TARTALOM

Tanulmányok

Mark D. Morrison-Reed
Nemzetközi együttműködés az Unitárius Univerzalista Tanács megalakításában. III. (Fordította és átdolgozta Gyerő Dávid) 367

Lakatos Sándor
Homoródszentmárton település- és népesedéstörténete, különös tekintettel a 19. századra 390

Gidó Csaba
Levelek Srappner falváról, Gránát lyukból. Székelyderzsi katonák Ébert András lelkészhez küldött levelei az első világháborúból 409

Újlaki-Nagy Réka
Zsidózás és identitás a korai szombatos szövegekben (1588? – 1621) 420

Varga Réka
Kik Isten fiai? A második zsoltár a *Pécsi Disputá*ban 441

Műhely

Molnár Lehel
A kolozsvári Unitárius Kollégium matriculái a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában 453

Szószék – Úrasztala – Szertartások

Jakabházi Béla Botond
A testet öltött Isten példázata 458

Székely Kinga Réka
Karácsony a családban 464

Rüsz-Fogarasi Tibor
Karácsonyi örömünk 468

Szabó Előd
A jel 473

Andrási Benedek
Őrhelyemre állok… 476

Pap Mária
Nunc dimittis… 482

Lakatos Sándor
Tökéletes család 486

Könyvszemle

Molnár Dávid: *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…” Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648).* Kolozsvár, 2016, Magyar Unitárius Egyház. 504 p. (Etlinger Mihály) 492

Tibori Szabó Zoltán–Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*. Kolozsvár–Cluj, 2015, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója – Editura Asociaţiei Culturale Minerva. 436 p. (Gaal György) 496

Kivonatok 505

Mark D. Morrison-Reed[1]

Nemzetközi együttműködés az Unitárius Univerzalista Tanács megalakításában

III. rész

(Fordította és átdolgozta Gyerő Dávid[2])

Növekvő gondok

1995 márciusában az ICUU alakuló ülésén, Essexben, a résztvevők először a szervezet identitásának és a küldetésének meghatározásával küszködtek, majd megpróbáltak megegyezni a csehországi unitárius egyházat illető ügyekben. Azt kérték a betolakodó Vladimir Strejcektől, hogy adja vissza a jogtalanul bitorolt prágai épületeket az egyházközségnek, majd felszólították, hogy többé ne képviselje a cseh unitáriusokat. Végül megválasztották a tisztségviselőket. A jelölőbizottság a választást megelőzően összeállított egy jelölőlapot, amelyet a helyszínen újabb jelölésre való felhívással közrebocsátottak.

Az elnöki tisztségre azt a David Ushert jelölték, aki a szervezetalapítást javasolta, és aki sokat dolgozott a szervezet megvalósulásáért. Mivel az ICUU bankszámlája az Egyesült Államokban volt, a pénztárnok is amerikai kellett, hogy legyen – erre Jill McAllistert jelölték, aki a UUA tanácsának volt a képviselője. A

[1] Morrison-Reed, Mark nyugalmazott unitárius univerzalista lelkész, 1979-től Rochester (New York állam, AEÁ), majd Toronto (Ontario állam, Kanada) lelkésze volt, az AEÁ-beli Meadville Lombard Teológiai Intézet oktatója, a Sankofa Levéltár koordinátora, többkötetes szerző. Fő kutatási területe az afroamerikai unitárius univerzalizmus története.

[2] Gyerő Dávid 1974-ben született Baróton, kolozsi lelkész, a Magyar Unitárius Egyház főjegyzője, 2014 óta az ICUU elnöke.

többi tisztség betöltését a politikai aktualitás és a helyszíni jelölések határozták meg.

A romániai unitárius egyház csak pár évvel korábban szabadult fel a több évtizedes elszigeteltségből és elnyomás alól, és az ország ekkortájt erkölcsileg és gazdaságilag rosszul állt. Bár az egyház nem volt vezetésre alkalmas helyzetben, fontos volt elismerni történelmi jelentőségét és lélekszámát, ezért képviselőjét, Szabó Árpádot alelnöknek választották. Az amerikaiak és erdélyiek mellett nem hagyhatták ki a vezető tanácsból az Egyesült Királyság képviseletét sem, ezért Cliff Reedet titkárnak jelölték. Az egyetlen ténylegesen is szabadon betölthető hely így a végrehajtó bizottság tagsága volt, amelyre a német unitáriusok képviselőjét, Wolfgang Jantz-ot választották. Gevene Hertz, aki Dániából jött és az EUU-t képviselte, úgy találta, hogy a választási folyamat nem elég nyitott. Az ülést előkészítő bizottságban egy nagy-britanniai, egy kanadai, egy ausztráliai, egy fülöp-szigeteki és két amerikai kapott helyet – akik mind a többségi, angol nyelvű unitarizmust képviselték. Ezzel együtt az Essexben megválasztott jelölőbizottságban már nem volt képviselője a UUA-nak. Az elkerülhetetlen küzdelem, hogy ki üljön az asztal köré, elkezdődött.

Azt sem lehetett elkerülni, hogy az eltérő szervezeti szükségletek, az ellentétes kulturális jellemzők és az ezt kísérő kommunikációs nehézségek ne torkolljanak érdekütközésekbe. Az ICUU-nak ettől kezdve szem előtt kellett tartania, hogy minden személy más-más kultúrából érkezett, és más-más módon járult hozzá a közös cél megvalósításához. A bizalom kiépítéséhez és a másság érzékeléséhez időre volt szükség, így kezdetben elkerülhetetlenül hibákat követtek el.

A választások – mint általában – feszült helyzetet teremtettek, és a konfliktusokat időről időre felszínre hozták. Az elmúlt huszonegy évben hatszor történt meg, hogy megkérdőjelezték a választás eredményét. Az első eset 2001-ben történt: Richard Boeke két titkári ciklus után úgy döntött, hogy a tisztségben levő Jill McAllister elnöki székéért indul. Elhatározását a demokratikus választás szellemével, némi elvi tiltakozással, és az ügy iránti elköteleződéssel indokolta – McAllister mégis könnyedén megnyerte a versenyt. A második eset 2005-ben volt, amikor a végrehajtó bizottság tagságáért három helyért négy jelölt szállt versenybe. Hasonló történt 2007-ben, 2009-ben, 2012-ben és 2014-ben is.

2007-ben David Usher, a jelölőbizottság akkori elnöke megkereste Will Saunders-t, a UUA-tanács nemzetközi képviselőjét, és arra kérte, hogy gondolkodjon, kik lennének alkalmas jelöltek. Usher ugyanakkor Brian Kiely-t is megkereste, a CUC korábbi elnökét, aki a 2005-ben Montserratban tartott ICUU-tanácsülésen a kanadaiakat képviselte. Usher azt kérte Kiely-től, vállalja a

végrehajtó bizottság egyik helyére való jelölését. Kiely azt gondolta, hogy nem egy tisztségről, hanem csak bizottsági tagságról van szó, ezért igent mondott.

Bármiről is tájékoztatták a soron következő választások kapcsán a UUA elnökét, William Sinkfordot, ő azt gondolta, hogy neki kell javasolnia valakit az ICUU elnöki tisztségére. Megfontolt előkészítések után Sinkford a tisztségre az Egyesült Államokban nagy népszerűségnek örvendő Gary Smith-et javasolta. Az ICUU szervezeti gyakorlatának megfelelően a tagszervezeteket a választások előtt felszólították, hogy tagjaik köréből állítsanak jelölteket az egyes tisztségekre – de ez nem jelentette azt, hogy az egyes csoportokból érkező javaslatokat az ICUU jelölőbizottsága a jelölőlapon tényleges jelölti minőségben fel is tünteti. Sinkford úgy érezte, az ICUU-nak egy Gary Smith által megvalósítható, erőteljesebb vezetésre lenne szüksége. Smith azonban nem rendelkezett ICUU-beli tapasztalattal, bár dolgozott a UUPCC-nek. Ilyen körülmények között az ICUU jelölőbizottsága nem fogadta el Smith jelölését. Amikor közölték a döntésüket, Sinkford úgy érezte, félrevezették, és azt gondolta, hogy az ICUU csak bennfenteseknek nyitott.

Usher időközben újra megkereste Kiely-t és arra kérte, hogy fontolja meg az elnöki jelöltség vállalását. Kiely meglepődve fogadta a felkérést, és pár nap gondolkodási időt kért. Amikor végül elvállalta, Smith teljesen visszavonult a jelöltségtől, pedig a jelölőbizottság egy végrehajtó bizottsági tagság vállalására biztatta. Így esett meg, hogy a UUA első alkalommal képviselő nélkül maradt a végrehajtó bizottságban. Megjegyzendő, hogy Kiely ICUU-beli tapasztalata is csak egyetlen tanácsülésen való részvételre korlátozódott. Egy másik jelöltnek ráadásul semmilyen nemzetközi tapasztalata nem volt, sőt nem is vett részt a választó közgyűlésen.

Ilyen körülmények között került sor az ICUU tanácsának 2007-es ülésére, a németországi Oberwesel városban. Az első ülésszakon, közvetlenül a jelölőbizottság beszámolója után, Szabó Árpád püspök elégedetlenségének adott hangot a jelölőlap láttán. Az eljárást a kommunista rendszer gyakorlatára emlékeztetőnek nevezte, visszautasította, és azt javasolta, hogy a jelöléseket a tanács maga tegye meg. Will Saunders támogatta a javaslatait. Az ülést vezető Gordon Oliver elnök megmagyarázta, hogy a jelölőlapon szereplő nevek mellé a tanács állíthat még jelölteteket, és bejelentette, hogy a választásra másnap kerül sor.[3] A UUA biztatására ekkor Barbara Beach, akinek éppen akkor járt le az ICUU-ban pénztárosi megbízása, beleegyezett abba, hogy jelöljék a végrehajtó bizottság tagságára. A jelölést Will Sauders tette meg, Szabó Árpád támogatásával. Beach-nek te-

[3] *Minutes of the ICUU Council Meeting, Oberwesel, Germany, November 2–5, 2007*. 1.

kintélyes nemzetközi tapasztalata volt, hiszen ott volt a UUPCC alapítói között, annak később titkára, majd elnöke lett. Az ICUU pénztárosaként pedig egy stratégiai terv elkészítését kezdeményezte annak reményében, hogy megújítja a jövőképet, és segít olyan programok fejlesztésében, amelyek elnyerik a tagegyházak támogatását. Két évvel korábban, 2005-ben ő győzte meg Sinkfordot, hogy az ICUU tanácsülésen Montserratban részt vegyen a többi tagegyház vezetőivel tartott csúcstalálkozón.

A helyzetet bonyolította, hogy a jelölőbizottság javaslatára Jill McAllister neve újra megjelent a jelölőlapon. A UUA tanácsának tagjaként Jill volt a UUA egyik képviselője Essexben, az ICUU alapító ülésén. Előbb a szervezet pénztárnoka, majd elnöke lett, és megbízatása lejártával is önkéntes munkát végzett, többek között pályázatok írásával foglalkozott. Ezúttal a csehországi unitáriusok javasolták a végrehajtó bizottság tagságára, 12 évi szerepvállalása után pedig a szervezet belső embereként és nem a UUA képviselőjeként tartották számon. Így történt meg, hogy Beach jelölésével újra négy jelölt volt a végrehajtó bizottság tagságának három helyére.

Egy másik gond az volt, ahogyan a küldöttek egy része Will Saunders-hez, a UUA képviselőjéhez viszonyult. Saunders már 2006-ban levelet küldött az ICUU végrehajtó bizottságának: *„Úgy hiszem, az ICUU egyik lényeges feladata, hogy azonosítsa, miben van összhangban, és miben tér el a UUA célkitűzéseit és szolgálatát illetően.*" 2007 novemberében a Tanács ülésén Saunders kijelentette, hogy mivel a UUA a legbefolyásosabb tagszervezet, a végrehajtó bizottságban állandó képviselettel kell rendelkeznie. Ezzel Saunders tulajdonképpen Sinkford álláspontjára helyezkedett, hiszen mindketten azt gondolták, hogy az ICUU-nak erősebb vezetésre és magasabb színvonalú programokra van szüksége. Saunders ráadásul egyike volt azoknak, akik attól tartottak, hogy az ICUU: *„akárcsak az IARF, egy unitárius turistaügynökséggé zsugorodik, és nem fogja a tagegyházak jólétét és növekedését szolgálni."*[4]

Mindezek elég okot adtak az aggodalomra. Míg 1999-ben a Tanács ülésén 40 személy vett részt, ez a szám 2005-re 100 fölé emelkedett – igaz, az üléseken ekkortól nemcsak a küldöttek, hanem bárki részt vehetett. Az évben a 100 személyből 59 megfigyelő volt vagy vendég, közülük 33 Észak-Amerikából jött, azaz 56%. Ha ehhez hozzáadjuk az Egyesült Királyságból érkező 10 személyt, az angolszász nyugati résztvevők száma 73%-ot tett ki. Az ICUU valóban hasonlí-

4 Saunders, Will levele Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 15., Portland, ME.

tani kezdett az IARF-hez, csak kisebb mértékben, hiszen a tanács ülésein nagyjából 100-an vettek részt.[5] Úgy látszik, Saunders aggályai megalapozottak voltak.

Négy évvel korábban, 2003 októberében Sinkford egy küldetési nyilatkozatot (*International Mission Statement*) nyújtott be a UUA vezetőtanácsa misszióval foglalkozó munkacsoportjához: „*Jóllehet fontos elismerni és tiszteletben tartani a régóta fennálló intézményi kapcsolatainkat (IARF, WCRP) és a viszonylag újkeletű szervezeti partnerségeinket (ICUU and PCC), egy 20 évre előremutató nemzetközi jövőkép nem szorítkozhat kizárólag ezekre a kapcsolatokra.*"[6] Miután felsorolta azon nemzetközi tevékenységeket, amelyekben a UUA nem vehetne részt a Holdeen Trust támogatása nélkül, üzenetét így foglalta össze: „*A UUA elsődleges küldetése a gyülekezetek szolgálata, és ezt szerintem az Egyesült Államok területén kell tennie. Ha ezt a küldetést tartanók szem előtt nemzetközi döntéseink meghozatalában, viszonyaink gyökeresen megváltoznának. Nem hiszem azt, hogy a PCC és az ICUU a UUA szolgálatát végezné. Még arról sem döntöttünk igazán, hogy az Egyesült Államokban célunk lenne terjeszkedni, hogyan támogathatnók addig az unitarizmus külföldön való megerősítését?*"[7]

Ez a nyilatkozat tükrözte Sinkford azon erőfeszítéseit, miszerint a nemzetközi kapcsolatok irányítását az ICUU elnöki hivatalából a UUA-tanács asztalára kell helyezni. Ezek az erőfeszítések azonban csak nagyon korlátozott sikerrel jártak. Ennek következtében „*a UUA az észak-amerikai egyházközségek munkájára és annak támogatására kezdett összpontosítani. A nemzetközi iroda új nevet kapott, Nemzetközi Erőforrások Irodája lett, az erőforrások kedvezményezettjei pedig az egyesült államokbeli gyülekezetek lettek.*"[8]

5 2007-ben Németországban 80, 2009-ben Romániában 80, 2012-ben a Fülöp-szigeteken 100, 2014-ben New Yorkban 140 résztvevő volt. 2005-ig a tanácsülésekre a Tanács tagjainak utazási és ott-tartózkodási költségeit teljes mértékben fedezte az ICUU. 2007-ben és 2009-ben a Tanács ülésein részt venni akaró tagoknak pályázni kellett, hogy költségeiket megtérítse az ICUU. 2012-ben már csak azon tagok pályázhattak költségtérítésért, akik anyagi vagy szervezeti nehézségekkel küszködő országból jöttek. 2014 óta az ilyen résztvevők pályázatát egy központi alapból finanszírozzák. Kezdetben tehát minden hivatalos meghívott költségeit megtérítette az ICUU, egy évtized alatt azonban ez megváltozott: a hivatalos meghívottak nagyjából 20%-ának költségeit támogatja a vezetőtanácsi központi alap.

6 Sinkford, William beadványa, illetve válasza a vezetetőtanács missziói csoportja által a beadványára fogalmazott hivatalos válaszra (*Initial Administration Response to Draft International Mission Statement*). 2003 októbere. 1.

7 Uo. 4.

8 Sinkford, William és McAllister, Jill: *The UUA and the ICUU. Thoughts and Commentary Prepared for Peter Morales, UUA President*. 2009 júliusa. 1.

A 2005-ös tanácsülés keretében tartott vezetői csúcstalálkozón Sinkford szólalt fel elsőként. Kiemelte az ICUU tagszervezetek közötti nagyon nagy eltéréseket, és megerősítette *„az ICUU végrehajtó bizottsága által kijelölt prioritásokat (kommunikáció, vezetőképzés és ifjúság)."*[9] Továbbá az amerikaiakra jellemző szókimondó egyenességgel bejelentette, hogy a UUA pénzügyi lehetőségei nagyon korlátozottak, függetlenül attól, hogy az ICUU költségvetésében mekkora tagsági díjat irányzott elő a UUA-nek.[10] Hozzátette, hogy: *„az ICUU erőteljesebb pénzbeli támogatását nemcsak az Egyesült Államokból kellene várni, és két-három másik egyháztól, hanem az minden tagszervezet felelőssége kell legyen."*[11] A bejelentés természetesen aggodalmakat váltott ki. Brian Kiely úgy emlékezett: *„ez a pénzügyi hivatkozás sok tagegyház képviselőjében azt a gyanút keltette, hogy a UUA kivonul a szervezetből, ha akarata nem teljesül."*[12] Sinkford ezért csakhamar úgy pontosított, hogy: *„a UUA költségvetésében csak meghatározott összeg szerepel, amelyet elosztanak a UUPCC és az ICUU között."*[13]

Végül 2005-ben Sinkford egy másik üzenetet is átadott, ezúttal akaratlanul. Már előzőleg világos volt számára, hogy az ICUU tanácsülésének időpontja egybeesik egy korábban felvállalt külföldi úttal, aminek szintén stratégiai fontossága volt. Elfogadta ugyanis a UUSC és ügyvezető igazgatója, Charlie Clements meghívását Csádba, hogy onnan a darfúri népirtás szörnyűségeiről tájékoztassák az unitárius közvéleményt. A tanácsülés első napja után bejelentette, hogy egyéb elfoglaltságai elszólítják az ülés hátralevő részéről. Ez a viszonyulás nem volt sem biztató, sem közösséget építő, már csak azért sem, mert a többi résztvevő is hosszú utat tett meg az ICUU érdekében. A küldöttek többsége felháborodását a jelenlevő UUA képviselőre, Will Saundersre zúdította.[14]

Amikor 2007 novemberében az ICUU Tanácsa a németországi Oberweselben ülésezett, a 2005-ös feszültségek még mindig érezhetőek voltak. A UUA részéről jövő üzenetek a küldöttekben azt az érzést keltették, hogy az amerikaiak uralkodni akarnak a szervezetben. Ez az érzés részben az amerikaiak szókimondó stílusával is magyarázható, de annál nyilvánvalóan többről volt szó. Többek között arról, hogy a vallásos hazafiság nézőpontjából szemlélve a UUA mindig kész

9 Az ICUU vezetőtanácsi ülésének jegyzőkönyve. 2005. november 5–9., Montserrat, Spanyolország.

10 Sinkford, William e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2016. január 17.

11 Beach, Barbara e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 23.

12 Kiely, Brian e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 6.

13 Uo.

14 Saunders, William e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 15.

volt átdolgozni, befolyásolni az ICUU-t azért, hogy saját érdekeit jobban szolgálhassa.

Kiely visszaemlékezései szerint a hangulat nyomasztó volt. Saunders úgy érezte, ütközőpontba került, egyfelől a UUA vezetősége, másfelől az ICUU érdekei közé. Ő is az ICUU erősítése érdekében meghozandó szükséges változások mellett érvelt, ugyanakkor képviselte a UUA aggályait is – a nemzetközi környezetben, hatalmi helyzetben kifejtett erőfeszítéseit azonban imperialistának címkézték. A választások előtti estén Saunderst a küldöttek egy része beszélgetésre hívta, ahol fejére olvasták, hogy megjegyzései erőszakosak, és azt is, hogy attól tartanak, a UUA kivételes státust akar magának. Saunders ez ellen tiltakozott, és a vádakat nem ismerte el (jóllehet a jegyzőkönyvben az ő neve szerepel a leggyakrabban, két ICUU-vezető nevét leszámítva).[15] Kiely úgy látta, hogy a szemrehányások elérték céljukat, mert attól kezdve Saunders felszólalásai körültekintőbbek lettek.

A választásra a következő napon került sor. Oberweselbe való érkezésekor Barbara Beach meglepődve értesült arról, hogy a választáson ellenjelöltje akadt. A jelöltek kötelező bemutatkozásán túl ezért nem is kereste a küldöttek további támogatását, és a három helyért négy jelölt között folyó versenyben alulmaradt. Az, hogy Beach a UUA jelöltje volt, a tanácsülés hangulatát tekintve valószínű, a választási esélyeinek sokkal inkább ártott, mint használt.

Feszültségek

Az ICUU és a UUA viszonyának összetett jellege további figyelmet érdemel. Az ICUU a UUA viszonyulását imperialistának érezhette, a frusztráltságból kiinduló vádaskodás nem segítette elő a feszültségek forrásának mélyebb megértését. Ez a feszültség részben a UUA önazonossági válságának melléktermékeként, részben pedig a GAUFCC és a UUA korábbi intézkedéseinek maradványa volt, még abból az időből, amikor a nemzetközi kapcsolatok kizárólagos fellegvárai voltak. Történelmi kontextusból szemlélve a folyamatok még érthetőbbé válnak.

Az Amerikai Univerzalista Egyház (UCA) és az Amerikai Unitárius Egyház (AUA) 1961-es egyesülésekor szervezeti modellként az unitáriust választotta. Az újonnan létrejött UUA az egyházközségek egyesülete lett, és nem felekezet. A UUA létezésének célja a gyülekezetek szolgálata, ezt a Sinkford-adminisztráció

15 A 2007-ben Oberweselben tartott vezetőtanácsi ülés jegyzőkönyvében John Slattery 15-ször, Barbara Beach 15-ször, Will Saunders 9-szer, Gordon Oliver elnök 8-szor, Szabó Árpád 8-szor és Brian Kiely választott elnök 7-szer van megemlítve.

mantraként ismételgette. Sinkford elnökké választása talán azzal is magyarázható, hogy korábban ő volt a UUA-hivatal egyházközségi osztályának igazgatója. Vajon a gyülekezetek szolgálata mint a UUA alapvető szervezőelve elégséges volt-e ahhoz, hogy az ICUU felzárkózzon a UUA mellé?

A 2000-es évekre lassan a múlt homályába veszett Frederick May Elliot autokrata és Dana Greeley akaratos vezetési stílusa, és a UUA egyre inkább demokratikus szervezetté vált, amelyben némelykor tekintély-ellenes, szélsőségesen individualista nézetek is előtérbe kerültek.[16] Egy felekezet nyilvánvalóan több, mint egy gyülekezet. Kiinduló kérdései ezek: hogyan hirdetjük az evangéliumot? Hogyan szolgáljuk Isten ügyét és a világot? Mi a mi sajátos hivatásunk? Válaszadásában a UUA az istenit saját alapelveivel helyettesítette be, jóllehet a felekezeti mivolt szélesebb és befogadóbb válaszokat igényelt volna.[17]

A felekezet és a gyülekezet közötti eszmei különbségek kevésbé érződtek a nemzetközi tapasztalatok szempontjából. Az AUA és a UCA egyesülését követően ugyanis a nemzetközi viszonyulást leginkább a kiszámíthatatlanság jellemezte: a magatartás vezetésről vezetésre gyökeres átalakulásokat mutatott. Dana Greeley lelkes világjáró volt, de az UCA és az AUA egyesítése meg a világbéke voltak a prioritásai. Robert Westnek nem volt sok választása, a belső krízisekre és a vietnámi háborúra kellett figyelnie. Mégis, Greeley is, West is sikeresen hozzájárult az IARF megerősítéséhez. Eugene Pickett továbbra is támogatta az IARF-et, és befogadta az EUU-t. Bill Schulz segítette ugyan a tengerentúli egyházközségeket, de egy nemzetközi tanács megalakításáért nem lelkesedett, és helyette csúcstalálkozó egybehívását tartotta a cselekvés leghatékonyabb módjának. John Buehrens kezdeményezte az ICUU megalakulását, de utóda, Bill Sinkford inkább tartózkodott a nyitástól. Ilyen ingatag partner volt a UUA! A UUA minden lépése jelentős következményekkel járt, ehhez pedig a nemzetközi partnereknek

16 Ulbrich, Holley H.: *The Fellowship Movement: A Growth Strategy and Its Legacy*. Boston, 2008, Skinner House Books. 34–44.

17 A missziói cselekvésképtelenségen túl a UUA-ban további nehézségeket okozott az a tény, hogy a gyülekezeti szükségleteket helyezték az unitárius univerzalizmus középpontjába. 1963-ban a chicagói közgyűlésen a leghevesebb vitákat az váltotta ki, hogy a gyülekezetszervezésre vagy a diszkrimináció-ellenes fellépésre fordítsák a fő hangsúlyt. Abban az időben, és azóta is, sok feszültség forrása volt a közösségi lelkész („community minister") helyének bizonytalan volta a gyülekezetek közösségeként értelmezett egyházban. Az utóbbi tíz évben pedig a UUA azzal birkózott folyamatosan, hogy milyennek kellene lennie a társult szervezetekhez való viszonyának – hogy aztán a legtöbbtől megváljon. E szervezetek vagy mellőzték az egyes egyházközségek szükségleteit, vagy többnyire azokon kívül működtek. Ha a UUA felekezetként határozta volna meg önmagát, e problémákhoz eleve másként tudott volna viszonyulni, és hatásköre is szélesebb lehetett volna.

kellett alkalmazkodniuk. Vajon értették-e a UUA hivatalba lépő elnökei, hogy távolról nézve egyik adminisztráció sem tűnt igazán újnak, hanem többnyire a megelőző folytatásának? Az Amerikán kívüliek számára minden új vezetői megbízatás ugyanannak a sorozatnak volt egy következő fejezete. A tapasztalat azt mutatta, hogy az amerikai kivételezettség mindig állandó maradt, a UUA pedig hűen tükrözte azt a kulturálist ethoszt.

A nemzetközi unitárius mozgalom valamikor a GAUFCC és az AUA, a későbbi UUA kizárólagos partnerségén alapult. A GAUFCC volt az elsődleges kapcsolat a brit birodalomban élő unitáriusok számára. Már a BFUA 1825-ös és az India Alap 1896-os megalapítása előtt támogatták a brit unitáriusok az Indiában, Ausztráliában, Kanadában, sőt Európában élő unitáriusokat. Az ICUU megalakulásával tulajdonképpen átvállalta ezt a szerepet, az ún. történelmi testvériségeket, az indiai kapcsolatot leszámítva. Ma a nemzetközi világból Londonba érkező megkereséseket átirányítják az ICUU-hoz. Ez a magatartás egyfelől azt igazolja, hogy az ICUU igenis betölti azt a hivatást, amiért valamikor létrehozták, másfelől érzékelteti a GAUFCC gyengülését is. A brit unitáriusoknak a nyilvántartások szerint 1992-ben 6509, 1995-ben 5953, 2015-ben pedig mindössze 3900 egyháztagjuk volt. Az ICUU megalakulása óta a brit unitáriusok lélekszáma harmadával csökkent! Nemzetközi súlyukat igazolja az ICUU végrehajtó bizottságában vállalt szerepük. Igaz, újabban úgy, mint az egyenjogú tagegyházak egyike, míg korábban ők csak a UUA-val tekintették magukat egyenrangúnak. Az unitárius univerzalista világ új alapokra helyeződött, ez pedig súrlódással és meghasonlással járt, hiszen a korábbi status quo nyilvánvalóan megszűnt, az új szerepkör pedig még nem látszott világosan.

Az Egyesült Királyságban élő unitáriusok helyzetéhez hasonlóan az ICUU megalakulása óta a CUC népesedési mutatói is sokat zuhantak, 1995 és 2012 között a lélekszám 28%-kal csökkent. Azonban furcsa módon az egyházközségek száma 42-ről 46-ra emelkedett, a lelkészek száma pedig gyarapodott.[18] Az elmozdulás más vonatkozásban is megfigyelhető. Az ICUU megalakulását megelőző és követő években a CUC – a tagegyházak egyikeként – vezető szerepet vállalt. Az ICUU létrejöttét a kanadaiak nagyon erőteljesen támogatták, 1999 óta a végrehajtó bizottságban folyamatos a képviseletük. Brian Kiely szokta viccesen mondogatni: „a kanadaiak azért vannak, hogy a UUA-t megmagyarázzák a világnak, és a világot a UUA-nak."[19] Valóban, az amerikai–kanadai kapcsolatok bi-

[18] Ng, Vyda: *Canadian Unitarian Council Congregational Membership Figures. 2003–2012*. Toronto, CUC.

[19] Kiely, Brian e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 2.

zalmas jellege sokat segített abban, hogy a kanadaiak tolmácsként lépjenek fel kényes helyzetekben.

Idővel az ICUU többi alapító tagjának is gyökeresen megváltozott a helyzete. Amikor az ICUU megalakult, Romániában mindössze öt év telt el Ceauşescu diktátor megbuktatásától. Az új politikai helyzetben a romániai és magyarországi unitárius egyházközségek nagy része testvérkapcsolatokat alakított ki Észak-Amerikában. A jelentős pénzügyi segítség változatos formában érkezett. Ilyen volt a Meadville Lombard Teológiai Intézet által támogatott angol nyelvoktatási program, amely a kolozsvári lelkészképzés számára anyanyelvű angoltanárt biztosított. A Balázs Ferencről elnevezett ösztöndíjnak köszönhetően újból lehetővé vált az erdélyi teológiai hallgatók nyugati peregrinációja a kaliforniai Starr King School of Ministry (SKSM) keretében. De más lehetőségek is adódtak: Gyerő Dávid a UUA hivatalának nemzetközi irodájában dolgozott, és egy bostoni egyetemen mélyítette el tanulmányait. A kommunista időszak egyházi vezetőinek nemzedékét túlhaladta az idő, az egyház szerkezete kevésbé hierarchikussá alakult, a vezetés pedig kevésbé autokratává. Ezzel egy időben jelentős geopolitikai változások is történtek, Magyarország 2004-ben, Románia 2007-ben az Európai Unió tagja lett. A változás az egyház elnevezéseiben is nyomon követhető: az ICUU megalakulásakor, 1995-ben Romániai Unitárius Egyház volt, 2002-ben Erdélyi Unitárius Egyház lett, 2012-től a Magyarországi Unitárius Egyházzal való szervezeti egyesülést követően Magyar Unitárius Egyház. Egyetlen kétéves időszakot leszámítva az ICUU végrehajtó bizottságának mindig volt romániai vagy magyarországi tagja, ma Gyerő Dávid elnöki mivolta a magyar unitáriusok helyzetének erősödését igazolja.

A Srí Lanka-i tagegyház esetében egy teljesen más szervezeti kérdéssel szembesültek. Walter Jaywardene, az Essex-i alapító gyűlés egyik résztvevője számottevően eltúlozta az otthoni egyháztagok számát. Aztán egy tanácsülést megelőzően, a végrehajtó bizottság előtt beismerte, hogy a valós számadat alig haladja meg a 30-at, azok is főként családtagjai. Ez a tapasztalat egy – az ICUU megalakulásának első percétől – várható kérdést vetett fel: mi legyen a tagszervezetté nyilvánítás tagsági és létszámbeli kritériuma?

Az ICUU 1995-ös megalakulása óta sok minden megváltozott. A tagszervezetek száma 14-ről 22-re növekedett. Az egyháztagok száma összességében nem emelkedett ugyan, de nőtt a nemzetközi érzékenységük és az ICUU programjain való részvételük. A tagegyházak keretein belül is sok változás ment végbe: Kanadában, Romániában, Magyarországon a helyzet gyökeresen átalakult. Ugyanakkor az unitáriusok számának növekedése olyan államokban, ahol korábban nem volt unitárius jelenlét – Uganda, Burundi vagy Kuba – azt igényelte, hogy az

ICUU támogassa szervezeti és közösségi szükségleteiket. Egyetlen dolog nem változott. Az ICUU-ban a tagegyházakban végbement változások érdeklődést, aggodalmat vagy támogatást váltottak ki – a UUA e tekintetben mindig kivétel maradt. Az ICUU számára a UUA-ban végbement változások hol szorongást jelentettek, hol felfordulást, hol mindkettőt.

Az ICUU ma

Az ICUU ma egy 21 éves szervezet, amely Új-Zélandtól Burundiig és Indonéziától Norvégiáig körülbelül negyedmillió unitárius egyháztagot képvisel 22 nemzeti egyházba tömörülve, továbbá 10 feltörekvő tagszervezetet. Közöttük vannak a latin-amerikai unitárius közösségek is. 2005-ben az ICUU az argentínai San Nicolas-ban vezetőképzőt szervezett latin-amerikai közösségei számára, amelyen 8 országból 20 személy vett részt. Az ülésen megalakították a Latin-Amerikai Unitárius Egyesületet (AUULA) azzal a céllal, hogy az unitárius és szabadelvű vallás megélését segítse Dél-Amerikában.[20] Az egyesület nem lett hosszú életű, de 2014-ben az ICUU, a CLF-fel és a UUA-val való együttműködésben, Latino Lelkészség néven újraszerveződött.

2012-ben a Hollandiai Szabadelvű Egyház, a Vrijzinnigen Nederland az ICUU tagszervezete lett.[21] Megjegyzendő, hogy ez az új csoport nevében nem viseli az unitárius vagy univerzalista jelzőt, nem is tekinti magát annak, de vallja és vállalja az ICUU alapelveit. Befogadása azt érzékelteti, hogy az ICUU közösségi identitása még alakulóban van.

Az internet idővel az ICUU szolgálatának meghatározó eszköze lett, és új lehetőséget jelentett a világon szétszórtan élő, érdeklődő személyeknek arra, hogy az unitarizmus különböző formáit felfedezzék, kapcsolatokat létesítsenek, s esetenként gyakorlati útmutatást kapjanak saját csoportjaik megalakításában.

Az ICUU szolgálatáról elsősorban azon tagegyházainak tartozik elszámolással, amelyeknek területi vagy nemzeti jellegű szerveződése egy vagy több helyi közösségből áll. A taggá való felvételkor minden tagegyháznak igazolnia kell szervezeti struktúráját, jogi státusának jellemzőit, alapszabályát, a tagságáról készített kimutatást, és vezetőségének összetételét. Az unitárius hit megélésének

20 Espinel, Jorge e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2016. február 3. A nyolc résztvevő ország: Argentina, Bolívia, Brazília, Chile, Costa Rica, Kuba, Mexiko és Puerto Rico.

21 A Holland Szabadelvű Egyház az IARF alapítótagja. 2013-ban a Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB új nevet vett fel: Vrijzinnigen Nederland.

igazolása kizárólagos feltételt jelent. Minderről a végrehajtó bizottság előzetes dokumentációt kér, helyszíni vizsgálatot végez, és véleményével ellátott jelentést tesz az ICUU-tanács soron következő ülésén. A kétévente egybehívott tanácsüléseken a tisztségviselők hivatottak tájékoztatni a tagegyházakat az ICUU munkájáról. A tanács két ülése között a szervezetet a végrehajtó bizottság vezeti, amelynek tagjait szintén a tanács ülésén választják meg.

Brian Kiely elnöksége idején (2007–2014) az ICUU előtt álló nagy kihívás a szervezet vezetésének hivatásszerűvé tétele és a szolgálat hatékony növelése volt. Az ügyvezető titkár, John Clifford fő felelőssége a menedzsment irányítása és a szervezeti kapcsolattartás, illetve kétévente a tanács üléseinek előkészítése volt. Clifford meglátogatta a tagegyházakat, de a programok lebonyolítása nem tartozott az ő hatáskörébe: az esetleges volt, kivitelezésükben a végrehajtó bizottság tagjai vagy önkéntesek segítettek. Idővel az ICUU programszervezési képességének növelése lett az a célkitűzés, amelyet az új alkalmazottak szaktudásától vártak el.

Clifford 2009-es visszavonulása jó alkalmat jelentett a fenti változások bevezetésére. Az ügyvezetői állás betöltésére pályázatot hirdettek, az elvárásokat pedig a szükségnek megfelelően megnövelték. Sok volt az érdeklődő, de a megfelelő személy kiválasztása nagyon elhúzódott. A végrehajtó bizottság ekkor újraértelmezte a helyzetet, és úgy döntött, hogy egy személy helyett kettőt alkalmaznak. Steve Dick félállásban ügyvezető titkár lett, Jill McAllister pedig harmadállásban programszervező. 2013 áprilisában, látván a munka iránt megnövekedett elvárásokat, a munkaviszonyon változtattak: Dick főállású ügyvezető igazgató, McAllister pedig programtanácsadó lett. Irányításuk alatt az ICUU sokkal több programot szervezett, az adminisztrációs és kommunikációs teljesítmény javult, a képzések száma ugrásszerűen emelkedett.[22]

Amint az új személyzet munkába állt, a végrehajtó bizottság a stratégiai tervezéssel, a szervezeti fejlesztéssel és a szabályzati reformokkal kezdhetett el foglalkozni. Ez az átállás – egy végrehajtáshoz szokott testületről egy szabályozó jellegű testületre – nem ment könnyen. Különösen sok időt vett fel a végrehajtó bizottságban az ICUU küldetési nyilatkozatának újrafogalmazása, az új jövőkép felvázolása és annak eldöntése, hogy az adományszervezés kinek a feladata lesz. Belátván a külső, független vélemény fontosságát, az alkalmazottak vezetői eszmecserére hívták az öt nagyobb tagszervezet képviselőit, és tanácsot kértek a szervezeti fejlesztésben és az adományszervezésben jártas szakértőktől. Az

22 Kiely, Brian e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. december 6.

ICUU ügyvezetése szakszerűbb lett, a megvalósult programok száma megnőtt, de a pénzügyi szükségletek és a kormányzási kultúra nem sokat változott.

2014-ben Gyerő Dávid lett az ICUU elnöke. Ő korábban az erdélyi unitárius egyházban a közigazgatási ügyosztályt vezette, és a kolozsi egyházközség lelkészeként szolgált. Azóta az egyház főjegyzője lett, az ICUU-t pedig az első szakszerűen szervezett adományszerző kampányban irányítja.

Az ICUU pénzügyi fenntartása

A pénzügyi önállóság elérése lényeges lépés volt annak érdekében, hogy az ICUU anyagilag többé ne függjön a UUA-től és a viszonyukat mindvégig meghatározó hatalmi egyenlőtlenségtől. Egyesek már a kezdetektől világosan látták ezt a függőséget. Valójában Schulz is ez okból választotta a vezetői csúcstalálkozót, és tűzte ki legfontosabb célként a nemzetközi összefogást és anyagi felelősségvállalást.

Charles Gaines erre vonatkozó korai erőfeszítései ellenére a célt nem sikerült elérni. 1992-ben, a csúcstalálkozó után Gaines felmérte, hogy a résztvevők milyen mértékben lennének hajlandók támogatni a szervezetet. Összesen öt válasz érkezett, amiből három nem volt hivatalos: egyháztagonként az indiaiak egy rúpiát ajánlottak, a magyarországiak egy forintot, a britek három penny-t, az amerikaiak pedig tíz centet. Gaines azt kérte a UUA tanácsától, hogy a CUC is vegyen részt a vállalkozásban, a UUA pedig ajánljon fel 14 300 dollárt az 1993–1994-es költségvetésében. Azt javasolta, hogy a forrást az egyházközségektől bevett éves hozzájárulásból (APF) fedezzék, a tekintélyes forrásokkal rendelkező Veatch Alaphoz pedig nyújtsanak be pályázatokat.

1995-ös megalakulásától az ICUU folyamatosan fenntartási gondokkal küszködött. Kezdetben a UUA hozzájárulása és az Unitárius Univerzalista Támogatási Alap (UUFP) pályázatai évente 15 000 dollárt hoztak az ICUU költségvetésbe. 2005-ben az ICUU megújította a tagsági díjak rendszerét, és bevezette a tagegyházak méltányosabb teherhordozásának elvét. Ez új számításnak két pillére volt: a tagcsoport létszáma és az ország gazdasági mutatói. Ezeknek megfelelően minden tagegyháztól 0,5 vagy 0,05 dolláros hozzájárulást kértek egyháztagonként. A gazdasági helyzet gyors változása miatt, a Világbank nemzetgazdasági mutatói alapján, a rendszert 2012-ben hárompilléresre, 2016-ban négypilléresre módosították. Összehasonlításként például az 1. pillérben a UUA, a GAUFCC, a CUC és az EUU 0,80 dollárt fizet egyháztagonként, a MUE a 2. pillérben 0,20 dollárt, az indiaiak a 3. pillérben 0,10 dollárt, a ruandaiak pedig a 4. pillérben 0,05 dollárt.

Az ICUU bevételeinek első számú forrása a UUA volt. 2005 és 2014 között a UUA saját elhatározásából az éves hozzájárulást 60 000 dollárban állapította meg, ezt az összeget 2015-ben felemelte 65 000-re. Az ICUU tagsági díjainak egységes számítása szerint azonban a UUA befizetése 2016-ban például 124 000 dollár kellett volna legyen – a tényleges befizetés tehát annak csak 52%-a. A britek, a kanadaiak és az erdélyiek az első perctől befizették az ICUU által megállapított tagdíjakat. 2016-ban ez a hozzájárulás 2230 dollár volt a GAUFCC-tól, 3052 dollár a CUC-tól és több mint 8000 dollár a MUE-tól.

A UUA hozzájárulása lényegesen különbözik a CUC és a GAUFCC tagdíjától, összegében is, és annak a saját költségvetéshez viszonyított arányában is. A kanadaiak és a britek az ICUU-tagdíjakat a költségvetés általános, azaz nem célirányos alapjaiból fizetik. A UUA is abból az alapból fizeti, de forrása már specifikus: a Holdeen Trust, amelynek meghagyásai kötelezően betartandók. A tröszt éves jövedelme egy részét csak Indiában, egy másik részét csak Ázsiában szabad elkölteni. A jövedelem egy része a UUA adminisztrációs költségeire fordítható, és csak egy bizonyos összeggel szabad más szervezeteket adomány címen támogatni. Ez az utolsó tétel volt az a forrás, amiből a UUA többek közt a Holdeen India programot, az IARF-et, a UUCP-t és a UUPCC-t is támogatta.

A UUA tagsági díja ugyanakkor egyértelműen különbözik a többi tagegyház által befizetett díjak összegétől is. 2006-ban a UUA hozzájárulása a tagdíjak 88,5%-át tette ki, 2013-ban annak 74%-át, 2014-ben 71%-át, 2016-ban pedig 70%-át. Ha azt vesszük alapul, hogy a UUA és a hozzá tartozó csoportok az ICUU tagjainak 69%-át teszik ki, akkor azt mondhatjuk, hogy a tagdíjak tekintetében a UUA ugyannyit fizet személyenként, mint az átlag.

Ezzel egy időben szintén növekedett az ICUU más forrásokból származó bevétele is, így a szervezet kevésbé függött a tagsági díjaktól, mint korábban. Az ICUU csaknem minden programja, beleértve a képzéseket és a konferenciákat is, pályázatokra épült: elsősorban a UUFP és esetenként brit alapítványokra. A UUFP a UUA felekezeti programokat támogató alapítványa, forrásait a NSUS-hez tartozó Shelter Rock-i Veatch Alap biztosítja. 1994 óta az ICUU összesen 30 pályázatot nyert 268 425 dollár értékben, azaz pályázatonként 9000 dollárt, ami évenként 12 800 dollárnak felelt meg. 2007-ben a pályázatok az ICUU költségvetésének 9%-át tették ki, 2013-ban 11%-át, 2014-ben pedig 17%-át.

Egy kisebb bevételi forrást az *ICUU barátai* nevű program jelentett. A program 2001 előtt indult el Richard Boeke akkori titkár javaslatára. Ő eredetileg egy különálló testületet képzelt el magánszemélyeknek nyújtandó előnyökkel, akik közvetetten az ICUU egyéni tagjai is lettek volna. Az ICUU személyes tagságát John Eichrodt már egy 1990-es unitárius tanácskozáson felvetette, kevés sikerrel

– az ICUU barátai azonban nem illett Eichrodt elképzeléseibe. Mindazonáltal a program 2006–2007-ben 3000 dollárt gyűjtött az ICUU-nak. 2009-ben a programot megszüntették, azóta az egyéni adományok a költségvetés szerény tételét alkotják ahelyett, hogy az adománygyűjtés magánszemélyeket megcélzó része lenne. 2013-ban az egyéni adományok összege 9200 dollár volt.

Összegezve: a UUA közvetlen hozzájárulása 2007-ben az ICUU 92 292 dolláros költségvetésének 65%-a, 2013-ban a 112 031 dollár 54%-a, 2015-ben a 127 238 dollár 51%-a, 2016-ban pedig a 248 000 dollár 26%-a volt. A számokból a folyamat általános jellemzőjeként megállapítható, hogy míg 2006-tól napjainkig az ICUU költségvetésének értéke csaknem megkétszereződött, a UUA hozzájárulásának mértéke állandó maradt. Továbbá fontos megjegyezni, hogy az ICUU számára egyre fontosabbá vált, hogy más anyagi forrásokra is szert tegyen. Ebből kiindulva megalapozottnak látszik kijelenteni, hogy a jelenlegi adományszervezési kampány fontos hozama nemcsak az adományozói háttér kiépítése, hanem egy anyagilag függetlenebb és így egészségesebb szervezetű ICUU kialakítása, különösen a UUA-hoz fűző viszonyát illetően.

Az éves költségvetés növekedő tételei azt mutatják, hogy az évek során az ICUU kapacitása megnőtt, tevékenységei gyarapodtak. A korai időszakban a fő tevékenység a minden második évben sorra kerülő tanácsülésre és a közbeeső években szervezett egy-egy vezetőképzőre vagy teológiai konferenciára korlátozódott. 2005-től kezdődően, amikor a tanácsüléseket megnyitották a küldöttek mellett mások számára is, a programszervezés és -fejlesztés legalább olyan fontossá vált, mint a kormányzó és döntéshozó ülések. Az első vezetőképzőt 1995-ben tartották Srí Lankán.[23] Ezt követte 2001-ben egy Indiában tartott képzés és egy dél-amerikai unitáriusoknak szóló összehangoló a bolíviai Soratában. A *Tudatosságtól a tettekig!* elnevezésű képzésen harminc személy vett részt. Az azóta eltelt időben a vezetőképzés valamilyen formája minden évben helyet kapott az éves tevékenységi naptárban. E képzések már céltudatosabbak voltak témájukban és környezeti érzékenységükben, hiszen a helyi szükségletekhez igatodva adtak át szakmai alaptudnivalókat Európában, Indiában, Argentinában, Kenyában, Ugandában, Burundiban, Kanadában, az Egyesült Államokban és a Fülöp-szigeteken.

Egy 2008 és 2011 között levezetett programmal a lelkészképzéshez való hozzáférés lehetősége minden tagcsoport előtt megnyílt. Emellett az ICUU három teológiai szimpóziumot is szervezett, amelyek egyúttal a világ unitárius teológiai

[23] Ezt a vezetőképzőt Polly és Ted Guild már azelőtt elkezdte tervezni, mielőtt azon év márciusában megalakult az ICUU.

intézeteinek kapcsolati alapját is megteremtették, s amelyeknek szellemi termékeit, az előadásokat egy-egy tanulmánykötetben az ICUU meg is jelentette. Végül fontos megemlíteni, hogy az utóbbi tíz évben a lelkészek számára a Tanács üléseivel egybekapcsolva nemzetközi lelkészi értekezleteket tartott. Ezek a lelkészi értekezletek alkalmat teremtettek arra is, hogy a szervezetfejlesztés, a vezetőképzés és a fenntarthatóság területén is képezzék magukat a résztvevők. A kommunikáció segítésére hivatott a honlap (*www.icuu.net*), a legalább öt nyelven (angol, kínai, khászi, francia, olasz, spanyol, dán és német) havonta megjelenő istentiszteleti forráslap, a *Global Chalice Lighting*.

A „helyes viszony" kiépítésének kihívásai

Az ICUU nem az első olyan szervezet, amelynek esetében az anyagiak előteremtése ellentéteket szült. A dolog természete elsősorban rendszerbeli volt. Korábban a CUC-nak is meggyűlt a baja a UUA-val a pénzügyi érdekek ütközése miatt. A UUA ugyanis sehogy sem tudta felfogni a kanadai identitás jellemzőit, sem megérteni sajátos szükségleteit. Sokáig meg is akadályozta a CUC felvételét az IARF tagjai közé, a 60-as években visszavágta az amúgy is szűken mért támogatást, az emberi erőforrás javának elszívásával pedig visszahúzta a CUC fejlődését. Bár a kanadai egyháztagok a UUA lélekszámának közel 3%-át tették ki, a pénzügyi tárgyalások során közismert udvariasságuk nem segítette hozzá őket a létszámmal arányos pénzügyi részesedéshez. Bár a pénzügyekről és később a szervezeti különválásról folytatott tárgyalások nehezek voltak, és sérüléseket okoztak, a kapcsolatot végül sikerült rendezni. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a két fél viszonya nem lehet egyenrangú, amikor az egyiknek sokkal nagyobb hozzáférése van az erőforrásokhoz és a hatalomhoz, sőt felhasználásukról is egyedül dönthet.

Hasonló folyamatok zajlottak le a UUA és az ICUU között is – hiszen utóbbi mégiscsak egy fiatal, kevés erőforrással és infrastruktúrával bíró szervezet volt. Az ICUU, akárcsak a CUC, erőforrásokért elsősorban a UUA-hoz fordult, és ugyanúgy elvárta, hogy önállóságát tiszteletben tartsák, mint a kanadaiak. Története huszonegy éve alatt az ICUU sokáig küszködött önmaga meghatározásával: arra törekedett, hogy a UUA-tól eltérően egy globális unitárius univerzalista identitást építsen ki, amely saját kapcsolati hálóval és képzési modellekkel rendelkezik.

Mindehhez források kellettek, az első számú lehetőség pedig mindmáig a UUA maradt. Vajon hogyan látta az ICUU irányában tett intézkedéseit a UUA? A legnagyobb és leggazdagabb tag felelősségével vette ki a részét, vagy egyfajta

noblesse oblige magatartása is volt, esetleg jóvátételi kényszert érzett volna bizonyos rossz döntések miatt? Vajon mit jelent nekik az a tény, hogy némely unitárius egyháztagjuk a tengerentúlon, az Egyesült Államok vagy korábban a brit korona által gyarmatosított területeken élt?[24] Mindez a UUA számára kötelességként vagy lehetőségként jelentkezik? Ha pedig a lehetőséget felismerik, azt vajon hogyan tudják jól kihasználni anélkül, hogy a kölcsönösség erősítése helyett további függőséget okoznának?

Tévedés lenne mindezt csak a UUA-ra nehezedő kihívásként értelmezni. Ha az ICUU-t ezidáig támogató pénz nagy része amerikai volt, az ICUU-ban vezető tisztséget betöltők nagy része Amerikán kívüli fehér ember volt. Az ICUU tisztségeit betöltő 30 személyből 26 európai volt, vagy Európához tartozó gyarmatról való, vagy észak-amerikai. A maradék 4, azaz 13% Indiából, a Fülöp-szigetekről, Nigériából és Burundiból származott. A végrehajtó bizottság eddigi tagjai romániaiak voltak (4) vagy britek (4), vagy németek (3), vagy kanadaiak (3) – csak kettő volt az Egyesült Államokból! Vajon mi a magyarázata ennek a hiányosságnak? Értelmezhető-e úgy, mint az ICUU védekezése és önállóságra törekvése a UUA hatalmával szemben? Mi történik, ha a tanács a jövőben is hasonló módon választja meg a tisztségviselőket?

A válaszok keresésében tények segítenek. Amióta a tanács üléseit 2005-ben megnyitották mindenki előtt, lehetetlen észre nem venni az aránytalanul magas amerikai jelenlétet. A tanács munkálataira beengedték a megfigyelőket is, szavazati jog nélkül. Ezzel olyanok is részt vettek a beszélgetésben, akik nem rendelkeztek sem elegendő információval, sem szervezeti felelősséggel. Sőt emellett felmerült egy kulturális probléma is: az angol nyelvet nem anyanyelvként beszélők az amerikaiak beszédstílusát nagyképűnek és erőszakosnak érezték. Mindezek alapján érthető, hogy az ICUU a UUA képviselőit távol szerette volna tartani a gyűlésektől. Ez egyben arra is magyarázat, hogy miért volt a kapcsolatukban annyi feszültség, félreértés vagy akár a kommunikációhoz szükséges alapvető nyitottság mellőzése.

A történelmi tapasztalataink és a személyes történeteink is azt tanítják, hogy nagyon nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen jó viszonyt fenntartani olyan felek közt, akiknek kapcsolatát lényegi hatalmi egyenlőtlenség jellemzi. Az ICUU esetében is az a helyes eljárás, ha a hatalomról és a belőle származó kiváltságokról, egyenlőtlenségekről nyíltan beszélünk. Először azt kell megvizsgálni, hogy az

[24] Harris, Mark és Greenwood, Andrea: *An Introduction to the Unitarian and Universalist Traditions (Introduction to Religion)*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press. Kindle olvasóra készült kiadás. 108.

ICUU ezidáig hogyan tudott létezni ebben a helyzetben. Vajon milyen minták és tanulságok vonhatók le? A jelenlegi szerkezet és kormányzás továbbra is éltetni fogja a gondokat? Ez a kényelmetlen helyzet milyen rendkívüli teljesítményt kér az ICUU-tól azért, hogy nemzetközi partnereivel egy helyes kapcsolat részeként léphessen tovább szolgálata útján?

Az ICUU jelentősége

Az ICUU tanácsülésein szerzett tapasztalatait így összegezi Rebecca Sienes: *„Úgy éreztem, hogy egyenlő voltam a többiekkel. Az unitarizmust most már sokkal jobban értem, kontextuális és kulturális sajátosságaival együtt. Sőt az ICUU-val való kapcsolat révén jobban értem a kulturális eltéréseket, ezáltal pedig nyitottabb lettem, és a sajátosságoknak is jobban tudatában vagyok. Az ICUU-n belül, úgy érzem, a viszonyok kiegyenlítettek lettek."*[25]

Sienes előbbi megállapításait Fulgence Ndagijimana is magáénak vallja: *„Amikor idegenek találkoznak, rengeteg lehetőség kínálkozik új tapasztalatok szerzésére, új megismerési és megértési módok megtanulására, új cselekvési módok megismerésére. Amikor idegenek találkoznak, mindenikünk a másikra figyel. Mindenikünk arra érez késztetést, hogy önmagánál nagyobbat szolgáljon."*[26] És valóban, az ICUU működésének első két évtizede a kapcsolatok kiépítésével telt el, illetve annak felfedezésével, hogy az unitárius univerzalistáknak milyen közös értékeik vannak. Csak ezután kezdte úgy látni magát, mint egy közösség. Amikor pedig ez megtörtént, az unitárius univerzalista világ megváltozott.

Az ICUU előtt álló legújabb kihívások helyszíne Kelet-Afrika volt. Burundiban a történet úgy kezdődött, hogy Fulgence Ndagijimana, egy katolikus papnak készülő domonkos rendi fiatalember felfedezte az unitarizmust az interneten. Később erről a pillanatról ezt írta: „Az nem áttérés volt. Inkább azt fedeztem fel aznap, hogy én is unitárius voltam." Kapcsolatba lépett az ICUU-val, és 2005-ben meghívást kapott a következő tanácsülésre, a spanyolországi Montserratba. Burundit már azon az ülésen ideiglenes taggá fogadták, Ndagijimana pedig felkérést kapott egy afrikai vezetőképző előkészítésére. Erre az afrikai földön legelső unitárius összejövetelre a kenyai Nairobiban került sor 2008-ban. Időközben Ndagijimana a burundi fővárosban, Bujumburában aktív gyülekezetet szervezett. Két év múlva az ICUU, a UUPCC-vel karöltve, közösségfejlesztő képzést tartott Bujumburában, amelyen ruandai és kongói küldöttek is jelen voltak.

25 Sienes, Rebecca e-mailje Morrison-Reed, Marknak, 2015. szeptember 13.
26 Ndagijimana, Fulgence e-mailje Morrison-Reed, Marknak, 2016. január 6.

2009-ben, az ICUU Tanács Kolozsváron tartott ülésén a Burundi Unitárius Egyházat egyhangúlag tagcsoporttá fogadták.

Ndagijimana elképzelései túlmutattak az ICUU és a UUPCC keretein: akárcsak a többi afrikai csoport, az ő gyülekezete is minél hamarabb minél több kapcsolatot és partnert szeretett volna. Éppen ezért Ndagijimana úgy vélte, a burundi unitárius közösség megalakulását követően az ICUU nyújtotta segítség létfontosságú volt. *„Mit tudott volna tenni egy maréknyi szabadelvű keresztény az ICUU korábbi elnökének mentorálása nélkül, akinek egyházközsége később testvérgyülekezetévé fogadott? Más unitáriusok meglátogatása mindig sok tapasztalattal gazdagított, ehhez a keretet pedig az ICUU biztosította. Az ICUU-tól tanultam meg lelkészi szolgálatom alapelvét: az emberközi kapcsolatok jelentenek mindent, különösen, ha helyesek. Ennek alapját az ICUU biztosította, s én nagy örömmel veszek részt a végrehajtó bizottság munkájában, hogy ezt a jó hírt másoknak is elmondhassam."*[27]

A Burundi politikai egyensúlyát jelenleg felborító erőszak-hullámban az ICUU jelenléte nagyon sokat számított a helyieknek: a pusztulás helyett az életre, a túlélésre való esélyt. Ndagijimanát koholt vádak alapján börtönbe vetették, ám az ICUU erőteljes kampányának köszönhetően sikerült szabadlábra helyeztetni. A lelkész csakhamar kénytelen volt a ruandai Kigaliba menekülni, ahonnan ezt írta: *„Unitárius kapcsolataink révén a megtorlások elől elmenekülő embereink biztonságba kerültek az ország határain kívül. Az ICUU folyamatosan arra emlékeztet minket, hogy egyetlen csoportja sincs magára hagyva. Hogy mindannyian részei vagyunk egy világszintű közösségnek, amelynek hatása meghaladja a helyi gyülekezet vagy a nemzeti egyház határait. A burundi tapasztalatok tükrében elmondhatom, hogy az ottani krízis során az ICUU megmutathatta igazi önmagát. Pál apostol rómaiakhoz írt szavaival élve az ICUU együtt ünnepel az ünneplőkkel és együtt sír a sírókkal. Az ICUU így egyszerre tükör és keret: az unitárius értékek visszatükrözése nem puszta elmélet, hanem valóságosan mutatja a nemzetközi unitárius közösség szolidaritását. Milyen csodálatosan szép gondolat ez – s milyen áldásos róla tanúskodni!"*[28]

Az ICUU már korábban része volt annak a világszinten szervezett unitárius összefogásnak, amely a kommunizmusból való szabadulás után a romániai unitáriusokat hivatott segíteni. Gretchen Thomas könyvében Kovács Sándort, a Starr King Teológiai Intézetben tanult erdélyi lelkészt idézte: *„Amint lassan Romániában és Magyarországon is felépülünk, és kilábalunk a kommunizmus okozta*

27 Uo.
28 Uo.

károkból, nekünk, erdélyieknek is meg kell ismernünk, és meg kell értenünk azt, ahogyan ti gondolkodtok és cselekedtek Észak-Amerikában – nem azért, mert ez a tudás nálunk is alkalmazható lenne, hanem mert a véleményetek és a jelenlétetek segít kitörni a megszokott gyakorlatok kötelékeiből, és segít újító megoldásokat keresni gondjainkra."[29]

India észak-keleti részén, a Khászi-hegyekben élő unitáriusoktól a szintén erdélyi Gyerő Dávid valami egészen mást tanult meg. Öt indiai látogatását összegezve Gyerő így vallott: „Ha a nyugatiak úgy érzik magukat Erdélyben, mintha századokat mentek volna vissza az időben, ugyanezt érzi az erdélyi is, aki Indiába látogat. Nekem elsősorban az ötlött a szemembe, hogy valamikor milyen volt az élet, s hogy milyenné kellene lennie újra: „*A nők sajátos értékeinek elismerése, a világiak élen járása a szolgálatban, az unitárius vallás hétköznapokban való felmutatása, az erős és lelkes éneklés és ima az istentiszteleteken, és annak megélése, hogy az egyház lényege tényleg a szeretetközösség.*"[30]

A kanadaiaknak az erdélyiekétől eltér a nézőpontjuk. A múltban a UUA sokszor újkeletű gyarmatosítóként viselkedett Kanadában. Szándékai természetesen nem voltak gonoszak. Inkább arról volt szó, hogy az amerikaiak ténylegesen képtelenek voltak segíteni egy kanadai szabadelvű vallásos öntudat kialakításában."[31] Sőt az amerikaiak nem voltak érdekeltek egy tágabb, észak-amerikai jellegű identitás kialakításában sem – hiszen, ahogy mondani szokták, „a kanadaiak épp olyanok, mint mi, leszámítva a jégkunyhókat, a hegyeket és a jegesmedvéket." A UUA kulturális dominanciája olyan mértékű volt, hogy a kanadaiaknak rengeteg idejébe és energiájába került az amerikai befolyás ellensúlyozása. Az ICUU létrejöttével ez a helyzet is megváltozott: a kanadai unitáriusok másként kezdtek saját magukra tekinteni. A CUC egyenrangú partnerként jelent meg. Ennek köszönhetően nemzetközi szinten olyan vezető szerepeket is fel tudott vállalni, amelyekre a UUA-val való viszonyában képtelen volt. Az ICUU így hozzásegítette a kanadaiakat a UUA-ból való kiábrándultság leküzdéséhez, 2002-ben a szervezeti önállóság megszerzéséhez.

Gevene Hertz, aki az alapító ülésen az EUU képviselője volt, hasonló véleményt fogalmazott meg: „*Az essexi ülésre a UUA-tól kaptunk meghívást. Én ak-*

29 *Our Global Chalice*. Campbell, 2001. január 14.

30 Gyerő Dávid e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. október 28.

31 Mosher DeWolfe, Mark: Our Corner of the Mosaic: Unitarian Universalist and Canadian Contextual Theology. In Weaver Horton, Linda (ed.): *Guarding Sacred Embers: Reflections on Canadian Unitarian and Universalist History.* Toronto, 2011, Canadian Unitarian and Universalist Historical Society.

kor az EUU elnöke voltam, az ügyet pedig a vezetőtanácsunk elé terjesztettem. Elámultunk, hiszen eléggé jelentéktelennek hittük magunkat. Mégis, az ülésen egy lelkesítő felfedezés kerített hatalmába: hogy mi sem vagyunk magunkra hagyatva. Az ICUU attól kezdve gyökeresen átalakította az EUU-t: főként abban segített, hogy önértékelésünk átalakult, a UUA-tól kéregető szegény rokonból jelentős képességekkel bíró önálló közösség lettünk."[32]

Az EUU azóta folyamatosan jelen van az ICUU-ban, képviselői például sokszor a végrehajtó bizottság tagjai vagy az ICUU tisztségviselői lettek. Az EUU emellett tovább építette sajátos európai unitárius kapcsolatait. Az erdélyi fiataloknak például ösztöndíjakat adtak, vagy meghívták őket az európai konferenciáikra. Éves csúcsrendezvényüknek 2000 őszén Kovács István, 2015 tavaszán Gyerő Dávid volt a meghívott előadója. 2003-ban a németországi unitáriusokkal közös konferenciát tartottak, amit 2017 nyarán megismételnek *Európai Unitáriusok Összejövetele* címen. Túl korai lenne megjósolni, hogy sikerül-e az EUU-nak egy valóban összeurópai mozgalmat megalapozni, de a folyamatot elindították. Az EUU pedig példát mutatott egy európaiabb jellegű, kevésbé Amerika-központú unitárius öntudatra.

Vajon mindezt hogyan látja az amerikai fél? Az ICUU viszonylatában a UUA egy a tagegyházak között. Ennek jelentősége pedig az, hogy párbeszédet folytathat a világban élő unitáriusokkal és szabadelvűekkel, így mások szemén át is megláthatja önmagát. A nemzetközi kapcsolatok által a UUA önmagáról tanulhat meg dolgokat: felfedezheti sajátos önazonosságát. A folyamat során a kérdések így vetődnek fel: üzenetünkben mi a lényegi vallási elem, és mi a kulturális sajátosság? Mit hirdetnek Burundiban, a Kászi-hegyekben, Magyarországon és a Fülöp-szigeteken, amit mi is hirdetünk és mi az, amit mi nem? Az amerikaiak által megtanult sok új ismeret között biztosan ott van a közösség fontossága, és a közösen végzett munka értéke. Ahogy Pap Mária írta az erdélyi unitáriusokról: „*Nálunk a közösség érdeke sokszor előbbre való az egyéni érdeknél. A közösség éltetése nélkül nem maradtunk volna meg, és ezután sem fogunk tudni.*"[33]

Az eszmecsere a vallás lényegéről szól: ennek keretében a humanista elemeket is befogadó amerikai unitarizmusnak azt kellene megértenie, hogy mit is jelent tulajdonképpen a szabadelvű kereszténység ahelyett, hogy a keresztény jel-

32 Hertz, Gevene e-mailje Morrison-Reed, Marknak. 2015. január 15.

33 Pap Mária: Partnerships: Belonging as Collaboration, Mutuality and Accountability. In McAllister, Jill K. (ed.): *Belonging. Our Unitarian Identities and the Nature of Our Relations.* (Proceedings of the 3rd ICUU Theological Symposium, Kerkrade, The Netherlands, 13–17 July 2010) London, 2012, ICUU. 136.

leget teljesen elutasítaná. Sőt, törekednie kellene azok tiszteletére, akik Isten létezésében hisznek – sok amerikainak könnyebb Isten létét elutasítani, mint elfogadni és továbbgondolni.

Végül a UUA-nak azt kell megtanulnia, hogyan éljen kiváltságaival, hogyan legyen óvatos és diplomatikus. A valóság ugyanis az marad, hogy mivel a UUA biztosítja a pénzügyi források nagy részét, véleményét általában gyanakvással fogadják. De a többi csoport is sokszor óvatosan viselkedik, kerüli a nyílt szókimondást, mivel tart a megbántás következményétől. Amikor egy hatalommal, erőforrásokkal és befolyással rendelkező csoport erőteljes véleményt nyilvánít, ahogy az amerikaiak is szoktak, azt a látszatot keltik, mintha parancsolni vagy befolyásolni akarnának. Ez az amerikaiak ellen felhozott kulturális előítéletek egyik alaptézise – a kérdés az, hogy érvényes-e ez a UUA esetében. 2009-ben Will Saunders levelet írt Peter Moralesnek, a UUA új elnökének, ebben azt sugallja, hogy a UUA tudatában van helyzetének: „*Napjainkban nyilvánvaló, hogy a rasszizmus és az elnyomás elleni fellépéseink egyik meghatározója a multikulturális és globális unitárius közösségbe való beágyazódásunk. A UUA felelőssége megértetni a gyülekezetekkel azt, hogy felelősen kell részt venni a nemzetközi kapcsolatokban. A világon élő unitárius közösségekhez nem leereszkedő jótékonysággal vagy kegyes érdeklődéssel kell közeledni, hanem partnerként kell viszonyulni egymáshoz, növekedni kell egymás megértésében és elfogadásában.*”[34]

Azoknak az unitárius univerzalistáknak a története, akik a szeretettől vezetve világszerte az elnyomás ellen küzdenek, valóban hősies történet. Ehhez viszonyítva az, hogy hogyan és mi célból született meg az ICUU, inkább hétköznapi történet, amely a változó világhoz való kreatív alkalmazkodásnak is nevezhető. A nehézségek, amelyekkel szembe kellett néznie, meglehetősen közhelyesek voltak: a világnézeti, vallási és kulturális különbözőségek és személyi ellentétek. Ezek mellett ott volt egy olyan jövőkép, ami messze túlszárnyalta idejét és anyagi kereteit. Az ICUU tagjai egyetértésre jutottak az őket egybefogó vallásos értékeket illetően. Elismerésre méltó módon arra törekedtek, hogy megfeleljenek a növekvő és egyre változatosabbá váló „globális egyházközség” elvárásainak. Az ICUU növekedési folyamata azonban csakhamar elakadt, a hatalmi egyenetlenségek, a világnézeti különbözőségek, a provinciális jelleg és a régi kapcsolatokhoz való kötődések miatt (különösen az IARF-hez), amelyek mind széthúzó erőt jelentettek.

Mindez valahol várható volt. Tény, hogy a résztvevők – legalábbis egy részük – személyiségük és stílusuk különbözőségéből fakadóan már indulásból nem ér-

[34] Saunders, William és McAllister, Jill: *The UUA and the ICUU. Thoughts and Commentary Prepared for Peter Morales, UUA President.* 2009 júliusa. 3.

tették egymást. Amint a párbeszéd alábhagyott, az odafigyelés megszűnt, megrendült a jóhiszeműség, felütötte a fejét a bizalmatlanság, és az egymásról alkotott feltételezések tulajdonképpen tükrözték a résztvevők csalódottságát és dühét. Építő párbeszéd és jóhiszemű partneri kapcsolat nélkül nem lehetett másként előre lépni, csak hatalmi eszközökkel. Ahol pedig hatalmat gyakorolnak, ott megjelenik az ellenállás, és igazi eredményre nem lehet számítani.

Az essexi alakuló ülés valódi kegyelmi pillanat volt, amit jól érzékeltet egy, a történtekről írt összefoglaló: *„A résztvevők közül senkinek nem volt célja a saját hatalmi bázisát növelni vagy a csoporton uralkodni. A küldöttek azért gyűltek egybe, hogy segítsenek létrehozni egy, a közösségeik között működő hálózatot, nem pedig azért, hogy saját hatalmukat vagy közösségüket mások rovására megerősítsék. Senkinek nem jutott eszébe úgy viszonyulni, mintha az ő sajátságos unitárius értékrendje igazabb vagy hitelesebb lett volna a másokénál. Az ülés célja az volt, hogy megkeressük és megtaláljuk a közös vonásokat, nem pedig az, hogy az eltéréseken vitatkozzunk.”*[35]

Ahol párbeszédet lehet folytatni úgy, hogy közben nem ragaszkodunk makacsul a saját álláspontunkhoz, ahol őszintén ki merjük mondani kétségeinket vagy félelmeinket, hogy nem mehetünk haza egy Isten nevére hivatkozó vagy nem hivatkozó alapítóirattal, ahol kilátástalannak tűnő helyzetben is megpróbálunk fokozottan figyelni és mélyebben megérteni, ahol megbecsülik a másságot, dicsérik a rugalmasságot, és elfogadják egymást, ahol mosolyogni tudnak a bonyolult válaszokon és kacagni a küszködésen, ott áldás van a közösségen.

Ahol fontosabbnak érzik a szünetek tartását, mint a közösségre erőltetni valaki önző akaratát, ahol számon tartják és figyelnek az éppen soron következő lélegzetvételére is, ahol egymásra figyelnek és együtt éreznek, ahol észreveszik a másik embert, és elhatározzák, hogy reménykedni fognak, és aztán újrakezdeni, ahol több idő telik bölcs hallgatással, mint a vitatkozással, ahol belátják, hogy mindannyian sebezhetőek, ott születik meg a közösség, az *én* helyett a *mi*. Mert *mi* közösen képesek leszünk továbblépni a bizonytalan jövő és a látszólag felfoghatatlan megoldások irányában.

A vallásos közösség fő feladata azoknak a kötelékeknek a felfedezése, amelyek az egyet a többihez kötik. Ebben a kapcsolat- és viszonyrendszerben fedezzük fel, hogyan kapcsolódnak egyéni sajátosságaink mások életéhez. Ezekre építeni alapvetően fontos, mert saját nézőpontunk túl szűk ahhoz, hogy mindent észrevegyen, saját erőnk túl korlátozott ahhoz, hogy minden tennivalót elvégezzen. De együtt életszemléletünk kiszélesedik, és erőnk megújul.

35 Campbell, Ellen K.: *The International Council of Unitarians and Universalists. Its Founding Meeting.* (Összegző jelentés.) 1995 júliusa. 8.

Lakatos Sándor[1]

Homoródszentmárton település- és népesedéstörténete, különös tekintettel a 19. századra

A 2016-os évet a magyar kormány Szent Márton-emlékévnek nyilvánította a Savariában (a mai Szombathelyen) 1700 éve, 316-ban született Tours-i Szent Márton, Magyarország egyik védőszentje emlékére és tiszteletére. A jubileumi év célja Szent Márton történelmi alakjának és cselekedeteinek megismertetése. Jelen írásunkban nem a negyedik századi szentté avatott történelmi alakról kívánunk értekezni, hanem az emlékév apropóján egyházi közösségünk egyik jeles falu- és egyházi közösségéről, amely feltehetően a 14. századtól a reformáció koráig Szent Mártont védőszentjeként tisztelte, a reformáció kora óta pedig a település névadójaként tartja számon. Jelen írásban Homoródszentmárton történetéről és népéről sorakoztatunk fel adatokat, amelyek egy folyamatban lévő családrekonstitúciós vizsgálat bevezetőjét képezik. Az egyházi anyakönyvek rekordjain alapuló családrekonstítúciós vizsgálat részleges eredményeit egy következő írásban közöljük majd.

1. Helytörténeti adatok

A Homoródok vidéke[2] az egykori Udvarhelyszék területén, a mai Hargita megye délnyugati részén található, Székelyudvarhely város vonzáskörében. Homoród-mente gyűjtőnévvel illetjük azokat a falvakat, amelyek a Kis- és Nagy Homoród hosszanti folyásán helyezkednek el. A tágabb régióhoz Székelyudvarhely, Szentegyháza, Kápolnásfalu, Lövéte, Homoródszentmárton, Homoródalmás és Okland községek tartoznak, a hozzájuk tartozó 22 faluval. A Központi-Hargitából eredő két Homoród, déli irányban folyik Brassó megye irányában. A megyehatár után Homoród falunál ismét egyesülnek, majd Ugra falu határában

[1] Lakatos Sándor (1980, Brassó) 2006-tól a székelykeresztúri Berde Mózes Unitárius Gimnázium lelkész-vallástanára. 2015-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem *Történelem. Civilizáció. Kultúra* doktori iskolájának hallgatója. Történeti-demográfiai jellegű kutatásának középpontjában a 19. századi székelyföldi falvak állnak.

[2] A régióismeret alapművei: Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett (1838–1858)* illetve Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* (1864) című munkák.

elérik az Olt folyót. A Nagy-Homoród 59 km, a Kis-Homoród 46 km hosszú. A Homoródok vidéke három alegységre tagolódik: Havasalja (Szentegyházasfalu és Kápolnásfalu), Nagy-Homoród vidéke és a Kis-Homoród vidéke.[3]

Homoródszentmárton község a Nagy-Homoród folyó, valamint a Gyepes-, Kénos- és Lókod-patak torkolatánál fekszik 500 méteres tengerszint feletti magasságban. A falu neve II. Géza magyar király idejéből eredeztethető, aki a XII. század közepén a Homoród és a Nagy-Küküllő felső völgyeit betelepíttette. A települést legkorábban az 1333. évi pápai tizedjegyzék említi.[4] A falu 1887-ig álló középkori templomának védőszentje Szent Márton, hozzá köthető a település neve is. Homoródszentmárton alapításától fogva a közvetlen környezetében található falvak egyházi központja volt. Középkori templomának védőszerkezete több szakaszban épült ki, a 17. században véglegesült. Szerepe Homoródszentmárton és a hozzá tartozó Lókod, Kénos, Gyepes, Abásfalva, Keményfalva népességének menedéket nyújtani a fosztogatók ellen. A Szentmártonhoz tartozó leányegyházközségek vagy filiák egyházi önállósodása 1614–1815 között folyamatosan, lépésenként ment végbe.[5]

Homoródszentmártont átszeli a Nagy-Homoród. A Homoród délkeleti oldalán fekszik az Alszegnek is nevezett falurész, amit a felette fekvő bükkerdő miatt Bükkfalvának neveznek.[6] Bár az Alszeg mindig is szerves része volt a falunak, szerkezetileg jól elkülönül a falu nagyobbik részétől. Ez a falurész a 16–18. században a Biró család birtokát képezte, ezt jelzi az alszegi temetőkertben található Biró-kripta is. Az elkülönülő alszeg a jelzett időben jobbágyok lakótelke lehetett. Tekintettel arra, hogy az alszegi falurészbe csak 2000-ben vezették be a villanyáramot, ami a Felszeg számára már az 1960-as években adott volt, Bükkfalva mára szinte teljesen elnéptelenedett, és az amúgy is kicsinek mondható falurész[7] épületeinek jelentős része elpusztult.

A jellemzően városhiányos régió Székelyudvarhely, Szentegyháza és Kőhalom kisvárosok között helyezkedik el. A település utcahálózata a vizek mentén rendeződik, a falu a keleti irányban található felső malom és a déli irányban található kis malom között. Az első osztrák katonai felmérési térképen jól kivehe-

3 Vofkori László: A Nagy- és Kis-Homoród mente táj-, népesség- és településföldrajza. In *„A Homoród füzes partján". Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Csíkszereda, 2000, Pro-Print.

4 Orbán Balázs 1864.

5 Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett (1838–1858)*. Kolozsvár, 1858.

6 Uo.

7 A 20. század elején Bükkfalva lakossága legfeljebb 50 személy lehetett.

tő, hogy a vártemplom központi szerepet tölt be. Mindhárom katonai térképen jól látszik, hogy a falu a déli irányban fekvő Kőhalom és az északi irányban fekvő Székelyudvarhelyet összekötő fő útvonalon fekszik. Ezen úthoz viszonyítva válik láthatóvá a település 18–19. századbeli infrastrukturális bővülése. A katonai térképeket[8] a mai térképekkel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a 20. században a település szerkezetében nem történt jelentős átalakulás.

A 17. század közepétől 1848-ig Homoródszentmárton közigazgatásilag Udvarhely vármegye Oláhfalvi járásához, 1850-től az Udvarhelyi járáshoz, 1869–1918 között pedig a Homoródi járáshoz tartozott. 1869–1876 között Szentmárton a Homoródi járás járásközpontja volt. A járásszékhely a rajonrendszer felállításáig Homoródokland volt. Szentmárton a trianoni döntés óta Udvarhely megyéhez tartozik, 1930-tól községi státussal rendelkezik. Homoródszentmárton községhez ma a következő falvak tartoznak: Abásfalva, Bágy, Gyepes, Homoródkeményfalva, Homoródremete, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Kénos, Lókod, Recsenyéd, Városfalva. A vidék lakói a 18–19. században elsősorban fakitermeléssel, illetve az erdőirtások következtében egyre inkább földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak.

Homoródszentmárton egyik természeti sajátossága a római kor óta ismert és ma is használatban lévő sóskút.[9] Orbán Balázs így ír erről: *„Hogy 1614-ben Bethlen Gábor alatt még használatban volt itt a só vágás, kitetszik neve fejedelemnek egy rendeletéből… Szentpáltól keletre vannak a sóbányáknak felhagyott, de azért féltékenyen őrzött öblei, és egy nagy térség, melyet egészen a veres színű, kövér levelű só növény borit, minek a nép gerafű nevet adott.*"[10] Az altalaji só jelenlétét mutatják tehát a sónövények és a sóskutak. A folyékony formában felszínre kerülő sós vizet szalonna tárolására, telemea készítésére, káposztaérlelésre használják a háztartásokban, de használják gyógyvízként is ízületi fájdalmakra, törésekre, ficamokra, nemi betegségek gyógyítására. A só a korábbi évszázadokban értékes fizetőeszköz volt: egy véka só egy marha árának felelt meg. Ez az összeg

8 Az I., II. és III. osztrák katonai felmérések térképei az ARCANUM adatbázis jóvoltából online változatban elérhetőek itt: http://mapire.eu/hu/ (2016) A jelenlegi verzió tartalmazza az I. felmérés (1764–1784), a II. felmérés (1806–1869) teljes anyagát 1:28.800 méretarányban. A III. katonai felmérés (1869–1887) 1:25.000 méretarányú szelvényei a Magyar Királyság területét fedik le (Horvátországgal és Erdéllyel), az 1:75.000 méretarányú nyomtatott szelvények a teljes Monarchiát.

9 Nagyálmos Ildikó: Folyékony arany a Nagy-Homoród mentén. *Udvarhelyi Híradó*, XXII. évf. (2011. november 4.) Balázs Katalin: Ahol az egészségadó sós víz terem. *Erdélyi Gyopár*, 2012/6. sz.

10 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. 1868.

megegyezett egy egyévnyi városi szolgálat díjával. A sóskutat a falurend szerint a sóbíró kezelte, aki a fejadag kiosztásáért felelt. A kút vízhozama napi több száz liter, a mennyiség 48 óra után újratermelődik.

2. A rendelkezésre álló egyházi anyakönyvek

Az unitárius egyházközség 1777-től, a református egyházközség 1779-től kezdi vezetni anyakönyveit. Az 1777–1848 közötti unitárius vegyes anyakönyv jelenleg az egyházközség tulajdonában van, az 1848–1946 közötti temetési anyakönyv, az 1848–1922 közötti keresztelési anyakönyv, valamint az 1848–1949 közötti esketési anyakönyv az állami levéltár tulajdonában van. A későbbi anyakönyvek az unitárius egyházközség levéltárában vannak. Az unitárius anyaegyházközségtől a 17. század közepétől egyenként szakadtak le a fíliák. Az utolsó leszakadó egyházközség, a lókodi, 1815-ben vált le. Eddig az időpontig a két falu anyakönyvezése egyben történt. Az anyakönyvek viszonylag folyamatos adathalmazát kiegészítik az áttérési, konfirmációi, oltási anyakönyvek és a családkönyvek. Az egyházközségi levéltárakban fellelhető unitárius családkönyv az 1901–1988 közötti években, a református családkönyv pedig az 1875–1938 közötti években volt használatban. Az 1779–1907 közötti református anyakönyvek jelenleg Csíkszeredában, a Hargita Megyei Állami Levéltár anyakönyvi fondjában találhatóak. A 20. századi anyakönyvek egy része tudomásunk szerint megsérült, de részben fellelhetőek a református egyházközség levéltárában.

Jó lenne, ha rendelkezésünkre állnának a 19. századi görögkatolikus anyakönyvek is. A csíkszeredai Állami Levéltárban csak egy töredékes anyag található, ami csupán az 1886–1893 közötti éveket öleli fel.[11] Ez az anyag, amely Abásfalva anyaegyházat jelöli meg címében, több környékbeli görögkatolikus közösséget nevez meg: Homoródszentmárton, Homoródkeményfalva, Gyepes, Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Abásfalva, Lövéte és Okland. A Hermann-Kovács által közölt tanulmánykötet szerzői tudnak az udvarhelyi görögkatolikus esperesség levéltári anyagáról, sőt részben találkoztak is vele.[12] Forrásutalásban ezt olvassuk: „*A székelyudvarhelyi görögkatolikus esperesség levéltára. Ma használaton kívül, a helyi görög keleti egyház kezelésében.*" A Kovács

[11] *Abásfalvi Görög Katolikus Anyakönyv*. Hargita Megyei Levéltár, Csíkszereda (Inv. Nr. 3, loc. Aldea).

[12] *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Csíkszereda, 1991, Haáz Rezső Múzeum, TLA Közép-Európa Intézet, Pro-Print Könyvkiadó. 194.

Piroska által tanulmányozott görögkatolikus levéltári anyagról azt olvassuk, hogy az abásfalvi parókián csak *„1821-től vált gyakorlattá a latin betűs anyakönyvvezetés, miután 1791 és 1821 között itt is a cirill betűs írást használták. Az anyakönyvek névanyaga itt is magyar: Salamon Andras és Mihalyko Istvánné Bokor Borbála (Almás, 1819), Roman György (Karácsonyfalva, 1821), Olah Mihaly, Olah Péterné (Keményfalva, 1821), Mihalyko Istvanné (Abásfalva, 1822), Olah György Péter (Homoródszent-márton, 1822).*"[13] Ugyanebből a kutatásból tudjuk meg, hogy Abásfalva első görögkatolikus papja, akinek anyakönyvezése fennmaradt, Stan Mitrai (1786–?), akinek íráskészsége még gyenge, ügyvitele rendszertelen, nehezen áttekinthető.

Közismert, hogy 1948-ban a romániai görögkatolikus egyházat törvényen kívül helyezték a román hatóságok, ezért az udvarhelyszéki görögkatolikus közösség, a rendelkezés értelmében, teljesen felszámolódott. A Román Ortodox Egyház átvette az unitusok vagyonát és irattárát. Erdély más településeihez hasonlóan a görögkatolikus hívek egy része az ortodox egyházhoz, másik része a római katolikus vagy valamelyik protestáns egyházhoz csatlakozhatott. Az 1999-től az udvarhelyi ortodox egyházközségben szolgáló Puiu Pavel parókus pap szerint Udvarhelyre érkezésekor ez a levéltári anyag már nem volt az egyházközsége birtokában. Szerinte az állami levéltár hivatalnokai pár évvel korábban elszállították a teljes anyagot. Az állami levéltár munkatársai szerint a nyolcvanas években az állami levéltár már nem kebelezett be ilyen típusú iratokat. Kutatásunk során kizártuk a lehetőségek közül a gyulafehérvári állami levéltárat, ami a Balázsfalva központú egyházi struktúra révén jöhetett volna szóba, ugyanis az érseki irattár jelentős része idekerült az államosítás során, továbbá érdeklődtünk a balázsfalvi görögkatolikus egyházi központban is, ahol biztosítottak arról, hogy nincs esély arra, hogy az általunk keresett iratanyag fellelhető lenne. Marad tehát a megoldatlan talány, hogy ilyen körülmények között hol keresendő a szóban forgó irattár, ki és hova szállította 1985 és 1999 között?

3. Népesedési adatok

A Homoród-mente falvainak népességviszonyait mutató adatok visszamenőleg több mint kétszáz évre rendelkezésünkre állnak. Homoródszentmárton községet és vidékét a 18. században három jelentős pusztítás is érte: 1613, 1661 és 1690 során. Erről az időszakról, a vártemplom kialakításáról, valamint a Szentmárton központú Nagy-Homoród-mente török–tatár dúlások miatt szen-

[13] Uo.

vedő népesség történetéről Szász Hunor közölt összefoglalót.[14] A 17. századi tragédiák tükrében és a 18. századi népösszeírási adatok alapján feltételezhető, hogy az udvarhelyszéki idegen eredetű jobbágy és zsellér családok a 17. századi tatárbetörések és háborúk nyomán kialakult népességcsökkenés következtében telepedhettek le Udvarhelyszéken. A betelepedő, idegen eredetű családok, melyek néveredetük és felekezeti hovatartozásuk alapján többségében román eredetűek lehettek (de nem csak), jobbágyok és a zsellérek voltak. Benkő József 1767–1787 között így ír a Specialis Transilvania című munkájában:[15] *„Vannak aztán oláhok is, akik közül a legtöbben a legutóbbi háborúk után költöztek erre a vidékre, amely háborúknak csiráját Rákóczi Ferenc vetette el a jelen század elején – és a pestis után, amely az 1718. és 1719. években szerfelett sok halandóval pusztította a Székelyföldet, mert azelőtt a székely nép sokasága a saját területét csaknem teljesen megtöltötte."* A 17. században a többszörös tatárbetörés és járványok következtében tehát a település népessége jelentősen lecsökkent. Feltételezhető, hogy ez a népességcsökkenés szoros kapcsolatban áll az idegen eredetű népcsoportok megjelenésével ezen a vidéken. Pál Antal Sándor *Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején*[16] című írásában olvashatjuk, hogy a korabeli források

14 Szász Hunor: Homoródszentmárton XVII. századi tatár pusztításai. In *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XII*. Szerk. Kolumbán Zsuzsánna–Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 2012, Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület, Areopolisz. 61–72. „A 17. század folyamán tragikus események sorozatát élte át a Homoródok vidéke, illetve Homoródszentmárton. Székelyföld mindvégig az erdélyi politikai erővonalak ütközésének mellékhadszíntere volt. Ez azonban nem mentesítette az emberöltőnként bekövetkező ellenséges pusztítások alól. Földrajzi helyzeténél fogva mindig is a tatár–moldvai segédcsapatok fel-, illetve kivonulási útjába esett. A század mindhárom nagy török–tatár támadása fájdalmasan érintette az általunk vizsgált Homoród mentét. Az 1613-as pusztítást követően a vidék védelme elsősorban a szentmártoni erődített templom köré összpontosult, amelyet lőréses kőfallal és hat bástyával erősítettek meg. I. Rákóczi György privilégiuma a várvédő katonákról fontos eredmény a környék védelmét illetően, azonban hatástalannak bizonyult a későbbi támadások elhárításában. Sem 1661-ben, sem 1690-ben nem sikerült hatékonyan védekezni a tatárok ellen. A vártemplom csupán kisszámú ellenséges portyával szemben nyújthatott menedéket, de amint az eseményekből látjuk, a szentmártoniak mindárom esetben végzetes túlerővel találkozhattak. Egy nagyobb sereggel szemben, mint az 1661-ben Székelyföldön pusztító török–tatár had, még az udvarhelyi vár sem nyújtott menedéket. A lakosság egy része nem is a templomok falai mögé húzódott, hanem a falvaktól minél messzebb, erdőkbe, védbarlangokba menekült. Ezt bizonyítja a népi emlékezet által megőrzött számos, tatárdúlással kapcsolatos helynév is."

15 Benkő József: *Specialis Transilvania. Terra Siculorum*. Ford. Szabó András. Kolozsvár, 1944, Minerva. 32.

16 Pál Antal Sándor: Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. In *Erdélyi Múzeum*, 74(2012), 2. szám. 1–20.

szerint a 18. század elején a szárazság és a pestis miatt Szentmárton lakossága mintegy 210-215 főre tehető.

A 18. századból rendelkezünk unitárius felekezeti összeírással 1766-ból, illetve az 1780-as évekből.[17] Előbbi az egyetemes egyházra kiterjedő összeírás, amely ma a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában lelhető fel, utóbbi a homoródszentmártoni unitárius egyházi anyakönyv első lapjain maradt fenn, s amely jelzi a családfőhöz tartozó családok számát. Ebben az összeírásban 216 személyt találunk.

Az első jelentősebb népszámlálás Erdélyben II. József császár idejében történt 1786–1787 között. A 18. század második fele népességrobbanást hozott, így az 1784–1787 közötti népszámlálás szerint a faluban már 526 lakos élt.[18] A 19. század eső felének népesedési viszonyait nominálisan is le tudjuk követni, egyrészt a rendelkezésre álló adótabellák alapján (1818–1848), másrészt a rendelkezésre álló unitárius és református egyházi anyakönyvek segítségével (1777-től, illetve 1779-től folyamatosan).

A népességnövekedés és a településszerkezet bővülése jól lekövethető a 19. századi helyi és statisztikai forrásokban. A 18–19. századi településszerkezeti változásokat az osztrák katonai térképek alapján követhetjük nyomon, viszonyításképpen a vártemplom közelében futó főutat és a Nagy-Homoród folyását használhatjuk. Amint a mellékelt grafikon is mutatja, 1850 és 1910 között a településen a házaknak a száma 143-ról 244-re nőtt. A század közepétől növekedett ugyan a lakóházak száma a településen, de ezzel párhuzamosan a családonkénti szorzó hatvan év alatt 4,5-ről 3,6-ra csökkent.

Az első modern értelemben vett népszámlálás 1850-ben történt, majd az ezt követő időszakból majdnem évtizedenkénti rendszerességgel vannak adatok. 1850-ben 143 házban 640-en laktak,[19] 1890-ben pedig a falu összlakossága 815

[17] Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára, Anyakönyv 1777–1848. 1–8. old. A legrégebbi unitárius anyakönyvet 1783-ban állította fel az 1777-től Homoródszentmártonban szolgáló bölöni Tana Ferenc unitárius pap. A Libellus elején egy unitárius összeírást találunk, amiben az egyházközség patrónusai és családfői vannak felsorolva családjuk létszámával. Az anyakönyvi bejegyzések 1777-től kezdődnek, tehát kérdés, hogy az összeírás 1783-es, vagy korábbi. Az összeírás jelez néhány református és néhány római katolikus családfőt is, feltételezzük, hogy az összeírásba vegyes családok (a családfő más felekezetű) is bekerültek. (A szerző megjegyzése.)

[18] Dányi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960. 363.

[19] Dávid Zoltán: *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás.* Budapest, 1994. 138–139.

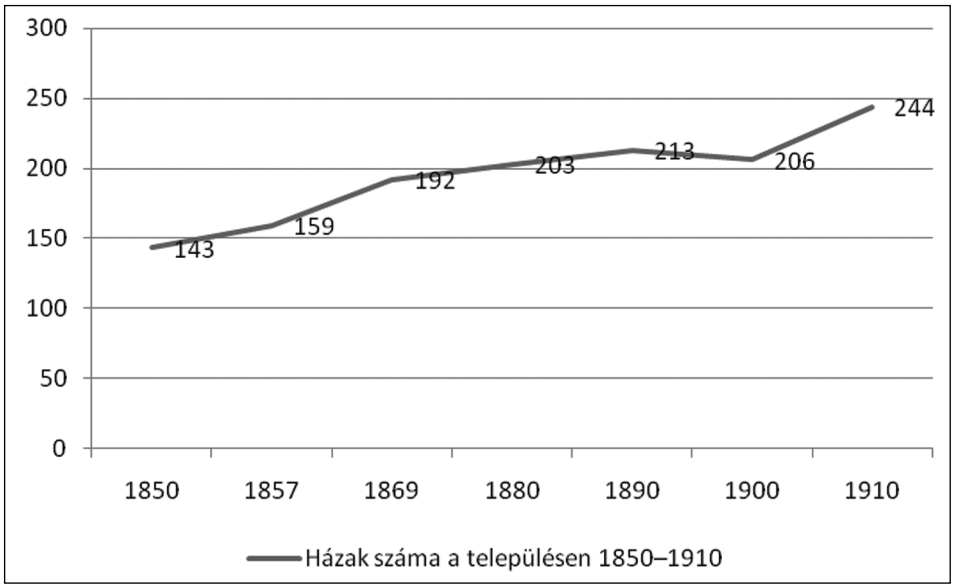

fő.[20] A település össznépessége 640-ről 989-re növekedett 1910-re. A statisztikai adatok jól mutatják, hogy a 19. század végén enyhe csökkenésnek indult a lakosság lélekszáma. Ez a jelenség elsősorban a mobilitási mutatók javulásával magyarázható. Az első világháború előtt felerősödött a nagyobb városokban vagy éppen az Újvilágban megélhetést keresők száma. Ez a folyamat az I. világháborút megelőző évtizedben már javulást mutat. A népszámlálási adatok szerint Homoródszentmárton 1992-ben, majd 2011-ben történelmi mélységeket ért lakossága számának csökkenésével.

20 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Csíkszereda, 1998, TLA. 274.

4. Felekezetiség, templomok és temetőkertek

Homoródszentmárton középkori templomával a századok során egyrészt anyaegyházi szerepet töltött be, másrészt a földrajzi közelségében található 5 kisebb falunak adminisztratív központja is volt. Szentmárton egyházi fíliái – Abásfalva, Gyepes, Keményfalva, Kénos és Lókod – a 17. századtól kezdődően egyházi önállóságra törekedtek. Orbán Balázs a Székelyföld leírásában ezt írja: „*Filiái közül legelőbb Gyepes szakadt el 1614-ben, legkésőbb Lókod 1815-ben.*[21] *E faluk közösen építék és tarták fenn a templomot környező várkastélyt azért, hogy vész-idején oda gyűlve, úgy szent templomukat, mint éltüket és féltettebb vagyonukat oltalmazhassák.*"[22]

A falvak közötti vagyonközösség sok viszály forrása volt az évszázadok folyamán, azonban az elégedetlenség okozta fokozatos szétválás sem hozott látványos fellendülést, sőt inkább elszigetelődést. A 16. századi reformáció korai szakaszában Szentmárton lakossága és az idetartozó fíliák, a Homoród-menti falvak többségéhez hasonlóan, unitárius hitre tért, és a 19. század közepéig meg is őrizte többségi unitárius jellegét. A római katolikus egyházközség a településen a reformáció idejében teljesen megszűnt. A következő évszázadokban előforduló római katolikus felekezetű személyek vegyes házasságok révén vagy hivatali kihelyezés révén kerültek a faluba.

A csekély számú római katolikus a 18–19. században a karácsonyfalvi római katolikus plébániához tartozott. A református vallás a földbirtokos Ugron és Borsai-Nagy családok révén honosodott meg a faluban. 1776 után a nemesi házaspár, Ugron Pál és Siménfalvi Krisztina hathatós segítségével a református közösségben templomjavításra és a gyülekezet átszervezésére kerül sor. Az 1766. évi összeírás alapján a szentmártoni református közösség 72 lelket számlált. A református felekezetet támogató Ugron Pál 1778-ban 138 jobbággyal és 10 zsellérrel, Borsai Sámuel pedig 35 jobbággyal és 2 zsellérrel rendelkezett.[23]

A 20 keményfalvi református családfő csatlakozásával és a református egyházi hatóságok hozzájárulásával 1777-ben a szentmártoni leányegyházközséget anyaeklézsiává léptették elő, és a 18. század végére a református egyháztagok száma majdnem megkétszereződött. „*Az egyházmegyei küldöttség előtt 1777. július 1-én a patrónusok, valamint a szentmártoni és karácsonyfalvi hívek egyhangúan*

[21] Egyházközségi források alapján megállapítható, hogy a lókodi egyházközség 1803. július 25-én vált el az anyaeklézsiától.

[22] Orbán B. 1864

[23] Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai.* Székelyudvarhely, 1900. 529.

megerősítették az egy nappal korábban kinyilatkoztatott szándékukat. Az esemény szakrális pillanata a templom és parókia számára felajánlott telkeknek kimérése és az egyház számára az esperes által történt lefoglalása volt. Ezzel megszületett az esperesi látogatás alá tartozó új egyházközség a hozzá tartozó leányegyházzal együtt" – írja Csáki Árpád.[24]

A református felekezet növekedése 1850-re érte el a csúcspontot, amikor a faluban a reformátusok és unitáriusok aránya 305–276 volt a reformátusok javára.[25] Ez az arány 1869-re megfordult: 269–396 az unitáriusok javára,[26] majd a 19. század végére az unitáriusok előnye 477–243-ra növekedett. A 1910-ben a többségi felekezetek közössége mellett 46 görögkatolikus, 46 római katolikus és 7 izraelita élt a faluban.[27] A népszámlálási adatokban előforduló izraeliták kereskedő, kocsmáros család tagjai voltak. A homoródszentmártoni baptista közösség az I. világháború utáni években jelent meg a faluban. Az 1930-as években már jelentős közösségről van tudomásunk. (A hivatalos népszámlálási adatok szerint 1930-ban a faluban 65 baptista élt, ami az összlakosság 7,6%-a.)

24 Csáki Árpád: Adatok a homoródszentmártoni református egyházközség megalapításának történetéhez. In *Areopolisz. VIII*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály–Kolumbán Zsuzsánna–Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 2008, Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület, Areopolisz. 49–60.

25 Dávid Zoltán: I. m. 138–139.

26 Sebők László: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Budapest, 2005, TLA. 227.

27 Mezei Elemér–Mezei Botond: *Homoródszentmárton község történeti demográfiája 100 táblában*. Kolozsvár, 2012.

Homoródszentmárton görögkatolikus közössége a többi Homoród-menti görögkatolikus közösséghez hasonlóan az abásfalvi plébániához tartozott. A település görögkatolikus közösségének története egyelőre nincs feldolgozva, viszont nagy valószínűséggel a tanulmányozott homoródalmási, lövétei és máréfalvi közösségekkel azonos eredete van. Ezt látszik alátámasztani a településen élő görögkatolikus eredetű családnevek sora is: Ilonka, Istánka, Frinkúly, Kolésa, Opra, Oláh, Nyisztor, Nyágúj, Daradics. Ez a felekezeti kisebbség két nagyobb hullámban számolódott fel: 1919-ben és 1948-ban. A székelyföldi románságról megjelent, Hermann Gusztáv Mihály szerkesztette tanulmánykötet[28] megállapításai Homoródszentmártonra is érvényesek. A 19. század folyamán egy békés és természetes asszimiláció folytán – elsősorban vegyes házasságok révén – a görögkatolikus egyháztagok jelentős része betagolódott a protestáns közösségekbe. Az önkéntes asszimiláció fő mozgatórugója mégis a felekezetváltással társított többséghez való maradéktalan tartozás vágya volt.

A protestánsokhoz való betérés legjelentősebb évei: 1849 és 1918. A közösség végső felszámolódásához a román állam intézkedése járult hozzá, amellyel 1948-ban a görögkatolikus egyházat törvényen kívül helyezte. A döntés következtében a megmaradt egyháztagok is áttérésre kényszerültek. A népszámlálási adatokból jól látszik, hogy az 1848–49-es betérési hullám ellenére 1850 és 1870 között a görögkatolikusok száma növekedőben volt. Ezen jelenség kapcsán két megjegyzést teszünk. Egyrészt a népesedési mutatók is valószínűsítik, hogy ebben az időszakban az áttérésekkel párhuzamosan újabb görögkatolikus családok telepedtek le a faluban. Másrészt megjegyezzük, hogy a dokumentálható hivatalos áttérések ellenére az áttérők egy része furcsa mód mégis megőrizte korábbi vallási identitását is. Valószínűnek tartjuk, hogy felekezetileg úgymond kettős életet éltek, ami feltehetően azt jelentette, hogy bár betértek valamelyik protestáns felekezethez, nem gyakorolták új vallásukat. Görögkatolikus források hiányában azonban nem feltétlenül dokumentálható ez a kettős felekezetiség. Az első világháború vége, majd az 1948-as állami intézkedés végül is lezárta ezt az érdekes identitásbeli kérdést.

A falu lakossága ma többségében unitárius felekezetű, kisebb részben református, katolikus és baptista. A 20. századi elvándorlási folyamatok miatt a népesedési mutatók ma jelentős népesedéscsökkenést jeleznek. Míg 1920-ban 875

[28] Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda, 1991, Haáz Rezső Múzeum, TLA Közép-Európa Intézet, Pro-Print.

lélek lakott a településen, ez a szám 2011-ben 570-re csökkent. Az elnéptelenedés a községközponthoz tartozó kisfalvakban még jelentősebb.

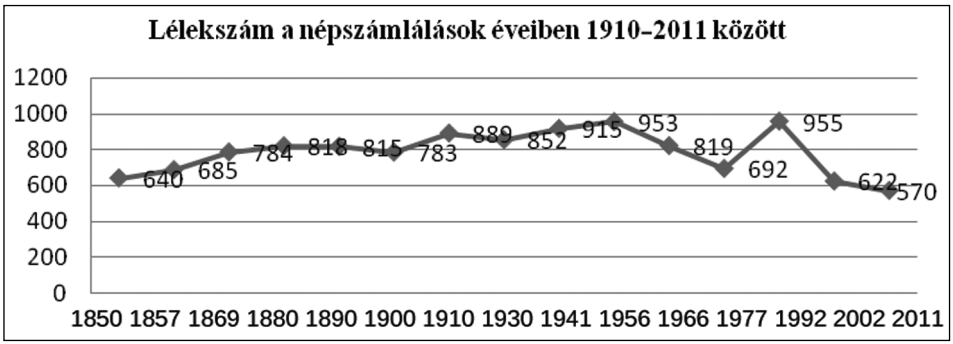

A Homoródok vidékének templomai a tatárjárás utáni korszak stílusában épültek. A 18–19. században Homoródszentmárton legfontosabb épületegysége a község hat védőtornyos, várfallal körülvett középkori gótikus unitárius vártemplom volt, amely a 17. századra már kiépült. A vártemplom Udvarhelyszék egyik legjelentősebb gótikus temploma volt, szerkezete a székelyderzsi unitárius vártemplomához volt hasonló. A vártemplom történetét több forrásból is megismerhetjük. A legrészletesebb leírást saját kutatásai nyomán Gyöngyössy János tette közzé a *Székelyföldi vártemplomok* című könyvében.[29] Gyöngyössy, aki az egykori épületegység rajzos rekonstrukcióját is közzétette, következetesen templomkastélyról beszél. Az elbontott templom alaprajzáról, boltozatáról, freskóiról Huszka József a bontás előtt néhány évvel, 1884-ben készített rajzos dokumentációt. Kelemen Lajos,[30] illetve Dávid László[31] a gótikus templom belsejéről és falfestményeiről közölt írásaikban Huszka rajzait használták.

A templom köré épített erődítmény a tatárbetöréssel szembeni védelmet volt hivatott biztosítani a térség lakói számára. A nagy veszteségekkel járó tatárbetörések következtében a szentmártoniak Bethlen Gábor fejedelemhez folyamodtak segítségért, aki kősóadománnyal segítette a közösség ügyét. Ezzel az anyagi támogatással a 17. század első felében a templom köré kőfalat emeltek,

29 Gyöngyössy János: A Homoródszentmártoni unitárius templomkastély. In *Székelyföldi vártemplomok*. Szerk. Éri István. Budapest, 1995, TKM Egyesület. 129–135.

30 Kelemen Lajos: Adatok öt székelyföldi unitárius templomkastély történetéhez. In *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1977, Kriterion. 217—218.

31 Dávid László: A *középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981, Kriterion. 157–167.

majd idővel annak erősítésén és a bástyák felépítésén munkálkodtak. Az 1789. évi püspöki vizitációs jegyzőkönyvből kiderül, hogy a 18. század végén a tornyok és a várfal már komoly javításra szorultak. Jánosfalvi Sándor István 1839-ben már omladozó várfalról és csupán két rossz állapotban megmaradt védőtoronyról ír.

A középkori épületegységből mára a kaputorony és az egykori várfal romjai láthatók csak, 1887-ban ugyanis a romos állapotban lévő gótikus templomot lebontották, és helyére 1888-ban egy új templomot építettek. A toronyban lakó nagyobbik harangot 1666-ban öntötték, a következő felirat olvasható rajta: „*Ingloriamunussupremi Dei et ejusfiliinazareaetilipus(!) StephanoBiroBalthasare D. E. 1666. Geor. MoergelerCoronenMeFudit.*"

A református templom 1804-ben épült a település belterületének északi részén, a Biró és az Ugron család által adományozott telken, a Biró-kúria szomszédságában. A 18. században a faluban élő kevés számú református család a bágyi anyaeklézsiához tartozott. Csáki Árpád a szentmártoni református anyaeklézsia megalapításáról írt tanulmányában[32] azt állítja, hogy az 1766. évi összeírás alapján 72 lelket számláló közösségnek temploma is volt. Ezt a tényt látszik alátámasztani az is, hogy az 1776-ban meghozott egyházi döntés után, amely a szentmártoni református egyházközséget anyaegyházközségi rangra emelte, felmerült, hogy új templomot építsenek, vagy a romlott állapotban lévőt javítsák fel. 1777-ben az esperes hivatalosan is átvette a patrónus Ugron család által adományozott, az új templom és paplak építésére kijelölt telkeket. A régi, omladozó templom sorsáról nincsenek adataink, de elképzelhető, hogy nem lehetett jelentős építmény, illetve feltételezhetjük, hogy valahol az Ugron család birtokán állhatott, vagy éppen a református temetőkert közelében.

Az új templom építésére végül csak 1804-ben került sor. Ezt a templomot 1911-ben átépítették, illetve szintén ez évben készíttettek orgonát a budapesti Országh Sándorral. A kisebbik harangot a feliratozás szerint 1781-ben öntette a gyülekezet.

A falu alszegében, a bükkfalvi temetőben számos 19. századi görögkatolikus sírkő található. A 20. század első felében ebben a sírkertben, a Biró-kripta mellett

32 Az egyházközség megalapításának történetét, eredeti jegyzőkönyvének átiratát, valamint a templom és paplaképítésről, valamint a református pap javadalmazásáról szóló dokumentumok átiratát tanulmánya függelékében közli Csáki Árpád: Adatok a homoródszentmártoni református egyházközség megalapításának történetéhez. In *Areopolisz VIII*. 49–60.

állt egy kő harangláb, amit a görögkatolikus közösség építtetett, feltehetően azzal a szándékkal, hogy idővel templomot is építenek.

5. A nemesi családokról és a felekezeti versengésről

Homoródszentmárton vidék népesedéstörténetét és felekezetiségi kérdéseit a 16. és a 19. század között a Homoródszentmártoni Biró[33], az Abránfalvi Ugron és más birtokos nemesi családok határozták meg. A történelmi dokumentumok szerint a Biró család évszázadokig volt az unitárius közösség fő patrónusa, ugyanakkor a birtokos nemesi család fontos szerepet töltött be a fejedelmek mellett Erdély különböző háborúiban, továbbá a falu és a vártemplom védelmi harcaiban. A reformációt követően a falu közössége felvette az unitárius vallást[34]. Dr. Kovács Sándor Homoródszentmártoni Biró családról írt tanulmányában ez olvasható: „*A család őse a XVI. században költözhetett Homoródszentmártonba, s valószínűleg a XVII. században unitáriussá lettek. Biró György Báthori Gábor kancelláriáján jegyzőként működött; hűségéért 1612. augusztus 16-án megújították nemességét.*"[35] A Biró család hatására tehát Homoródszentmárton megőrzi unitárius jellegét mindaddig, amíg a XVIII. század végére a családi birtok házasságkötés révén át nem kerül a református egyházat támogató nagy befolyású Abránfalvi Ugron család irányítása alá. A Biró család politikai státusának meggyengülésével a család gazdasági befolyása is csökkent, így idővel az Ugron család vette át a régió irányítását. 1745-ben például Ugron Ferenc 43 jobbágyal és 4 zsellérel szerepel az udvarhelyszéki birtokos nemesek sorában, míg a Biró család már nem jelenik meg a nagy jobbágytartó családok között. Az Ugronok gazdaságpolitikai szituációját mutatja az is, hogy a településtörténet adatai szerint I. Ferenc (1768–1835, 1792–1835 között uralkodott) Ugron Pál közbenjárására adta meg Homoródszentmárton településnek a vásártartási jogot, mely engedély következtében az állatvásár régi hagyománya ma is él. A nemesi családok nyil-

33 Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1857, Friebeisz.

34 Szász Hunor–Nyárádi Zsolt: A homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség története a 17–19. században. „*A legelső ismereteink a már unitárius egyházközség működéséről 1614-ből származnak. Ekkor – szentdemeteri Balási Ferenc, vargyasi Daniel Mihály és gagyi Pálfi Ferenc patrónusok Bordoson tartott tanácskozása során – meghatározták a prédikátoroknak és iskolamestereknek járó szolgáltatásokat.*"

35 Kovács Sándor: Adalék Homoródszentmártoni Biró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez. *KerMagv* 108(2002), 1. szám. 13.

ván nemcsak a térség gazdasági és politikai életét irányították, hanem a felekezetiség dolgaira is hatással voltak.

Az anyakönyvek tanúsága szerint és a folyamatban lévő csalárdekonstitúciós vizsgálatok alapján megállapítható, hogy más nemesi családok is jelen vannak a faluban. Abránfalvi Ugron Máriával kötött házassága révén van jelen a faluban báró Görffy József, Borsai-Nagy Borbála házassága révén pedig báró Gidófalvi Sándor. Tehát a településen a következő további nemesi családnevek fordultak elő az idők folyamán: Borsai-Nagy, Lukácsffy, Dimény, Györffy, Zatureczki, Gidófalvi, Széki stb., illetve további kevésbé jelentős birtokos családok nevei: Farkas, Kovács, Dombi, Lőrinczi, László, Szabó stb. A településtörténet szerint azonban a közösség sorsának alakulását, mint láttuk, elsősorban a Birók és az Ugronok dominálták.

A Biró és az Ugron családok összefonódása és a birtok átörökítése több generáción átívelő folyamat. Az átörökítés folyamata Ugron Pállal indul, aki homoródszentmártoni birtokát szülei révén örökölte. Apja Abránfalvi Ugron Ferenc udvarhelyszéki kapitány, Homoródszentmártoni Biró Máriával kötött házassága révén hagyományozhatta fiára a birtokot.

A homoródszentmártoni református egyházközség megalapításáról közölt tanulmányában[36] Csáki Árpád ezt írja: „*1778-ban Ugron Pál már 138 jobbággyal és 10 zsellérrel, a szentmártoni egyházalapításban szövetséges Borsai Sámuel pedig 35 jobbággyal és 2 zsellérrel bírt. Feleségével, Siményfalvi Krisztinával együtt a vidék református egyházainak egyik kiemelkedő támogatója volt. Legfontosabb megvalósítása a szentmártoni mater eklézsia megalapítása.*"

A 2000-ben nyomtatásban megjelent falutörténetben ez olvasható: „*Az 1770-es évekig Homoródszentmártonban csak unitárius gyülekezet volt. Ekkor a református Ugron család, a református s az erőszakosan áttérített kevés számú görögkatolikus vallású jobbágyaiból, gyülekezetet hozott létre. A család házasságkötés révén átvett Birók birtokán templomot építtetett, s mint patrónus-család a pap fizetését is csaknem teljesen felvállalta. Az unitáriusok látva az Ugron-példát, térítéssel kísérleteztek a Biró uradalomból maradt néhány görögkatolikus jobbágy család fölött, azonban megszívlelve vallásukhoz való ragaszkodásukat, nem nyúltak az erőszak fegyveréhez. Megelégedtek azzal, hogy a papi tizedet az unitárius egyháznak fizessék e jobbágyok. Ez az állapot 1848-ig állott fenn, majd 1849-ben*

[36] Az idézet a 3. oldalról származik. Munkájában Csáki két tanulmányra hivatkozik: Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Budapest, 1901, Athenaeum. 480. és Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1900. 247–248.

szabad elhatározásuk alapján az egykori görögkatolikusok teljes jogú tagjai lettek az unitárius egyházközségnek."[37]

A fentiekben idézett források alapján is érzékelhető tehát, hogy a 19. század folyamán a településen felekezeti versengés zajlott. A felekezetek számbeliségének alakulása igen összetett folyamat. A rendelkezésre álló demográfiai adatok alapján nemcsak egyszerűen egy református térhódítást érzékelünk, hanem jól kivehető, hogy ebben a folyamatban fontos szerepet játszanak egyrészt a birtokos nemesi családok, akik adminisztrálták a vidék emberi munkaerőforrásokat, munkásoknak, szolgálóknak adtak megélhetést, de figyelemre méltó a jelentős létszámú görögkatolikus közösség, akik a század végére szinte teljesen beolvadtak a protestáns többségbe. A görögkatolikusok jelenlétéről és a birtokos családok társadalmi hatásáról tanúskodnak az alábbi jegyzőkönyvekben fennmaradt sokatmondó esetek, élethelyzetek.

A szentmártoni unitárius protokollum 1812-ben kelt lapjain olvasunk arról, hogy az eklézsia elöljárósága úgy rendelkezik, hogy a harangozás az „idegeneknek" számára megtiltatik, még pénzért sem lehet a nem unitáriusok számára a harangot megszólaltatni, kizárólag a hitközség tagjai számára, és azoknak is a megfelelő rend szerint történjék a harangozás. Több ízben kifejezetten megfenyegetik a harangozót, hogy amennyiben az utasítást nem tartja be, maga is büntetésben részesül. Habár az intézkedés oka nincs világosan belefoglalva a jegyzőkönyv soraiba, elgondolkodtató ez a szigor, hiszen tudjuk, hogy a reformátusok a 90 kg tömegű kis harangot 1781-ben öntötték, tehát azok a bizonyos „idegenek" nem lehetnek a reformátusok, hiszen nekik volt már saját harangjuk, templomuk és minden bizonnyal saját temetőkertjük. Hasonló helyzetről olvasunk egy 1792-es máréfalvi eset kapcsán a *A többség kissebsége* c. tanulmánykötetben, ahol az idegen jövevénynek tartott unitusoknak harangozási joga tárgyaltatik. A jövevényeknek pénzért történt a harangozás.[38]

Több esetben is olvasunk arról, hogy az „oláh papok" (minden valószínűség szerint ők lehettek az idegenek, a jövevények) nem feltétlenül ragaszkodtak a székely közösség és az állam szabályaihoz, ebből kifolyólag velük szemben időnként akadt kifogásolni való. 1818-ban például arról olvasunk, hogy a református vallású Gábri András, aki, bár nem vált el első feleségétől, az oláh pap összeadta az ugyancsak falubeli Jakab Andrásné leányával. *„Botránkoztató Gábri András, ki el nem vált első feleségétől és Oláh Pappal magát összeeskettette Jakab Andrásné*

[37] *Homoródszentmárton*. Szerk. Krizbai Béla. Kolozsvár, 2000, Unitárius Egyház. (Falufüzet sorozat)

[38] A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről. 200–201.

leányával, hogy azért mind az esketŏ pap illetŏ tettes, mind a törvénytelen felek a concentrus T. Mtgs. törvényességnél feljelentessenek elhatároztatott."[39] A botrányos ügyet tehát a felsőbb (világi) hatóságokhoz küldték kivizsgálásra, özvegy Jakab Andrásné pedig 1,5 véka gabona befizetésére ítéltetett. Ebben az esetben az oláh pap szolgáltatása feltehetően a törvényes út megkerülésére volt alkalmas, amivel ezek szerint a székely atyafiak éltek is.

1840-ben újabb hasonló esetet rögzített az unitárius jegyzőkönyv. „*Külön élŏ házas pár Katona János és Gábos Juliánna házassági kötelezségek folytatására szoríttattak a T Polgári segéd által. Jakab András pedig ki anélkül, hogy elŏször feleségétŏl elválasztatott volna törvényesen, Dénes Máriával törvénytelenül egy oláh pap által copuláltatta magát. Ezek egy másolata külön szerepeltessenek és a törvénytelenül copuláló Papnak törvénytelen cselekedete a T. Polgári segéd úrfi és az illetŏ Esperesszéki átirattal.*"[40]

A 19. század derekán a mindennapi történésekben is jól érzékelhető a felekezetek közötti versengés, vagy nevezhetjük nyugodtan feszültségnek, amelyben nyilvánvalóan érintettek a nemesi családok tagjai is, mint az egyházi közösségek patrónusai. Az 1819. november 20-án tartott püspöki vizitáció alkalmával tárgyalásra került annak a 15 megbotránkozott embernek a beadványa, amely tisztelendő Györfi Sándor helybéli unitárius pap ellen irányult, és amelynek lényege, hogy a feljelentők szerint a tiszteletes teherbe ejtette Kerekes Borika nevű ifjú szolgálóját.[41] A tisztelendő a vádat tagadta, a megesett asszony tanút vagy bizonyítékot igaza alátámasztására nem tudott kiállítani. Annak ellenére hogy a

[39] Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára, 3. köteg, 1818, 45. old./ XI. bejegyzés.

[40] Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára 3. köteg, 1840, 134–135. old./ II. bejegyzés.

[41] Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára 3. köteg, 1819, 48. old./ K. bejegyzés. „*A T. Pap ellen az Ekklézsiába mint egy 15 ember de a többiis alattomba megbotránkoztak vala, valván gyermeket volt szolgálója Kerekes Borika, Melynek a T. vizitació mostis anyiba végére járt, a személyt elŏhívatta és szembe a T Papnak ki mondotta, amit elŏbb külön exponált tsakigyan nemü nemü Tabuzattal állítván, hogy 1818-ba márciusba kezdette élni és novemberbe terhesedett meg, mégis elmentekor tudtára nem adta a papnak, a mint vallja az asszony, hanem Húsvét elŏtt, mint terhes szolgálatból hazajött és azonban adta tudtára. De akkor is másokra vallott, míg a Mtgs Ugron udvar bé nem vitette és veréssel nem kényszerítette, fenyegetvén, ha ki nem vallja másként, mit addig vallotta, és akkor vallotta a Papra és azután égetŏ merészséggel. Különben senkit az ég alatt elŏ nem tud bizonyságra állítani. Ezen hír nagy zavart okozott, melyért ámbár nem megbizonyítható mégis elmozdítatását az megbotránkozottak sürgetik. Ezt tudva a T. Pap most szóban kéri jelentvén, hogy iratban tudja adni kérelmeit, melyre a P visitatio határozása: Kezdete, folyta és mostani a T Pap szentmártoni papságának, ha megtekintenek, mind reá, mind az Ekklézsiára*

megesett lány kezdetben hevesen tagadta a tiszteletes vétkét, végül az Ugron uraság veréssel(!) való kényszerítésére mégis megvádolta a tiszteletest. Az anyakönyvek bizonysága szerint Kerekes Borika törvénytelen gyermekét, Máriát 1819. augusztus 10-én unitáriusnak keresztelték a szentmártoni eklézsiában, és bár bűne bizonyítást nem nyert[42], a tiszteletest a vizitáció után nem sokkal menesztették az eklézsia éléről. Borika gyermeke az anyja családnévre lett keresztelve, a tiszteletes nem vette a nevére.

A bemutatott botrányos eset kutatásunk szempontjából legalább két társadalmi szempontot világít meg. Először is látjuk, hogy a nemesi családok korántsem vonták ki magukat a falu mindennapi életéből, hanem jelen voltak, és amikor tehették, erőteljesen hatottak is rá. A találgatás szintjén marad az a kérdés, hogy vajon milyen érdeke fűződött a református patrónus családnak ahhoz, hogy az unitáriusok papja ellen vallomást állítsanak az egyházi elöljárók elé, nem is beszélve arról, hogy ezt a vallomást veréssel kényszerítették ki. Vajon véletlen-e, hogy bár a helyszínen a vizitáció felmentette a tiszteletest, hamarosan mégis távozni kényszerült a faluból? Kiálltak az egyházi elöljárók a papjuk becsületéért? Valóban bűnös lett volna a lelkész? Vagy az Ugron család gyakorolt nyomást az unitárius papra, éppen a falu közvéleménye révén?

A felekezeti versengésnek számos más megnyilvánulása is volt, ami egyenesen köthető a patrónusok jelenlétéhez. Ebben a gondolatsorban megemlítjük, hogy a 19. századi egyházközségi feljegyzésekben viszonylagos rendszerességgel olvasunk a református és az unitárius oskolamesterek munkájáról. A 19. században a mesterek bérezése az egyházi közösséget terhelte. A szentmártoni reformátusok főként a 19. század első felében az Ugron család nagyarányú támogatásával tudtak csak papot és iskolamestert eltartani. A patrónus család által támogatott felekezeti expanzióban tehát a pap és a mester szerepe kulcsfontosságú volt.

Az unitárius mesterekről több esetben olvassuk, hogy az eklézsia elöljárósága vagy valamely vizitáló egyházi küldöttség elégedetlen a gyermekek iskolázottsági mutatóival és a mester munkájával. Gyakran olvassuk, hogy kevés az a gyer-

mind a Clérusra nézve jobbnak ítéltetik ha predisponáltatik illendő helyre melyet a consistóriumnak ajáll is a P visitació."

42 Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára 3. köteg, 1819. 49. „*A T Pap Györfi Sándor volt szolgálója tavaji restáns bérit a T Papon exequtaltatni kéri, mely panasz a bépanaszolttal közöltetvén írásba azt felelé, hogy éktelen vádaskodásával több költséget és fáradságot okozott restáns bérinél, míg azért reá nem bizonyítja a vádat a restanciát ki nem adja. A P visitatio határozata: Nem láttatik a törvénnyel ellenkezőnek a T. Pap pretenciája.*"

mek, akit a szülők a mesterhez járatnak, azok között is csak elvétve találni leánygyermeket. Leggyakrabban a szülők nemtörődömségére hivatkoznak, de több esetben is olvasunk arról, hogy az unitárius gyermekek nagy számban a református mesterhez járnak tanulni. A református egyházközségi jegyzőkönyvekben előfordul a megállapítás fordítottja is, hogy a református gyermekek az unitárius mesterhez mennek. Az unitárius gyerekek valószínűleg azért járhattak át a református mesterhez, mivel az unitárius kántortanítói lakás, amelynek egyik szobája volt az oktatásra kijelölve, nem felelt meg a célnak. Oka ennek az átjárásnak nemcsak a nem megfelelő helyiség és nemcsak a mester rendszeres hiányos bérezése, amiről ugyancsak gyakran olvasunk az egyházközségi jegyzőkönyvben, de néha a mester nem megfelelő életvitele vagy hozzáállása is. Erre nézve beszédes feljegyzést találunk az 1827-es protokollumban Hátszegi András oskolamester ügyéről.[43]

Nem kérdés tehát, hogy a felekezeti statisztika számos egyháztársadalmi és patrónusi hatásra hanyatlott vagy ívelt ebben az időszakban. A statisztikai adatok mögött összetett társadalmi törekvések, gazdasági érdekek, szövetségek és intézkedések állnak, és bár nem tudjuk valamennyit egészében megragadni és szilárd bizonyítékokkal alátámasztva kielemezni, összességében az ilyen típusú mikroregionális vizsgálódásokban jól látszanak azok a társadalmi trendek, amelyek meghatározták a település és a vidék nemzetiségi és felekezeti népsedési folyamatait. A homoródszentmártoni görögkatolikusok igen fontos szerepet töltenek be a 19. századi felekezetváltás ügyében és az egyházi patrónusok társadalmi tervében.

[43] Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára 3. köteg, 1827. 71. Püspöki vizitáció (Körmőczi János püspök) „*I. A Canonica Censura következésül a nevezett T. Pap és Oskolamester magaviseletek aránt tett kérdésre, amelyen jelen volt személyesen. Amazzal való teljes teljes megelégedéseket fedezett fel – Ezaránt pedig azt panaszolák, hogy feleségestől edgyütt, ottan-ottan kelleténél többet iván igen botránkoztatólag viselik magukat, még éjszakai, tolvajkiáltásul háborítván fel a szomszédságot, megyét és falut botránkoztatnak. Méltóra kelt is mindkettejük ezen Püspöki vizsgáló szék eliben állítatván harsánon lett kikérdezés, atyai dorgálás és minden lehetséges rossz következések elejikbe terjesztése után megjobbulásuk aránt fogadás-tévő magokat szorosan lekötelező, neveik ott írásával erősített írás alá szorítatának azzal a hozzátétellel, hogy ha fogadások megállói nem lesznek, úgy kisebb jövedelmű megyébe rendeltetéseket, vagy továbbra is az intés alá s szókban való megrögzés esetében következhető keményebb meg fenyítést magokra tulajdonítsák.*”

Gidó Csaba[1]

Levelek Srappner[2] falváról, Gránát lyukból

Székelyderzsi katonák Ébert András lelkészhez küldött levelei az első világháborúból

Az első világháború első húsvétja közeledett, amikor Szathmáry Ferenc, a székelyderzsi kántortanító, Ébert András helybeli lelkésznek egy fanyar hangnemben megírt levelezőlapot küldött az orosz frontról:[3]

1915. március 26-án
Kedves Tiszteletes Úr!
Srappner falváról, gránát lyukból kívánok boldog húsvéti ünnepeket.
Őnagysága kezeit csókolva vagyok hazafiúi őszinte üdvözlettel:
Szathmáry Ferencz

Az első világháború kitörésekor a katonai, politikai elit egy rövid háborúban reménykedett. Az első katonák még a biztos győzelem és a rövid háború hiú reményében indultak el a frontra. A frontra kiérkező katonák rövid időn belül szembesültek a modern 20. századi totális háború rémképével, pusztító erejével. A rövid háború reménye gyorsan szertefoszlott, minden közösség kénytelen volt szembenézni a halál, a sebesülés, hadifogság majd később a háborús pusztítás tényével. Az Udvarhely megyei katonák többsége a 82-es császári és királyi gyalogezred, illetve a 24-es brassói és a 22-es marosvásárhelyi honvéd gyalogezred

[1] Dr. Gidó Csaba (1973) csíkszeredai születésű történész, történelemtanár, a székelyudvarhelyi Kós Károly Szakközépiskolában oktat. Kutatási területe: Erdély gazdasági és társadalomtörténete (1867–1920). Több tanulmánya jelent meg az erdélyi vasutak kiépítése történetének és társadalmi hatásának témakörében.

[2] Az első világháború egyik legismertebb fegyvere. Nevét az angol Henry Shrapnelről kapta. Olyan üreges tüzérségi lövedék, melynek a belsejét ólomgolyókkal töltötték meg. A kilőtt lövedék az ellenséges katonák fölött robbant fel, és a szerterepülő ólomgolyók súlyos, sokszor halálos sérüléseket okoztak. (http://nagyhaboru.blog.hu/2010/08/03/a_zenelo_es_viragzo_srapnel_2. Megnyitva: 2016. szeptember 10.)

[3] România Nemzeti Levéltára Kolozs Megyei Hivatala (továbbiakban RNLKMH) Colecţia scrisorilor din primul război mondial. Fond 1172. Scrisori de la soldaţi către rudele din Dîrjiu. Anii 1914–1916. I-32-77.

katonáiként harcoltak a különböző frontvonalakon. Székelyderzs kis település az egykori Udvarhely megye déli peremén. Az 1910-es népszámlálás szerint a faluban 1390 személy élt, ebből 1 román nemzetiségű kivételével mindenki magyar volt. Vallási szempontból 1276 unitárius, 85 református, 20 római katolikus, 6 izraelita, 3 görög katolikus.[4] A településről 1914 augusztusa és 1916 márciusa között 254 fő[5] vonult be a hadseregbe, és került ki az orosz, olasz illetve szerb frontra. A katonák szeretteiken kívül a falu lelkészével, Ébert Andrással is levelezésben álltak. A kolozsvári állami levéltárban több száz első világháborús levelet, képeslapot őriznek, köztük annak a 48 székelyderzsi katonának 64 levelét és levelezőlapját, amelyeket 1914–1916 között írtak lelkészüknek, Ébert Andrásnak.

Levelek a frontról

Az első világháború több mint négy éve alatt napi átlagban 16 millió postai küldemény (tábori lap, csomag, levél, újság) fordult meg a front és a hátország között.[6] A fronton harcoló katonáknak az otthonról érkező hírek olyanok voltak, mint az étel és ital. A lövészárkok világában folyamatosan hazagondoltak, türelmetlenül várták az otthoni események beszámolóit. Legfőbb gondolatuk az volt, hogy vajon mit csinálnak otthon szeretteik. A háború kezdetén megszervezték és központosították a levelek cenzúrázását. Ezzel a feladattal több olyan értelmiségit bíztak meg, akik alkalmatlanok voltak a frontszolgálatra. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a GZNB (Gemeinsames Zentrales Nachweisbüro) gyakorlatilag minden egyes tábori lapot és levelet megvizsgált.[7] Előfordult, hogy a katona csak egy kisebb nyomtatványt küldhetett haza, amelyen annyi volt olvasható: Élek, egészséges vagyok. Az ilyen jellegű levelekből az otthoniak is csak annyit tudhattak meg, hogy hozzátartozójuk él, és valamelyik frontvonalon teljesít szolgálatot.

Az első világháború kitörése a lelkészi társadalomra jelentős felelősséget rótt. Ferencz József püspök 1914. augusztus 7-én egy körlevélben felkérte az espereseket, hogy mindenki figyelmeztesse körének lelkészeit, hogy látogassák meg minél többször a hadba vonultak családtagjait, legyenek segítségükre nem csak szóban, hanem amennyire lehet, cselekedetben is. Ugyanakkor a lelkészek

4 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Budapest, Csíkszereda, 1998, Pro-Print Kiadó.187, 264.

5 A mi katonáink. *Unitárius Közlöny,* 29. évf. (1916. április) 4. 78.

6 Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve.* Budapest, 2014, Kalligram. 227.

7 Uo. 229.

minél gyakrabban imádkozzanak istentiszteleteken a háború szerencsés kimeneteléért, Istennek segedelmét kérve ehhez.[8] A lelkészek egy része igyekezett tartani a kapcsolatot a frontra kikerült híveivel. Lehetőségeikhez mérten imádságos könyvet, illetve a Dávid Ferenc Egylet füzeteit küldték ki a katonáknak. Ébert András székelyderzsi lelkész 1915. februárjától egy körlevelet írt, melyet sokszorosított, és elküldött minden frontra kikerült hívének. A levél mellé egy-egy Unitárius Közlönyt is mellékelt. Az első levelének szövege a következő volt:

„Kedves…!

Szülei, testvérei, rokonai többször írtak már magának s ezek a levelek bizonyára megrezegtették szíve húrjait. Most én írok ama nagy család, a derzsi unitárius egyház nevében és szívből köszöntöm magát.

Oh, mi mindennap megemlékezünk magukról, kik otthonuktól távol, édes hazánk igazságos ügyéért szálltak síkra s hogy most még külön is megemlékezünk, ezt azért tesszük, hogy érezze, mennyire imádkozunk, mennyien aggódunk magáért.

Az egész gyülekezet nevében kívánom, hogy a jóságos Isten végtelen kegyelme lebegjen élete fölött, öntsön bátorságot, kitartást lelkében, vezérelje épen és sértetlenül haza övéihez.

Bármi érje is, gondoljon övéire, gondoljon az egész népes gyülekezetre s ez a visszaemlékezés édes érzéseket fog kelteni szívében, megdönthetetlen akaraterőt lelkében. S ha majd haza jön, mint egy hős, úgy fogjuk fogadni s neve kitörölhetetlen lesz még a késő utódok emlékezetében is.

Itt küldök egy füzetecskét, olvassa el. S ha szükségét érzi, küldök én még ehhez hasonló olvasni valókat. Leveleire is szívesen válaszolok, ha azokkal megkeres.

Most pedig az Isten áldása legyen magával, az ő gondviselése kísérje minden léptein.

Isten vele! Üdvözli az egész gyülekezet nevében szeretettel

Székelyderzs, 1915. febr. hó.

Ébert András, derzsi lelkész[9]"

A katonáknak elküldött levelek jelentős részét a helyi kántortanító, Barabás Vilmos is aláírta. Ezzel elkezdődött egy nagyarányú levelezés a lelkész és fronton szolgáló hívei között. A katonák közül alig akadt, aki nem válaszolt, sokan több levelet is írtak a lelkésznek. A leveleket Ébert András minden évben elküldte Ke-

8 Püspöki körlevél. *Unitárius Közlöny*, 27(1914), 9. sz. 159–160.

9 Ébert András: *Szórványokban lakó híveink lelki gondozásának tervezete.* Székelyudvarhely, 1918, Becsek D. Fia Könyvnyomda. 19.

lemen Lajos közvetítésével az Erdélyi Múzeum-Egyletnek, amely célul tűzte ki egy háborús gyűjtemény létesítését. A levelek végül az Erdélyi Múzeum-Egylet gyűjteményeként kerültek a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári hivatalába. Az alábbiakban egy pár olyan levelet mutatunk be, amelyeket a katonák írtak válaszként a lelkészüknek. Ezek a levelek jól érzékeltetik a katonák lelki állapotát, a fronton történt eseményeket, a cenzúrát kikerülő nyelvezetet.

„Kelt Brassó 1914. augusztus hó 20-án

Igen kedves tiszteletes úr és szeretett családja.

Örülnék ha ezen pár soraim a legjobb egészségbe találná kedves családjával együtt mert nekem egészségem van hála Istennek. Tudatom kedves tiszteletes úr, hogy mi még itten vagyunk Brassóba és mikor megyünk el innen azt nem tudjuk, igaz a többiek máma mind el mennek, de mi lehet hogy még maradunk egy pár napig hallottam, hogy megtörtént a kántor választás, sajnálom, hogy ott nem lehettem de azért jó sikert kívánok, legyen családom vigasztalója. Üdvözlöm kedves családjával, maradok Brassóban. Dénes János tüzér.[10]"

„Kelt a közelebbi távolba 1915 év 3 hó 8-án

Igen mélyen tisztelt tiszteletes lelkész úr nagy öröm lepne meg az én szívemet, ha ezen néhány gyenge soraim a legjobb egészségbe találná az igen tisztelt családjával együtt mert nekem most jó egészségem van, amelyhez bátor vagyok hasonlót kívánni a tiszteletes lelkész úrnak is a kedves családjával együtt az úr Istentől. Igen mélyen tisztelt lelkész úr kívánom tudatni sorsaimról, nem is kellene meg írnom, mert én gondolom, hogy a lapból is olvasta, hogy a tizenhetedik ezred már kétszer megsemmisült. És én, hogy eljöttem Vásárhelyről december hó 26-án és a vonattal elhoztak Pétervárra és ott besoroztak a 17-dik ezred ki egészítésére. És onnan még egy nap és két éjjel mentem a vonattal, három nap gyalog és akkor ültem arra a kicsike vízre és még át sem érkeztem már az ágyúval köszöntöttek, ahogy átléptünk a vízen azonnal meg kezdtük a három napi harcot és a három napi fáradalom után egy fedezékbe voltam, 13 nap a házpadláson volt. […] a kősziklákon az éjjeli órákban nyomultunk egy-egy keveset ez így tartott tizenkét nap és akkor éjjeli öt órakor köszöntöttek az ágyúval. És akkor délután egy órakor már a kézi fegyver golyó süvítet a fejünk felet este hét óráig akkor megszűnt, de a mieinkek még egy lövéssel sem köszöntötték az ellenséget, mert a miénk éjjeli támadást akart űzni az ellenségen de nem sikerült. Vissza

10 MNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-4. Dénes János tüzér a 34. tüzérezredben szolgált, túlélte a háborút.

kellet vonulni két nap s egy éjen masíroztunk vissza és akkor megint a fedezékbe voltunk öt nap. Akkor megint csak éjjeli vonulást tettünk egy-egy keveset az ellenség felé, ez mindig csak így ment de többszöri ütközet után áldom az jóságos úr istent hogy még sebet nem kaptam. […] február hó huszonötödikén viradólag szuronyrohamot intéztek és akkor a töltény táskámat át szúrták, de abból a vér nem folyt, de azért én bokáig jártam a vérbe. Ez nagy szív fájdalom, mert mind a két fél vesztet és sok özvegy és árva maradt ez a nagy szív fájdalom és ebből a nagy szuronyrohamból sokaknak lett nagy bújuk, sokaknak pedig nagy örömek, mert onnan akkor vissza vonultunk jöttünk vízig öt nap a vízen erről gyalog jöttünk három nap és vonaton három éjjel és két nap és most itt vagyok […] Versec városában, de meddig ülünk itt, az titokban van, úgy hallik a hír, hogy két hétig pihenőnk lesz itt. Addig amíg itt leszünk addig a levelet én magam a postára fel tudom tenni, de ha innen elmegyünk akkor az ottan irt levelet akkor is csak itt teszik a postára Versecen mert a tizenhetedik ezrednek a depoja itt van. Kívánom tudatni, arról is, hogy mikor jöttem Horvátországon át láttam a fák ki voltak szépen virágozva de már itt most havaz nagyban, de azt mondják, hogy itt sem volt eddig csak 6 napig tartott hó egészen karácsony után, de Szerbiában is kevés hó volt, de hideg szelek voltak. Bocsánatot kérek a gyenge írásomról mert még nem vagyunk beosztva a városba még kint vagyunk a sátorban és íróasztalom a térdemre téve az evő sajkám ezek után tisztelem tiszteletes lelkész úramat és a tiszteletes asszonyt és kezeiket csókolom és maradok tisztelőjük a sírig. Oroszhegyi József.[11]"

„Kelt Oroszország 1915. III hó 14.

Nagyságos lelkész urat kívánom tudósítani, hogy a hozzám küldött becses soraikat megkaptam, nagyon szívesen fogadtam. És a lelkész úrnak nejével együtt jó egészséget kívánunk a jó istentől […] kérjük a jó istent, hogy továbbra is segéljen, hogy még juthassunk vissza az elhagyottaink közé és hogy még viszont láthassuk az atyánkfiaival is egymást oda haza. […]kis ima könyvet, hogy nem csak én, hanem még a többi társaim is mind olvasták és nagyon feltűnő volt ezek előtt, hogy a székelyderzsi lelkész úr […] oda haza van mégis megemlékezet a hazánk szenvedőiről mert szenvedünk a hazánkért és a hozzánk tartózókért és úgy az atyánk fiaiért akik oda haza maradtak. Felkérem a nagyságos lelkész urt, hogy megkaptam a hozzám küldött ajánlataikat egy pár napig nem tudtam válaszolni, mert változás volt tábori posta szám közt. Felkérem a lelkész úrt, hogy ha a gyenge soraimra fog választ küldeni úgy a cím 82 gyalogezred 5 batalion 19

11 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-31.

század tábori posta 37. Nagyságos lelkészúrnak nejével együtt jó egészséget és sok szerencsét boldog húsvéti napokat üdvözlök bocsánat gyenge soraimról. Kerestély Dénes.[12]"

„1915. III/24
Édes András!

Itt vagyok pár nap óta a harcvonalban. Gyönyörű zene a fegyver és ágyúgolyó süvítése. De szép a pacsirta éneke is, amely reggelenként megörvendeztet. Bár éjjel nagy hidegek vannak: mondhatom jól vagyok. Most tudnék beszélni eleget, de marad… Boldog ünnepeket kívánok nagytiszteletű asszony kezeit csókolva. Téged szeretettel köszönt Laji. Vilmoséknak is add át jó kívánalmaim."[13]

„Kelt Galicia 1915 év április hó 23-án
Kedves tiszteletes úr

Tisztelettel értesítem arról, hogy a nekem küldött füzeteket és a levelet megkaptam a melyet nagyon szükségeltem és szívesen fogadtam. Olvasáskor könnyeimmel megáztattam úgy elfogott az érzelem, hogy azt ki sem lehet gondolni. Kedves tiszteletes úr nagyon köszönöm a rólam való megemlékezést én igazán nagyon szükségelem ezt a füzetecskét, felkérem a kedves tiszteletes urat, ha lehetséges, akkor küldjön egy kis imakönyvet is, amelyet zsebben is lehessen hordani. Továbbá értesítem a kedves tiszteletes urat az én létem felöl is, én ez ideig még mindig tűrhető állapotban voltam amiért nem tudok elég hálát adni a jó Istennek. Hanem most igaz, hogy a lábaim egy kissé megdagadtak de talán a jó Isten segedelmével meggyógyul. Továbbá itten az időjárás egészen kedvező jó meleg idő jár. Igaz, hogy a múlt héten havazott és kedvezőtlen idő volt, de most megint nagyon jó idő van úgy, hogy csupán élvezet volna itten időzni ha nem volna ez a dolog, talán a jó Isten végét adja már. Én legalább mindig bízom, remélem, hogy akik bíznak az úr Istenben, nagy hiedelemmel azok nem vesznek el semminemű veszedelemben s bárcsak úgy lenne, hogy még egyszer mehetnék el oda ahova szívem úgy vágyik a székelyderzsi templomba. Továbbá felkérem a kedves tiszteletes urat, hogy legyen szíves és biztassa kedves szüleimet, hogy én érettem ne búsuljanak, mert én még ez ideig mindig tűrhető állapotban voltam és hogy most a lábaim egy kissé fájnak azon meg ne ijedjenek mert a jó Isten engem sem hagy el és reám is gondot visel mind más gyarló gyermekére. Azután értesítem a kedves tiszteletes urat, hogy itten az ünnepen nagyon jó idő volt. Az

12 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-37.
13 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I.-32-76.

első nap reggel szép verőfényes idő volt és mintha a jó Isten akarta volna, mi is, úgy oroszok is mind kigyűltünk az árokból és úgy örvendtek és mi is velük még össze is mentünk. Egy-egy román, aki tudott velük értekezni még kenyeret és minden élelmiszert kapott tőlük, míg végre megtiltották a közlekedést és a saját tüzéreink is küldtek pár piros tojást a csomagokban összegyűlt oroszokra miután a társaság behúzódott a lövész árkokba. Képzelje csak kedves lelkész úr még nekünk is rosszul jött, hogy mi ilyen ajándékot adtunk, amely biztosan egy párat eltett láb alól, de hiába, ha most így van és mivel ők álnokul ránk támadtak így nem volt hiába ilyen ajándékkal viszonozni. De talán a jó Isten megkönyörül és talán a másik nagy ünnepel elküldi a béke szent angyalát amit oly sokan várnak. Kérem a jó Istent, hogy úgy legyen és még egyszer engem is vinne haza egészséggel szeretteim közébe. A tiszteletes úrnak pedig nagyon köszönöm a rólam való megemlékezést adná a jó Isten hogy talán hozhatnánk egészségbe és élhetnénk együtt békességben most pedig üdvözlöm az egész gyülekezetett maradtam kiváló tisztelettel Toró Dénes közhonvéd."[14]

„Kelt 1915. VIII hó 18.

Igen Tisztelt elfelejthetetlen tisztelendő uram kedves családjával együtt mély tisztelettel fordulók a tisztelendő uramhoz ezen pár soraimmal ha meg nem sérteném a meg emlékezésemről. A tisztelendő úrról és kedves családjáról bocsánatot kérek először az gyenge írásomról mert íróasztalom jelenleg most a jobb térdem de azért örömmel írom le létemet és jó egészségemet. Egy éve, hogy a harcteret taposom még ez idáig nem volt semmi bajom, azt hiszem, hogy ez után is kikerül a veszély, ha a jó Isten velem marad. 9 hónapot az orosszal harcoltunk most lassan három honapja lesz, hogy az olasszal szemben vagyunk de itten úgy látszik, hogy nincs neki olyan ellensége hogy át törje a mi erődítményünket mert nem Isten segítségével van eltelve hanem ördög uralkodik benne avval pedig nem jöhet a mi erődítményünkben mert az nekünk az reményünk, hogy Isten ki igazán dolgozik azt mindig meg segíti egy akarattal Isten segítségének nem engedjük, hogy elvesszen a magyar nemzet. […]Időjárás meglehetősen van az itteni havasokra tekintve, mert még most is van havas oldal szépen ez biztosan nem múlt évi hóból maradt itten. […] vannak helyenként szép zöld […] ezeken teremt virágból küldök egy csokrot a tisztelendő uramnak ajándékul ha megkapja fogadja el ezt a csekély ajándékot mert én mást nem küldhetek mint soraimba irt hű tiszteletet és fele barát szeretetett. Továbbá mink itten ezen a vonalon székelyek csak ketten vagyunk Kerestély Ferenczel eleitől fogva mindig együtt voltunk

14 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-74.

és falunkbeliekről sem nem tudunk semmit írni mert erre nincs egy sincs ha csak hazolról nem írnak valamit nekünk. […] tudjunk az ország belsejében, hogy van az megélhetés és hogyan kesereg az édesanya szülöttje után, feleség, gyerek akik már egy éve, hogy elhagyták a családokat bizton már szeretnék meglátni, de hozzátéve én is a székelyderzsi unitárius templomban a tisztelendő uram, Isten tiszteletét meghallgatni és kedves családommal egyben ünnepelni azt a napot mikor megnyertük ezt a szent háborút. Ezek után felkérem tisztelendő uramat buzdító szavakkal hason anyák és árvák, özvegyek szívébe, hogy él még a magyarok istene és nem hagy el bennünket. Ezek után tisztelem a tisztelendő uram összes híveit a még nem látott és nem ismert tanító urat családjával együtt. […] tisztelettel maradok az olasszal szemben lévő harctéren viszont látásig. Fancsali Dénes."[15]

„Harctér 1915. december 7.

Remélem, hogy ez a pár soraim jó egészségbe találná kedves családjával együtt nekem is jó van, melyet viszont kívánok az jó Istentől.

Kedves Tiszteletes úr! Remélem, nem veszi zokon Tiszteletes úr, hogy csak most mondhatok köszönetet azért a szívességét melyet irántam tanúsított a háborús idők szeszélyes és eseményekben gazdag változásai bizony sokszor lehetetlen helyzetekben hoznak s így a nehéz élet életküzdelemben bőségesen elég ha az ember huszonnégy óra alatt két rövid órácskát át bír aludni az állandó készenlét az üzemszerű munka annyira elfoglal, hogy nem egyszer határtalan elkeseredés erőt vesz rajtunk. Bármennyire jó idegzettel áldott meg az Isten mégis már érzem, hogy túlhajszolt munka legyöngít. Azért reméljük mindig mindég a jobb jövőt dolgozunk édes hazánk jövőjéről boldogulásunkról van szó. Elleneink istentelen szándéka meg nem valósulhat mert mi magyarok tudjuk szeretni hazánkat melyet ha sok vérünk árán is de meg védtük. Most nyög lábaink alatt Volhina valóságos orosz terület s ottan hol a magyar harcol ott mindig van eredmény. Jelenben is nehéz napokat élünk sajnos naponként kihull néhány ember közülünk de reméljük nem tart sokáig már ennek abban van, hogy az oroszok nagyon szeretnének vissza verni az elfoglalt területekről de ez nem megy olyan könnyen. Nem titkolom a hosszú háborús időt már meguntuk bizony kívánjuk a csendesebb életet a békés napokat. Az idő gyorsan telik. Elkövetkeznek ünnepek, nevezetes napok mikor mi a helyet, hogy lelkünket az isteni igével táplálhatnók, vér, fegyverropogás, nehéz tüzérségi lövegektől könnyezve csak titkon só-

15 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-57 Fancsali Dénes levelében még mindig ott található két havasi gyopár, amit lelkészének küldött ajándékba.

hajtunk fel, hogy isten ne hagy el. Ilyenkor eléveszem a küldött imakönyvet s nagy lelki megnyugvás, hogy rövid időre is de imádkozhatom jó istenhez ki eddig is meg segített. Bocsássa meg kedves tiszteletes úr, hogy hosszadalmason írók de amit most írók az csak nagy alakban van írva így is jól esik ha valakinek írhatok sorsom felöl. A háborút csúnya ember mészárlásnak tartok. Istenem milyen fájó érzés mikor családapák talán minden komolyabb ok és eredmény nélkül elvéreznek. Itten egy halott nem irtózatos, mint civilben. A hős meg hal bizony nem sok alkalom van arra, hogy a vég tisztelet meg adassék neki. A föld befogadja magába s ha van alkalom egy kis fejfa is készül de sokszor úgy takarja el, hogy csak a hír marad hátra. Kik itten vagyunk egy biztos percet sohasem élünk, minden percben jöhet a végzetes golyó végezhet velünk, de azért úgy dolgozunk mintha minden veszély nélkül lennénk. Reméltük már többször hogy a béke csak megérkezik, most is reméljük, hogy a szent napok nem lesznek hatástalanok a bekövetkezendő béke idejére. Gondolom karácsonyi ünnepek alatt mégis csak jóban van dolguk azoknak kik otthon meleg szobába várják az úr jézus születési emlékünnepét. Kívánom kedves tiszteletes úrnak, hogy a szent ünnepeket a legkellemesebben töltsék, egyben kérem tiszteletes urat mennyiben nincs terhére, szíveskedjen nekem még egy imakönyvet küldeni. Fogadja tiszteletes úr hálás köszönetemet és nagyra becsülésemet miért szíves volt figyelemre méltatni. Kérem tartson meg jó emlékében kedves családjával együtt sokszor üdvözlőm s boldog karácsonyi ünnepeket kívánva maradok mély tisztelettel. Dénes Ferencz.[16]

Jobb egy sovány béke, mint egy kövér háború

A levelek mindegyikében ott van a katonák béke és az otthon utáni vágya. Az eufória, ami átjárta a háború kitörésének pillanatában az európai társadalmat, rövid időn belül a múlttá vált, és maradt a rideg valóság. Biás Dénes székelyderzsi honvéd 1915. január 18-án a következőt írja lelkészének: „…*ezen sok szenvedés után jobb volna hamarjában egy sovány béke mind egy kövér háború.*"[17] A katonák minden percben hazagondolnak: „*S a mint minden nap megemlékeznek rollunk, úgy mi is nincsen egy perc, hogy így ne sóhajtanánk fel, hogy szeretnénk vissza menni abba a körbe hol mindenki szeret és viszont mi is mindenkit szeretünk*."[18] Kíváncsiak voltak, hogy mi történik otthon, mi van a családjukkal,

16 RNL KMH, Fond 1172. 1914-1916. I-32-37.
17 RNL KMH, Fond 1172. 1914-1916. I-32-13.
18 RNL KMH, Fond 1172. 1914-1916. I-32-49.

milyen társadalmi vagy politikai események történtek távollétükben. A feleségeiktől, szüleiktől az otthoni napi teendőkön, nehézségeken kívül kevés információt kapnak. Ezért több katona is arra kéri lelkészét, hogy írjon az otthoni eseményekről, mert kint a frontvonalon nem tudnak semmiről. „*Felkérem a tisztelendő urat, hogy ha nem sajnál egy pár sort írjon meg minden újságot, mert szeretném tudni, hogy állnak a mai viszonyok, mert itten nem lehet semmit tudni. Írjon a politikáról is községi ügyekről, mert itt nagyon jól esik, ha az ember hallott valamit a szülötte földjéről.*"[19]

A katonák a fronton folyamatosan hazagondolnak, a családos férfiak féltik feleségeiket és gyerekeiket. Gothárd Albert katona például arra kérte lelkészét, hogy ha teheti, akkor figyeljen a családjára: „*…legyen szíves a szegény családom után nézni, megfigyelni, hogy valami segélyt kapnak-e, hogy éhen ne haljanak ilyen nagy drágaság van, én is nagyon aggódom emiatt érettek mert nincsen ki őket kormányozza. Ha lesz szíves engem tudatni méltóztasson a tisztelendő lelkész úr, hogy otthon, hogy vannak és segélyt kapnak-e vagy nem, mert szegény a családom, mert mi csak napi 70 fillért kapunk és az felkell élelemre és egy kevés dohányra mert itt is 2 árát adjuk a dohánynak is, nagyon szűk.*"[20]A cenzúra azonban sok esetben nem tette lehetővé, hogy érdemleges hírek érkezzenek a frontra vagy onnan haza. Orbán Lajos 82-es katona levelében megemlíti, hogy már több alkalommal is írt lelkészének, de az otthonról kapott hírek szerint azt Ébert András nem kapta meg, feltehetően azért, mert azokban részletesen írt a harci eseményekről. Levelében ezért igyekezett a fronton történt eseményekről minél kevesebbet írni, de kitűnik belőle, hogy lelkiismeret-furdalása van, mert vétkezett az erkölcsi normák ellen, bűnt követett el nap, mint nap, hiszen embert ölt. „*…kívánom a jó Istentől aki nekünk édes atyánk és itt a harcban is gondvisel reánk mégha róla meg is felejtkezünk is midőn egymást fegyvereinkkel is gyilkoljuk és mégis nekünk megbocsát sőt még otthon valóinkra is gondot visel.*"[21] Az első vonalban a katonáknak ritkán van lehetőségük, hogy istentiszteleten vegyenek részt. A rendelkezésünkre álló levelek közül Orbán Lajos tesz említést arról, hogy részt vett istentiszteleten 1915 húsvétján. „*Továbbá tudatom a kedves tiszteltes urat, hogy itt a harcvonalban voltunk idáig és itt vagyok most is és életben és egészségben megértem húsvét első napját és egy hétig voltunk pihenőbe mialatt minket felváltottak és éppen virágvasárnapján pihenőben voltunk és ekkor egy csűr előtt Istentiszteletet tartottak és úri szent vacsorát osztott egy öreg tábori pap. Igaz*

19 RNL KMH, Fond 1172. 1914-1916. I-32-13.
20 RNL KMH, Fond 1172. 1914-1916. I-32-61.
21 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-112.

fájt a szívünk, hogy kedves szüleinket és testvéreinket és a kedves tiszteletes urunkat nem láthattuk, de mégis nagyon jól esett, hogy még a golyók záporai közt is megértük és a jó Isten őrizett minket és éltetett, hogy még egyszer úri szent vacsorával éltünk. Tudatom arról is a kedves tiszteletes urat, hogy voltunk az kis gyülekezeten székelyderzsiekül ötön és ott volt az a tanító úr ki volt Derzsben és ő is mint énekvezér egy éneket énekelt velünk, ennyi volt mióta eltávoztunk hazulról istentisztelet."[22]

A lelkész által küldött imakönyv és egyletfüzetek a fronton tovább vándoroltak, egymásnak adták a katonák. Bartha Péter levelében arról értesíti a lelkészt, hogy a füzetekből adott egyik falutársának és egy újszékelyi katonának is.[23] Tudatosult bennük, hogy az imakönyv, az egyletfüzetek segítenek abban, hogy az embertelen körülmények, a háború kegyetlenségei közt is megmaradjanak embernek. Dénes Mózes szakaszvezető 1915 áprilisában a következőket írta: „*De kedves tiszteletes úr még inkább örültem ennek a szép és drága ima könyvnek, mert hiszen elképzelheti itt az ember egyebet sem hall, mint puska ropogást, ágyú dörgést és jaj kiáltást, így tehát teljesen elvadulunk és elbutulunk. Ezután ha egy kevés pihenő időm lesz, legfőbb vágyam olvasgatni ezen szép Dávid Ferencz imakönyvből. Írja továbbá, hogy nevünk kitörölhetetlen lesz én is arra kérem örökítessék meg valami szép és drága emlékkel legalább azok neveit kik elestek és elfogunk esni az ezután időkben, itt a csatatéren. Bizony soha sem lesz vége a világháborúnak, annyian kérjük a jóságos Istent, hogy még valamikor vezéreljen életben a szeretteink körébe.*"[24]

Az első világháborúban a székelyderzsi közösség 62 tagja halt hősi halált, Dénes Mózes túlélte a háborút és azok között volt, akik támogatták, hogy a harctereken elesett hős bajtársak emlékét megörökítsék a település központjában a templomerőd mellett. Az emlékművet 1929-ben avatták fel, de nem Ébert András lelkész jelenlétében. A székelyderzsi közösség és Ébert András lelkész közös története az impériumváltással megszakadt. Ébert konfliktusba került az Unitárius Egyházzal, felfüggesztették székelyderzsi lelkészi állásából.

Ébert András lelkész a 20. század egyik legnehezebb időszakában töltötte be a székelyderzsi lelkészi állást, emberségével jelesre vizsgázott, leveleivel híveiben fenntartotta a hittet, a reményt, hogy hazajutnak a háború vérzivatarából.

22 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-112.
23 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-49.
24 RNL KMH, Fond 1172. 1914–1916. I-32-80.

Újlaki-Nagy Réka[1]

Zsidózás[2] és identitás a korai szombatos szövegekben (1588? – 1621)[3]

Tisztában vagyok vele, hogy a kora újkor esetében olyan fogalmakról mint vallási és nemzeti identitás nehéz beszélni, hiszen ezek nem olyan formában léteztek, ahogyan azt a 21. századi ember a régi időkre visszavetíti, illetve valószínűleg nem is váltak szét a koraújkorban. Mégis, miután rengeteg tévhittel és mítosszal találkoztam a szombatosok hovatartozásával kapcsolatban, szükségét láttam valamilyen formában megközelíteni a témát, és látleletet adni egy olyan zavar eredetéről, amely a szombatosok egész történelmén végigvonul.

Tanulmányomban igyekszem nem külső nézőpontból vizsgálni a szombatosok identitását, amely alapján hol zsidónak, hol kereszténynek, hol meg tarka kutyáknak, denevéreknek[4] (sem madár, sem egér – sem keresztény, sem zsidó)

[1] Újlaki-Nagy Réka (1984, Mezőfele) kutatási területe az erdélyi székely szombatosság, elsősorban annak kialakulási fázisa és fennmaradt kéziratai. Tanulmányait Kolozsváron, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar-héber szakán kezdte, majd a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékén és az Erfurti Tudományegyetemen folytatta. Legjelentősebb publikációja a témában: *Korai szombatos írások.* Szeged, 2010 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor 7.)

[2] Dán Róbert alapos, átfogó tanulmányt írt a judaizálás/zsidózás terminus kialakulásáról, ebben azonban nem kapott helyet a kifejezés részletesebb, az erdélyi szombatosokra vonatkoztató tárgyalása. Lásd Dán Róbert: 'Judaizare'– The Career of a Term. In Dán Róbert, Pirnát Antal (szerk.): *Antitrinitarianism in the Second Half of the Sixteenth Century*. Budapest, 1982, MTA. 25–34.

[3] A tanulmány első változata a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete által szervezett János Zsigmond emlékkonferencia keretében hangzott el 2016. november 19-én.

[4] „…ma szombatosainktól annyira idegenkednek a sidók, mint akármely más felekezettől, söt nevetik, csufolják, és tarka kutyáknak nevezgetik, denevéreknek keresztelik, mely sem madár, sem nem egér, sem nem zsidó, sem nem keresztény hitvallásuak." Ürmösy Sándor: *Székely magyar szombatosok Erdélyben. Jegyzékül a' honi történethez.* 1855, 11. Kéziratban maradt, lelőhelye MTA Kézirattár, jelzete Ir 4-r./ 396. Korabeli, minimális eltéréseket mutató másolat: Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca, MsU. 1593. Vö. Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira.* Budapest, 1889, 350. Szombatosokkal kapcsolatos fajelméleti fejtegetésekről: Bözödi György: *Székely emberek, zsidó istenek.*

titulálták őket nemzeti és vallási elfogultságtól függően. A célom nem az, hogy valamilyen táborba besoroljam őket. Nyilvánvalóan a lehetőségek korlátozottak, ami a vizsgálati módszert illeti. Bár az antropológiai megközelítés lenne a legalkalmasabb a probléma tárgyalására, ilyen jellegű források híján erre nincsen lehetőség. Ennek következtében a teológiai szempontú vizsgálódás kínálkozik járható útként. Olyan kulcsfogalmakkal dolgozom, amelyek saját szövegeikben jelennek meg, és azt remélem, ezek alapján felállítható egy látlelet a szombatosok identitásproblémájának gyökeréről.

Az identitászavar nyomai

A 16–17. századi protestánsok írásaikban – gondolok itt elsősorban zsoltáraikra és a siraloménekeikre – hazájuk és nemzetük iránti aggodalmuknak adtak hangot. Ennek egyik eszköze volt a zsidó–magyar sorspárhuzam. A hazával és nemzettel való törődésnek identitásformáló ereje volt, beépült az írók és éneklők saját magukról, közösségükről kialakított képébe. A társadalmi, politikai történések és természeti csapások a kiválasztott népnek tett isteni ígéretek és büntetések szemüvegén keresztül nyertek értelmet.

Nem ez a helyzet azonban a 16–17. századi szombatosok esetében. Bár gyülekezeti énekeik nem fordítások, hanem saját szerzemények, ezekben a zsidóság története, az áldások és átkok nagyon jelentős szerephez jutnak, mégsem lelni nyomát a zsidó–magyar vagy akár zsidó–szombatos sorspárhuzamnak. Nem csupán ezt a hiányt lehet e szövegekben észlelni, hanem egyáltalán a hazára és hovatartozásra (legyen az magyar vagy székely vagy bármi más) való reflektálás hiányát is. A 19. század közepén, amikor a szombatos irodalmat a korabeli kutatók felfedezték, és amikor a nacionalizmus is jelentkezett, nagyon feltűnő volt a kutatók számára ez, és hosszas vitát váltott ki. Az ellenük szóló vádakból csak egy példát hoznék fel a sok közül:

„*hasztalan keressük a vallásos érzelmek harmoniájában azon nemes és hatalmas érzelem hangjait, mely egy magában is igen gazdag forrása a lyrai költészetnek, s mely a legrégibb időtől fogva a mai napig folyvást zengett nemzeti lyránkban; értem a honszeretet érzelmeit. A többi vallásfelekezetek énekszerzői, a hagyományos felfogást követve, egyházi lyrájokba erős hazafias érzést olvasztanak, s a vallásos és hazafias motivumokat összekapcsolják egymással; ellenben a szombatos*

Jegyzetek a székely szombatosokról. Kolozsvár, 1935, Minerva. 14–16.; [n. n.]: Akik egy székely falut elraboltak. *Székely Nép* 1944. május– június., Kovács András: *Útfélen fejfa*, Nagyvárad, 1995, Balassi–Kriterion.70–72.

költő mintegy megtagadva társadalmi kötelezettségeit, nemzetéről, hazájáról mélyen hallgat. Amazok amily mértékben protestánsok, épen annyira hazafiak is, s vallásos ömlengéseikbe a honfiui szív keserve vegyűl; emez tisztán buzgó hivő, minden legcsekélyebb hazai vonatkozás nélkűl, mintha a föld, melyen él, nem volna édes hazája."[5]

Egyes kutatók mentegetni próbálták a szombatosokat – pl. az énekes források töredékességével –, amíg több énekeskönyv elő nem került, és ki nem derült, hogy tanítóénekeik, illetve ünnepekre írott énekeik ciklusa szinte teljesnek mondható. Mentegetni próbálták őket millenarizmusukkal, üldöztetésükkel, turkofil attitűddel – mindenki saját koncepciója és főként elfogultsága szerint, de a válaszok soha nem voltak megnyugtatóan kielégítőek.[6]

A besorolási kényszer és a mozgalom születése körüli mítoszteremtés a 20. században is folytatódott. Tudományos körökben egyre elfogadottabbá vált a nézet, miszerint nem zsidó kapcsolatokat és gyökereket kell keresni a kezdetnél, hanem egy német eretnek, Matthias Vehe-Glirius hatása alatt álló sajátos teológiai fejleményről van szó. A zsidókhoz való viszonyulás csupán a tanok kialakulása utáni szülemény, ószövetség- és törvénycentrikus teológiájuk következménye. Ennek ellenére mégsem állt le a mítoszteremtés. Maga a szombatosság legelismertebb kutatója, Dán Róbert, a mozgalom elterjedésének hátterében a megnyirbált székely jogok visszaszerzésének vágyát, igyekezetét látta. Úgy értelmezte, hogy a székely szombatosok érvényesülésük útját az ószövetségi törvények életbe lépésében látták. Elmélete bizonyítására azonban nem tudott szövegi bizonyítékokat felhozni.[7]

5 Nagy Sándor: *Szombatos codexek*. Budapest, 1884, MTA. 29. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII.)

6 Az első tudós, Lugossy József, aki az egyik legrégebbi énekgyűjtemény megtalálója, az említett hiányosságot a szombatosok eszkatológiai várakozásaival magyarázta. Feltételezése szerint a messiási birodalom eljövetelére, beteljesedésére való várakozás azt eredményezte, hogy a szombatosok megfeledkeztek földi hazájukról, és egy képzeletbeli világ felé irányultak. Ebben az irányultságban jelentős tényezőnek számított üldöztetésük és a társadalmi nyomás, amely a nemzeti érzületet elnyomta bennük. Lásd Lugossy József: Egy szombatos énekes könyvről. *Új Magyar Muzeum*. 1850–51. C–CXXXVIII. Erről a kérdésről más vélemények: Kardos Albert: A XVI. század magyar lyrai költészete. III. Zsoltárok és zsoltárfordítások. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 7(1883). 2. szám. 167–197; Thúry Zsigmond: Adalék a szombatosok történetéhez. *Századok* 43(1909). 1. szám. 60–61.

7 Lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987, Akadémiai. 29–35. Elmélete szerint a székelyek lehetőséget láttak az ószövetségi törvények életbe léptetésére nem csupán hitgyakorlati téren, hanem társadalmi rendező erőként is, amely által visszanyerhetik elveszett jogaikat, privilégiumaikat. Itt nem tárgyalhatom részletesen Dán

Identitásról árulkodó kulcsszavak a korai szombatos szövegekben

A közösségi identitás szempontjából legfontosabb szombatos szövegek minden valószínűség szerint a gyülekezeti énekek voltak. Ezek a szövegek nemcsak egy-két szövegíró gondolatait fejezték ki, hanem a gyakori közös éneklés során a meg- és elénekelt gondolatok interiorizálódtak, és közösségi élményhez juttatták az istentisztelet résztvevőit. Ennek következtében, úgy gondolom, nem mellékes, hogy ezekben az énekekben, főként az ünnepekre írottakban (bár a tanítóénekekben is fokozottan megfigyelhető) fordul elő leggyakrabban a *zsidóság* emlegetése. Más protestáns magyar énekekkel összehasonlítva az látható, hogy nemcsak nagyobb számban fordul elő a zsidóság tematizálása, hanem ez más jellegű, más szerepet tölt be.

A protestáns, főként református énekekben a zsidósággal való lelki azonosulás a bibliai nyelvezet és parafrázisok használatának hozadéka. Nem ez a helyzet a szombatosoknál. Bár az énekek – a protestáns hagyomány mintájára – kiváló alkalmat nyújthattak volna a zsidókkal való identifikáció megvallására, ezt nem használták ki, illetve nem úgy használták ki, mint más protestánsok. Több esetben is előfordul az énekekben az Istenhez való könyörgés, hogy fogadja be őket Izrael táborába, kezelje őket a zsidókkal azonos módon. A kérés viszont nem a magyar nemzetre, illetve valamilyen földrajzilag meghatározható terület népére vonatkozik, hanem csupán a szombatosok „kicsin seregének" óhaját fogalmazza meg. Az óhaj megfogalmazásával az énekek azt is jelzik, hogy az Izrael táborába való beletartozás nem eleve adott, hanem vágyakozni, könyörögni, tenni kell érte, és várakozni rá.[8] Ezek az énekek nem egy adott párhuzamot, hasonlatosságot feltételeznek, hanem valamiféle azonosulásra törekednek. A szombatosok viszonylag rövid történetének eseményei és a zsidóság történelme között nem

feltevését, annyit azonban hozzá kell tennem ehhez az elmélethez, hogy a szombatos szövegekben nincs nyoma a politikának, nem emlegetik elvesztett privilégiumaikat, egyáltalán az etnikai hovatartozásukat sem. Bár természetesen az is belátható, hogy ezek a szövegek vezető egyéniségek által megfogalmazott tanítások, amelyeket valószínűleg nem mindenik hívő fogott fel vagy vallotta teljes mértékben magáénak, illetve valószínűleg egyesek érdekből is csatlakozhattak a szombatosokhoz, mégsem tartom valószínűnek, hogy a hívek a mózesi törvényekben potenciális lehetőséget láthattak volna politikai jogaik visszanyerésére.

8 Pl. *Régi Magyar Költők Tára* XVII. sz., 5. köt., *Szombatos énekek*. szerk. Stoll Béla, s. a. r. Varjas Béla, közrem. Csomasz-Tóth Kálmán. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 61–62. (19. ének) A továbbiakban *RMKT* V. Ahol több versszakot idézek, ott az énekszámot is megadom, rövidebb idézetek esetében csak az oldalszámot.

vonnak párhuzamot, illetve – ami talán a legfontosabb – nem kezelik a zsidókat olyan népként, akiknek helyébe új választott nép kerülhetne.

A zsidó szó előfordulásának gyakorisága a szombatos szövegekben más nemzetek vagy akár vallások, felekezetek említésével szemben, úgy gondolom, figyelemre méltó. Például a *Korai szombatos írások* című szövegkiadásban (amely két-három irat kivételével a fennmaradt korai szombatos prózát tartalmazza)[9], 181-szer fordul elő ez a szó. Ezenkívül a „szent nép", „a te néped", „Izrael fiai" vagy egyszerűen „Izrael" kifejezésekkel szintén nagyon sokszor lehet találkozni. Ez azonban csupán a prózai szövegek egy része, az énekekben a szó előfordulásának ennél nagyobb gyakoriságáról van szó. Ezzel szemben viszont nem fordul elő a szövegekben a székely szó, és az a néhány eset, amelyben a magyar szó előfordul, nem nevezhető relevánsnak jelen téma szempontjából, hacsak nem éppen amiatt, hogy valamiféle közönyről árulkodik témánkat illetően.[10]

A szombatos szövegekből sugárzó meggyőződés szerint egyedül a zsidó nemzet szent, mint ahogy erről a rájuk vonatkoztatott „szent nép" kifejezés is vall. Más nemzetek szégyenletes körülmények között élő „pogányok".[11] Ennek következtében valószínűnek tűnik, hogy a szombatosok saját nemzetükhöz való viszonyulása valahogyan kényelmetlen, kellemetlen volt számukra, amit inkább

9 Újlaki-Nagy Réka (s. a. r.): *Korai szombatos írások*. Szeged, 2010. (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor 7.) A továbbiakban *Korai szombatos.*

10 Lásd egy példáját az erdélyi magyar és szász nemzetek, illetve az „oláhok" semleges emlegetésének *Az Szentírás panaszolkodása* című apológiában, kiadva: Máté Györgyi: A Szentírás Apológiája a szombatosok régi könyvében. In *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint (szerk.), Szeged, 1990 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10). 201. A továbbiakban *Az Szentírás panaszolkodása.*

11 A pogányság általuk lenézett voltára utal a következő szövegrészlet a korábban már említett apológiában. A szerző a Szentírás hitelessége és zsidók közti kinyilatkoztatása mellett érvelve az Ószövetséghez hasonló történeti narratívák hiányát más nemzeteknél a nemzetek érdektelenségével, illetve sajátos karakterológiájával igyekszik megmagyarázni: „Csuda, hogy az oroszlán természető török, az medve módra termett Moszkva, Tatár, több efféle gaz pogánság mennyei lött dolgokat nem vizsgáltanak, és azokról sok históriákat nem írtanak, mert úgy tudhatták volna meg, ha gondjok lött volna reá. De a' szerecsenek és kazulok fő historikusok, mint tü hogy bölcsek vattok, mikor Istent tagadjátok. Az Chaldeusoknál nem igen volt több nemzet, ki igazán teremtéstől fogva való a' szent históriákat aetasrólaetasra megtartotta volna. Berosus Babylonicus [írt pl. históriát]… Iosephus Appion ellen még pogán historikusokat hoz be, kik írtak rólla… Minden nemzet az ő nemzetének dücsőségét tradálta históriákban, nem az idegenekét." *Az Szentírás panaszolkodása*. 203.

Az idézett szombatos szövegek a könnyebb érthetőség kedvéért minden esetben saját, modernizáló átírásban szerepelnek, akkor is, ha az énekek kritikai kiadásából származnak.

szerettek volna megváltoztatni. A „pogánság" egy olyan örökséget jelenthetett, amelyből meg kell tisztulni és szentülni, de értelmezésem szerint teljesen megválni tőle az ő szemükben sem volt lehetséges.[12] Bár a szombatosok megtisztítottak és megszenteltek, továbbra sem birtokolhatják mindazt a kiváltságot, amit a zsidók kaptak (alább majd kiderül, hogy miben állnak ezek). Az a tény, hogy magukat „lelki zsidóknak" tekintették (nem sokszor fordul ez a kifejezés elő), illetve páli értelemben Ábrahám fiainak, szintén annak a jele, hogy távolságot érzékeltek maguk és a „valódi" zsidók között.[13]

Egy példa egyik legszentebb ünnepükre – az engesztelés ünnepére – írott énekükből, amelyben megfogalmazódik a „szentek" társaságában való részesülés vágya. Erre kérték az Istent: „*Megtérő pogánra kegyelmed térűljön,/ Nem fogy bő kegyelmed, reánk is kerűljön… Kirekesztötted-é pogánt mind kedvedből,/ Kik hozzád térnek is te nagy kegyelmedből?/ Ha nem vellekkötted frigyed szerelmedből,/ De igirtedhelt adsz javának házadból.// Ezekenn is, Uram, mutasd jó voltodat,/ Hozzád kik megtérnek, ne nézzed kik atyjok,/ Nemzetök rútságát ne nézze nagy voltod,/ Mert te teremtötted, jók lesznek, ha vonszod.*"[14]

[12] Földi törvényszerűség, hogy „akár mikor is szent embernek szent magva vagyon, fertelmesnek fertelmes" *RMKT* V. 491.

[13] „…Urunkat áldjuk…/ Ki pogánból magának szerzett lelki zsidókat… Ha magunk Ábrahámnak tartjuk lenni fiainak,/ Tartsuk emlékezetit magvávaltött csudáknak" RMKT V., 141. „Sok ígíretit, szent Úr, Izraelnek,/ Mikor megadja zsidók sereginek,/ Lásson minket is törvény tevőinek." I. m. 153., lásd még 280. Jézus szerepe a pogányok megtérésre való hívásában nem teljesen tiszta. Bár az ó, a régi szövetségbe való tartozás kezdettől fogva nyitva állt minden ember előtt, és ezt több esetben is hangsúlyozzák a szombatos szövegek, mégis van, ahol úgy fogalmaznak, hogy „[Krisztus,] kiben nem csak zsidók, az Mózestől tanult nép, hanem minden pogánok avagy nemzetségek közül való hívek Ábrahám fiaivá lőnek, és lesznek most is, és megáldattanak, áldatnak is…" A szöveg 1Móz 22,17-re és Zsid 2,16-ra hivatkozik. Lásd *Korai szombatos.* 151.

[14] *RMKT* V. 68. ének, 14–15 vsz., 160.

Más példák: „Adunk neked nagy hálát,/ Hogy ily pogánokat,/ Mutatván jó voltodat,/ Vész hozzád, mint jókat.// Minket is fogadtál be Izraeled közzé,/ Számlálván szentid közzé,/ Kedvedben vöttél be.// Maga müpogán nemből/ Vagyunk természettől,/ Távol voltunk szentségtől,/ Vagyunk bűnös őstől.// Mégis fogyatkozással/ Vagyunk sok héjunkkal,/ Rendünkben hivatallal/ Félszeg állapattal.// De mint eddig, szent Isten,/ Oktassál kegyesen…" I. m. 57. ének, 26–29. vers, 134–135.

„vellek egyetemben ez napokat tartván…, kikkel együtt mü is…[ünnepeljünk és adjunk hálát], hogy törvényét adta zsidó híveknek, tüllök münekünk is, szegény népeknek…" I. m. 151.

„Hogy mü az szentekkel együtt lehessünk,/ és az boldogságban részesülhessünk,/ Isten rendelésit mü azért tartsuk." I. m. 120.

A zsidó terminussal szemben megvizsgáltam a „keresztyén" és „christianus" szavak előfordulását is. Az eredmény megint csak önmagáért beszél. 12 előfordulás található a két kifejezésre összesen, nemcsak az említett szövegkiadásban, hanem a prózai írások egészében. Ezek közül 2 esetben fordul elő a „christianus" szó, mindkét esetben pozitív értelemben, és az énekekben is találkozhatunk pozitív használatával.[15] Mindenik esetben a szövegrész témája, hogy kik illethetőek igazán ezzel a szóval, illetve miben is hittek az apostolok idejében, akiket így neveztek. Bár nem mondja ki expliciten, de a sorok között mintha arra utalna a szerző, hogy hiába tagadják meg tőlük a keresztény nevezetet, az igaz christianusok ugyanúgy vallottak Isten felől és ugyanazon hiten voltak, mint a szombatosok. Nemhogy elhatárolódna tehát ezekben az esetekben a kifejezéstől, hanem sokkal inkább magára és közösségére érti.

Az összes prózai szövegben 10-szer előforduló „keresztény" szó viszont hat esetben negatív töltettel bír,[16] három esetben semleges és egy esetben pozitív értelemmel.[17] Három pozitív előfordulást találtam egy olyan szövegben, amelyet Óvári Benedeknek, egy nem szombatos szerzőnek tulajdonítanak – ezért a témánk szempontjából őt nem tekintem relevánsnak.[18] Legtöbb esetben a „po-

„Hozzánk való nagy kegyelmességedről,/ Hogy kegyelmedben, Uram, befogadtál,/ Szent néped közé immár beszámláltál…" I. m. 112.; lásd még 109., 129.

15 „Hamisan mondjátok azért azt, hogy mi azt vallanók Krisztus felől, hogy csak hiába töltötte idejét, mint szintén azt, hogy azt is hamisan mondjátok, hogy mi tagadnók az Krisztust, mivelhogy mi veletek együtt Istennek nem valljuk. Maga igaz christianus nem az volt eleitől fogva, az ki az Jézust Istennek nem vallotta volna, hanem az ki Krisztusnak, Isten fiának és zsidók királyának vallotta, mint mi valljuk." *Korai szombatos*. 46.

„Érts meg immár olvasó, kik mondatnak igazán Krisztus tanítványinak ez mostani időben is, név szerint christianusoknak, az kik az ő tanítására néznek, és mind az apostolok tanítások szerint igyekeznek élni és cselekedni tehetségek szerint." I. m. 175.

Régi igaz christianusok. *RMKT* V. 204.

16 Példák: „Sátán azolta bírja, igazgatja minden gonoszságban a keresztyénsíget avagy pogánságot etc." *Korai szombatos*, 74. „…ha előbb meg nem hiszi az keresztyénsíg, hogy csak egyedül Isten az zsidók istene, meghiszi akkor veszedelmével is, mint Ézsaiás megjövendölte, mely ez három, akkor, mikor az pogányoknak teljessége eljő, az mint Krisztus is megmondotta, Pál apostal is, azaz mikor az pogánok is betöltik az ő mértékeket, mint az zsidók is betöltötték volt… ezeket az pogánokról mondja az Isten. Immár szól az ő népének örömére indíttatott pogánokról, az ő népét hogy megmenti… Látod-e keresztyénség, hogy nem pogánt szállít az Isten az Kánán földébe akkor…, mert most is pogán bírja azt." I. m. 92. Negatív értelemben lásd még uo. 82, 91, 92, 134.

17 Semleges értelemben lásd *Korai szombatos*. 80., 172. Az utóbbi 2 lábjegyzetben említett esetekben 4-5 alkalommal a „pogány" szóval együtt jelenik meg. Még egy semleges példa: *Az Szentírás panaszolkodása*. 196., és egy pozitív uo. 204.

18 *RMKT* V. 505., 511., 512.

gány" szinonimájaként szerepel a keresztény szó és a két kifejezés együtt, egymás mellett jelenik meg a szövegekben („keresztyénség avagy pogánság"). Úgy érzékelem azonban, hogy bár negatív konnotációban használt legtöbbször mindkét kifejezés, a pogány szónak nincsen minden esetben annyira erősen negatív, elítélő töltete. Erre bizonyíték az is, hogy több esetben magukra vonatkoztatva is használják (a lábjegyzetben található idézetek több példát is mutatnak erre), bár nyilvánvalóan nem dicsekvésképpen, hanem egy olyan kényszerű állapot jelöléseként, amelyről szívesen lemondanának – ha lehetne.

Kissé ambivalens tehát a felmutatott kép. Túlnyomó többségben negatívan nyilatkoznak a szombatosok a kereszténységről, mint egy rajtuk kívül álló csoportról, amelybe ők nem tartoznak bele. A pár pozitív példa miatt azonban, amelyben látszólag önmagukat tekinti igazi kereszténynek az író, nem lehet kijelenteni a kereszténységtől való teljes elhatárolódásukat. Talán akkor járnánk az igazsághoz legközelebb, ha azt mondanánk, hogy a szombatosok a korukbeli kereszténységtől határolódtak el, és az igazi kereszténységet egynek tartották az igazi, teljes világosságban járó zsidósággal.

A zsidó kifejezés használatának szövegkontextusai

A zsidók legtöbbször emlegetett és vitatott hibája a szombatos szövegekben az ún. *lelki vakságuk*.[19] Ez volt a keresztény világban az egyik legáltalánosabban hangoztatott zsidóellenes vád, amely komoly újszövetségi megalapozottsággal bírt. A szombatos álláspont ezzel az általánosan vitatott váddal kapcsolatban részint elismerő, részint mentegető.[20] Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a szombatos írók elfogadták ugyan a zsidóság vakságát, ugyanakkor hangsúlyozták annak részleges voltát. Megpróbálták elmagyarázni, hogy milyen értelemben vakok a zsidók, és miben látnak jobban, mint mindenki más.[21] Tehát nem csupán a hi-

19 Róm 11a hivatkozott bibliai rész.

20 A jelennel szemben Jézus idejében a zsidók vaksága nem volt bocsánatos. A Messiást elutasító zsidók sötétségben maradtak, mivel Isten látta bűnös motivációjukat, önző érdekhajhászásukat, és nem engedte meg Jézusnak, hogy olyan módon fedje fel magát, ahogyan őt várták, tudniillik királyként. Lásd pl. *Korai szombatos*. 52., 73–74.

21 „Úgy van, hogy másutt Pál apastol az zsidókat vakoknak mondja, de ugyanott megmagyarázza, miben vakok, tudni illik rész szerint, és nem mindenestől vadnak vakságban, hanem azmint Krisztus sír vala rajtok, hogy az ő látogatásoknak napját meg nem ismerték, és, hogy kévánják úgy napot látni, de mindaddig sem láthatják meg, mígnem ahhoz jutnak, hogy örömöst megmondanák, ha láthatnák: Áldott, az ki jött az Úrnak nevében. Ezt hozta az az vakság nekik, mivelhogy nem hittek Krisztusnak, mert ha hittek volna, úgy lött volna dolgok mind az világ végezetig, amint Zakariás énekli. De mivelhogy elmulatták ak-

bájuk enyhítésével, részleges voltával hozakodnak elő a szövegek, hanem sok esetben szembe állítják vele a keresztény vakságot, amelyet még kirívóbbnak és még inkább elítélendőnek mutatnak be.[22]

A zsidók vaksága e szövegek szerint csupán annyiban áll, hogy nem ismerik el Jézus személyét Messiásként. Ennek oka azonban érthető, és a keresztény bálványimádás, vagyis a szentháromságtan és más emberi hagyományok rovására írható. A zsidók történelmük során olyan sokszor szenvedtek már a bálványimádás miatt, hogy bocsánatos módon nem akarnak már többször ugyanabba a hibába esni, félnek a rá következendő büntetéstől, és ezért elzárkóznak a Jézusban való hit elől. Erős korlátokat építettek ki a századok alatt egyistenhitük védelmére, és ezek a korlátok megakadályozzák őket abban, hogy elfogadják a Messiást. Ez a vakság, amit páli szóhasználattal „Mózes fátylának" is neveztek, el fog majd tűnni Jézus második eljövetelekor. Ezen a napon a zsidók felismerik majd Messiásukat, és Dávid király szavaival fognak felkiáltani: *„Áldott, aki jött az Úr nevében!"*[23] Mivel a Jézusban való hit nem szerepelt az Istennel való szövetségkötési feltételek között, ezért nem is lehet az oka a szövetség felbontásának, és számukra nem elengedhetetlen az üdvösséghez.[24] Maradt tehát minden a régiben, a zsi-

kor, számkivetésben vadnak az Mózes átka szerént, mikor penig az pogánoknak ideje beteljesedik, az mint azon Pál mondja, akkor az egész Izrael megszabadul, mert elvettetik az Mózes fátyol a szüökről… az zsidók vaksága nem az, hogy az Istent nem ismerjék, sem nem az, hogy az Írást igazán nem magyarázzák…" *Korai szombatos*. 33–34. Lásd még *RMKT* V. 80. ének, 43–46 vsz., 202.

22 „Mit mondasz erre? Vakok amaz zsidók! Képmutató! Vesd ki szemedből az gerendát, mert te mindenestől fogva vak vagy etc. Isten nélkül vagy, mert ember istent vallasz, Krisztus nélkül vagy, mert Isten Kriztust vallasz, törvény nélkül vagy, mert Luther Márton után semmi közödöt nem mondod az Isten törvényéhez, hogy az szerint élhetnél. Kötés nélkül vagy mikor Isten nélkül vagy, mégis te ítélsz mást." *Korai szombatos*. 66.

Egy másik példa: „…Pál apostol azt mondja, hogy az zsidókban rész szerint vakság lött, mivelhogy az Jézust meg nem esmerték Krisztusnak lenni, mely dologból megítílhetjük, hogy ha az zsidókban vakság volt, hogy Krisztusnak nem ismerték lenni, sokkal nagyubb vakság, hogy az keresztyének, kik felette dücsekednek az Jézus nevével, hogy nem ismerik igaz Krisztusnak lenni az Jézust." *Korai szombatos*. 134.

23 Érdekes módon ennek a bibliai helynek az igéjét minden esetben múlt idővel fordítják („jött"). A korábban írottakkal kapcsolatban lásd az előző lábjegyzetek szövegkontextusát az eredeti szövegben.

24 „…ha ezek közzül [a megtért pogányok közül] valaki megtagadja vala az Krisztust, ismét Isten nélkül leszenvala, de az zsidó, minthogy nem az Krisztus által való hit által lött Isten népévé, ekképpen avval, hogy Krisztusban nem hitt, ugyan nem szakadt ő el az Istentűl, hanem csak az bódogság haladott el tőllök…" *Korai szombatos*. 34.

dókkal való szövetség továbbra is érvényben van, és ahogyan ez mindig is volt, kapcsolódhatnak hozzá a pogányságból megtértek is.[25]

A szombatos elképzelés szerint tehát a zsidók csupán a Messiás személyét illetően vakok, minden más téren azonban jobban látnak, mint a keresztények. Egyedül ők rendelkeznek a helyes istenismerettel[26] és kimagasló világossággal, *bölcsességgel* vannak megáldva a Szentírás értelmezését illetően. Ezt a bölcsességet nem lehet lebecsülni vagy mellőzni, hiszen nélküle Isten Igéjének helyes értése lehetetlen. Pállal egybehangzóan és Jézusra hivatkozva a szombatos szövegek azt vallják, hogy az Isten a zsidókra bízta Igéjét és annak helyes értelmezéséhez a kulcsot kizárólag ők birtokolják.[27] A törvény és a próféták a zsidóknak adattak, de ha csupán ezek fordítását vesszük át tőlük a zsidó bölcsesség nélkül, ennek az lesz az eredménye, hogy nem juthatunk az Írások helyes értelmezéséhez. A zsidók a „vakok vezérei", ami a Szentírás magyarázását és értelmezését il-

25 „Az törvénybeli parancsolatokat az Isten pogánok számára is egyenlőképpen adta és iratta, a' mondás szerént: egyenlő törvény legyen zsidónak és a jövevénnek… zsidó nyelven a jövevény gyakorta annyit teszen, mint megtért, értsed az pogánságból… hogy penig nem csak az zsidók között lakó pogánra kell érteni, világosan meg vagyon az prófétánál írva… Ha, úgymond, az pogán avagy idegen nemzetből való az én kötésemet felveszi, törvényemet érti, innepemet megszenteli, azon ember leszen, mint a' zsidó. Nincs itt az, a' mely pogán te közötted vagyon, hanem akárhunn és akárki legyen." A szöveg folytatásában még számos érvet, hivatkozást összegyűjt a szerző álláspontja alátámasztásához. *Az zsidó hütön valók közül kirekesztett ember ellen*. *RMKT* V. 485 és 498.

Más példák: „Kedveli Isten azt az megtért pogánt,/ Az ki felveszi, megtartja kötésit/ És ki megilli az ő szent innepét." I. m. 111.

„Semmi nemzettel így nem tött,/ És senkit így nem vezérlött,/ Mint ez szent választott népet…Az szent népnek társaságát,/ Annak örök bódogságát,/ Ígérte nekünk is javát,/ És minden féle áldását,/ Ha megtartjuk hagyományát."Uo. 48. ének, 4, 7. vsz., 116 old. Lásd még uo. 80., 102., 153.; *Korai szombatos*. 63.

26 „…az Istent kezdettül fogva így ismerték az zsidók, mint most. Az mi néz az Istennek állatjára, valóságára, és hogy (!) az zsidó írásnak igaz magyarázatja kezdettül fogva mindenkor egyaránt volt őnállok. Megérted, hogy nincs abból vakság őbennek." *Korai szombatos*. 62.

„Lásd ugyanazon írásában azon Sommerus Jánosnak az megigazulásról, az quinti könyvvel előtte, honnég világoson megtanulhatod, hogy az zsidók vaksága nem az, hogy az Istent nem ismerjék, sem nem az, hogy az Írást igazán nem magyarázzák… azmint Dávid király mondja penig, 'esmertetett az Isten zsidóságban' [Zsolt 76,2], azmi nézett arra: mindenkor csak így ismerték az zsidók, mint most." *Korai szombatos*. 34. Lásd még i. m., 91. A hivatkozásban talán a *Tractatus aliquot* című kiadványnak a Johann Sommer által írott *De iustificatione hominis coram Deo* (25a–81a) című értekezéséről van szó. Ez a kötet 1583-ban jelent meg Krakkóban.

27 „…őreájok bízattattanak az isteni jelenések." *Korai szombatos*. 33. A bibliai hivatkozás Róm 3,1–2.

leti. Ebben az értelemben „az üdvösség a zsidóktól van".[28] Egy másik szövegrészlet szerint *„…a filozófusok… mindéltig keresik a bölcsességet, de soha nem találják, mert nem ott keresik, ahol megtalálnák, mert úgymond az ég alatt való népek közül csak egy nemzetnek adta az Isten azt."*[29]

Egy fontos alkotóeleme a zsidó bölcsességnek a *héber nyelv*ben való jártasság. Ez a nyelv „főbb nyelv az többinél, azaz kútfő"[30]. Matthias Vehe-Glirius szerint, aki tekintély és lelki értelemben vezére volt a szombatosoknak, az a teológus, aki nem ismeri a héber nyelvet, nem értheti meg a bibliai szöveg valódi, igazi értelmét. Értelmezése annak a vaknak a véleményéhez hasonlítható, aki a színekről állít valamit.[31] A keresztények legnagyobb tévedése, a szentháromság „feltalálása"vagy inkább „kitalálása" („találmány"), a Szentírás hibás fordításainak köszönhető, amelyek a különleges héber nyelvben és gondolkodásban való járatlanság következményei.[32]

Ha jól értelmezem, a szombatosok szemében a zsidó bölcsesség egy másik összetevője a rabbinikus irodalom. Semmilyen negatív vagy egyet nem értő nyilatkozattal nem találkozhatunk a szombatosoknál ezzel kapcsolatban. Sőt kijelentik, hogy minden, ami a Biblia zsidó értelmezésével kapcsolatos, helyes, kivé-

28 „Ide néz az Úr Jézus, mikor az üdvesség felől így szól: az üdvesség zsidótól vagyon, mely zsidókat vakoknak vezérinek mond lenni, mint Róm 2 megtetszik." *Korai szombatos*. 132. Lásd még i. m. 33. és *RMKT* V. 129.

29 Részletesebben: „Erre néz Lactantius, mikor így ír: Igazán neveztettenek az világi bölcsek philosophusoknak, mert mind éltig keresik az bölcsessiget, de soha meg nem találják, mert nem ott keresik, ahol megtalálnák, mert úgymond az ég alatt való népek közzül csak egy nemzetnek adta az Isten azt." *Divinarum institutio libri VII*, 3., talán az I. fejezetre utal. Margón: „Psal. 113, hebraeisdata est sapientia et ab illis nos habemus". *Korai szombatos*. 33. Egy kivonat, amely Vehe-Gliriusnak a János evangéliuma előszavához írott kommentárját összegezi, azt a zsidó agadából származó tanítást közvetíti, amely szerint bizonyos értelemben a bölcs zsidók Istennél voltak a teremtés előtt a Messiással, a törvénnyel, a mannával és Isten királyi trónjával együtt. Lásd *Korai szombatos*. 48–49.

30 *Korai szombatos*. 37.

31 Lásd Matthias Vehe-Glirius: Rövid beszéd az újhitűek predestináció-tana ellen. In *Istenismeret és más írások*. Ford. Ruttner Tamás, vál. Dán Róbert. Békéscsaba, 1984, Helikon Kiadó. 178 (az eredeti szövegben 5–6.).

32 „De az háromság Isten vallók, avagy az kik egy Istent vallnak is, de azért Krisztust imádják, az Írásnak igaz folyásának nem igaz magyarázata miatt és tudása miatt tévelyegnek. Néhol az zsidó frázisnak nem tudása miatt, mely minden nyelvektől különböz. Egyik ok az zsidó törvénynek deákra hamissan való fordítása, mert az pogány bölcsek szinte úgy cselekedtek az tiszta és szent törvénnyel, mint az mely álnak ötvesnek szép fényű aranyat adnak kezéhez, de ő, mint álnak míves, elveszen az tiszta aranyban, s rezet teszen helyében… azmint hamisan fordították, hamisan is magyarázták, és leszállott az bálványozó atyákról az maradékokra." *Korai szombatos*. 35–36.

ve Jézus személyének értékelését. Egy példa erre a viszonyulásra, amely a farizeus értelmezői hagyomány kontinuitása mellett szól (farizeus hagyomány az ő értelmezésükben vagy szóhasználatukban – nem minden alap nélkül – a rabbinikus irodalom. A beszélő a megszemélyesített Szentírás.):

„… mint a textusom megmaradt egy népnél igazán, úgy az értelmem is. Mit tud az ember ő maga tulajdon gondolatjából, mint Lutter, Caluinus, a' Pápák és a' többi? Agyoktól gondoltak, magyaráztak értelmet énfelöllem. Mózes negyven esztendeig magyarázott engemet Isten ihléséből, az több próféták azt a' nyomot követték, az volt az Pharisaica secta. Christus és az Apostolok magyarázatja azon volt. Ez emlékezetben maradt, szállott fiurul fiura, nemzetségről nemzetségre, minden próféták által minden aetasban az népre… az én népem el nem tévedett…"[33]

A zsidó bölcsesség szükséges és kikerülhetetlen eszköz nemcsak az Ószövetség értelmezéséhez, hanem az újszövetségi írásokhoz is. A szombatos szövegekben jellegzetesnek mondható az apostolok írásaihoz való viszonyulásukban az, hogy nem tévesztik szem elől: maguk az írók, az apostolok, zsidók voltak.[34] A szombatos polemikus iratokban az erre való figyelmeztetés a zsidók és a judaiz-

[33] *Az Szentírás panaszolkodása*. 202. Bár a farizeusok élete gonosz volt, tanításuk mégis helyes, hiszen Krisztus azt parancsolta tanítványainak, hogy cselekedeteiket és példájukat ne kövessék, de mindent, amit mondanak, megtartsanak. Más példa: „…de az kiknek Isten kiváltképpen és nevezet szerént iratott engemet és megmagyaráztatott, azok egyaránt és igazán értenek engemet, tudni illik zsidók, mindenben ez egy cikkely kűűl, hogy az Jézusnak Krisztusságát tagadják, ennek oka az vakmerőség, kinek poenáját ők is viselik." Uo. 201, lásd még 204.

[34] Ez a gondolat közvetlenül Matthias Vehe-Glirius-tól származik, aki az apostoli iratokra vonatkozó meglátásait és kritikáit a *Mattanjah* című könyvében jelentette meg. Egy idézet ennek magyar kiadásából: „Jóllehet az evangélisták és apostolok iratai eredetileg görögül íródtak, mindazonáltal magyarázatuk során sokkal inkább tekintetbe kell venni és fel kell kutatni a héber és a szír nyelv tulajdonságait, mint a görögét. Krisztus ugyanis vagy héberül, vagy pedig szírül beszélt, s ezeket a prédikációkat írták meg Krisztus élettörténetében az evangélisták. Továbbá ami az apostolokat illeti: ők nem csak születésükre nézve voltak valamennyien zsidók, hanem életük legnagyobb részét is zsidók között töltötték el. S végül fiatalságuktól fogva a zsidó vallást tanulták, mégpedig héber nyelven. Ehhez járul, hogy Krisztus prédikációit is vagy szírül vagy pedig héberül hallották tőle. Tudniillik nem ok nélkül írta Jeromos, valamint Erasmus is, hogy a szent apostolok – jóllehet megkapták a Lélektől a nyelveken szólás ajándékát – mindazonáltal sok helyen rosszul írtak és beszéltek görögül, s beszédük bizonyos mértékben mindenkor anyanyelvükre, azaz a héber és a szír nyelvre hagyatkozott… Ugyanis, kedvesem: a skolasztikus doktorok olyannyira tanultak voltak a filozófiában, hogy csodálni kellett őket: mégis mi más zárta el őket az igazság megtalálásától, mint a héber nyelvben való járatlanság, s hogy ezért az evangélisták és apostolok iratainak kommentálásánál nem tudták az Igét a héberből és az arámiból magyarázni?" Matthias-VeheGlirius: *Istenismeret és más írások*. Ford. Ruttner Tamás, vál.

mus védelmére is szolgált. Lelki vezérüket, Gliriust követve a szombatosok hangsúlyozták az Újtestamentumban jelen levő zsidó gondolkodásmódot, és igyekeztek a görög kifejezések mögött is sajátságos zsidó kifejezéseket és szemléletet felfedezni és magyarázni.[35]

„Az zsidó írást zsidó móddal magyarázhatjuk igazán, mert az apostolok is zsidók voltak. Nem lehet azért, hogy az folyamot bővebbnek tartsuk a kútfőnél, azaz nem lehet, hogy az pogány tudatlanságot feljebb bücsüljük az zsidó bölcsessígnél etc."[36] A Újtestamentumnak ez a sajátos szemlélete, úgy gondolom, újdonságnak mondható az adott korban a keresztények között.

A zsidóknak adott bölcsesség nem csupán spirituális téren jár haszonnal, hanem fizikai, *materiális téren*, a mindennapi életben is működik. Szombatos megfogalmazás szerint: a törvény megtartásának jutalma a „két élet java", tehát a túlvilági és a földi jók, amelyekben a zsidókhoz hasonlóan mások is részesülhetnek.[37] Egy szombatos szerző elismerő, szinte csodáló hangon nyilatkozik erről, a pénzes zsidó sztereotípiáját használva, akit nem köt a föld birtoklása:

Dán Róbert. Békéscsaba, 1984, Helikon Kiadó. 165–166. Az eredeti német nyelvű szövegben 103 a–b.

35 Pár példa, amelyben a szombatosok a keresztények figyelmét szerették volna felhívni a felül írottakra: „Halld meg ezt vak világ, s vedd eszedben,/ Mely nagy tévelygés mostani üdőben ez benned,// Hogy az zsidó nevet igen utálod,/ És hogy az zsidó hütöt is igen szidalmozod.// Jusson eszedben az szent Jézus Krisztus,/ Ki zsidó volt nemzetében, és mind vallásában// És az zsidó törvént prédikállotta,/ Mózest és az prófétákat ő hallgatnunk hatta… Az apostolok mind zsidók voltanak,/ Zsidó hütöt prédikáltak, ők is azt vallottak.// Az mely zsidó akkor hitt az Krisztusban,/ Ugyanazon zsidó törvént tartotta az is meg// Annak utána mint szintén az előtt,/ Csakhogy teljesbben és szöntségösbben követte azt.// Akkor pogán is mind az ki megtért,/ Az pogánságból tisztult ki, és zsidó hitre tért.// Egyaránt hittenek, cseleködtenek/ Üdvességnek mindön utaiban és rendiben// Mind zsidó és pogán egyet értöttek,/ Zsidó hitben ők egymástól nem különböztek." Az idézet a 71. számú tanítóénekből származik, amely egy másik ének parafrázisa, lásd *RMKT* V. 3–12 vsz., 174. és 156., illetve lásd még 230.

Egy másik példa: „…az emberek közül igen sok[an] sötétségben és tévelygésben vadnak, úgyannyira, hogy még azt sem tudják, hogy az szent atyák, szent próféták, az szent királyok, és az szent apostolok is mind zsidók voltanak, és az Úr Jézus Krisztus is zsidó nemből való volt, mint az Szentírás is bizonyítja, hogy Ábrahámnak magvából való, és szent Dávid királynak nemzetségéből való." *Korai szombatos*. 130.

36 Uo. 59.

37 Idézet egyik szombatra írott énekükből: „Szent törvény könyvében gyakor helyen Isten kévánja, parancsolja,/ Hogy ő nagy dolginak emlékezetire ő népe törvént tartsa,/ Kinek tartására mint zsidót, úgy pogánt nagy szeretettel híja,/ Mindkét élet javát zsidónak, pogánnak csak törvényből ajánlja.// Ollyak azok az jók, melyneműket ember magától nem kaphatna,/ Úgy mint földnek zsírja, fűnek, gabonának kövér, bő származása,/ Olajnak és

„Az zsidókat bolondoknak mondjátok. Csald meg, ha bolond. Ha bolond, miért kérsz kölcsön tölle? Miért minden nemzetnél pénzesb, mikor semmi öröksége nincsen? Vagy onnat tetszik meg bolondsága, mert ha esze volna, ő is tudna szerzeni örökséget? Nem akar ám az nemes embernek agyagot nyomni, azért nem kér örökséget tölle. Bolondul fel sem akar támadni, mert látja, hogy nem egy nemzet, sem kettő gyűlöli, hanem minden nemzet ég alatt az Religióért, és nem akarja, hogy az tü hazugságtok igazzá legyen, mert úgy bolondokká lennének. Látják, mint vesztegetik a' bolond pogánok egymást az sok zűrzavar miatt. Osztán sok experientiából megtanolták immár az békességes tűrésnek hasznát…"[38]

Úgy gondolom azonban, óvakodnunk kell attól, hogy a fizikai áldások ígéretének túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítsunk. Értelmezésem szerint valótlan lenne a szombatosok hite mögött a meggazdagodás ábrándjait keresgélni. Bár tényleg sokszor megjelenik az áldások ígérete szövegeikben, ennél azonban mégis hangsúlyosabban van jelen a földi élet realitása, a nehézségek, a lenézés és gúny, amelyben részük van, és hogy hitüket a nehézségek ellenére vállalják. Hitük szerint a jutalmat hitükben nem csupán e földi élet áldásai jelentették, hanem az eljövendő messiási birodalom is.[39]

bornak java, soka, minden gyümölcsnek szép tábora,/ Gyarapodására ezeknek jó eső, kedves égi harmatja./ Magoknak s magvoknak oly szaporodása, mint egek sok csillaga,/ Drága szép békesség, egészség, nagy bőség, lenne meg minden java,/ Félelmet, rettegést szűtől távoztatná, mindentől bátorsága,/ Ellenség nem bántja, vagy ha törne rea, lenne annak romlása.// Bírná földnek javát, messze határokra terjesztené országát,/ Tengereknek szélye őrzené birtokát, tulja adná adaját,/ Szügetek rettegnék, világ szélye felől hordonák ajándékát,/ Szép kövér juhoknak, sok féle barmoknak ravás nem tudná számát.// Az testnek jovai ilyenek s még többek, kikkel Úr jámbort látja,/ Ígíreti szerént pogánt úgy mint zsidót jovaival megáldja,/ Szent törvény tartásért mind két fél nemzetnek ezek felett azt mondja,/ Adna oly életet, kit emberi elme soha nem gondolhatna." Ezek után következik a második, vagyis a feltámadás utáni élet javainak részletezése. *RMKT* V. 2. ének, 1–5. vsz., 20. Lásd még a 41.

38 *Az Szentírás panaszolkodása*. 205–206.

39 Egy szombatra írt ének szerint: „Léha pogán tahát nem tom mért csodállja veszött zsidók romlását,/ Kiket mindazáltal, nézvén szent atyáknak kötött nagy fogadását,/ Tart oly állapatban, hogy csak egy is köztök nem lesi más ajtaját,/ Sokasodott, gazdag, megismerte magát, várja úgy Messiását." *RMKT* V. 57. Ezzel ellentétben, a pogányok veszekednek, harcolnak egymással és egy 'szörnyű romlás' után nem képesek olyan módon talpra állni, mint a zsidók. Elsősorban ennek az idézetnek alapján feltételezte Dán Róbert, hogy a jogaikat vesztett székelyeknek vonzó volt a zsidók társasága, akiket – fizikai kontaktus híján – bőségben élőknek képzeltek el. Elmélete szerint csak a török portán találkozhattak pár vagyonos és befolyásos zsidóval, ennek következtében egy naiv kép alakult ki bennük azok helyzetét illetően. Lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok*. 34–35, 89, 110–112. Annyiban osztom a szombatosság elismert kutatójának nézetét, hogy zsidókkal való kap-

A zsidók helyzetéről nem minden esetben nyilatkoznak pozitívan a szombatos szövegek. Tisztában vannak azzal, hogy nem közkedveltek Európában, és bajaikat egyértelműen a törvény sokadszori ismételt áthágása következményének tekintik.[40] A helyzetük pontosan a Mózes könyvében beígért átkokat tükrözi, amelyek a szövetség áthágása esetére vonatkoztak. Jézus elutasítása és megölése csak az utolsó csepp a pohárban, a korábbi nyakasságuk eredménye volt, amelyet nemzedékről nemzedékre folytattak. A jelenlegi zsidók atyáik bűnei miatt bűnhődnek azért a gonoszságért, amely évszázadok alatt felhalmozódott, mert Isten bosszúálló Isten, aki megbünteti az atyák vétkét a fiakban.[41] Ilyen szövegkörnyezetben a zsidókat egyértelműen elítélően kezelik a szombatos szövegek, több esetben is gonosznak[42] nevezve őket.[43]

csolatok híján ténylegesen csak eltorzult kép alakulhatott ki bennük a zsidók helyzetéről és hitgyakorlatáról. Azt azonban nem gondolom valós megközelítésnek, hogy a zsidók megítéléséről és nehézségeikről ne hallottak volna. Bár például az itt említett szöveg ténylegesen nagyon pozitív képet fest róluk, máshol viszont a mózesi átkokat tárgyalják, amelyek rájuk következtek, és a világ megvetését, ami őket illeti. Hitbeli meggyőződés nélkül, pusztán haszonelvű megfontolásból kétlem, hogy a zsidók állapotát kívánta volna magának egy korabeli székely szombatos szövegíró. Dán úgy próbálja feloldani a szövegek közti ellentmondást, a zsidókról alkotott idealizált kép és a nehézségekkel tűzdelt realitás közti diszkrepanciát, hogy a szombatosság kezdeti időszakára teszi a „két élet javában" való hitet, amelyet idővel felváltott a földi életről a túlvilági jutalomra való hangsúlyáttolás. Mivel a szombatos énekek datálása eddig megkérdőjelezhető eredményekhez vezetett, ezért Dánnak ezt a feltételezését egyelőre nem látom elégséges érvvel alátámasztottnak.

40 *Korai szombatos*. 57., 196.

41 „Továbbá ez az Isten így tőn kötést az ő népével, hogy mikor az ő parancsolatit megtartják, az ő segítsége mindenkor jelen leszen, …ha kedig meg nem tartják, rajtok leszen az Istennek rettenetes átka… Előlátván az Isten, hogy megszegik az ő kötését, emlékezetül ez bizonságot íratá ellenek, hogy mikor rájok száll az átok, megfeleljen az ennek bizonságul nekik Deut 31[16–21, 26–29], hogy eszekben vegyék miért hajtá el az Isten őket. Mert noha ez igík: nehéz nekik, az zsidóknak, hogy Krisztust megölték volt, de nem mindjár ölték meg Krisztust, hanem annak előtte gyakorta elszakadtak az Istentől… Nem csak az Krisztus megölése oka a rabságoknak, hanem eleitől fogván bálványozások, az sok prófétáknak vérontása. Azokra oztán ím ezt is megcselekedték. Krisztus is így szól erről: töltsétek be az atyátok mértékét, kiből megtetszik, hogy még az előtt az atyjok kezdették az sok bűnt, és az fiak mivel töltötték be. Az Isten penig erős bosszúálló Isten, ki meglátogatja az atyáknak álnokságit az fiakban és az unokákban. Ez van most az zsidókon." *Korai szombatos*. 90.

42 *Korai szombatos*. 43, 155.

43 Pl. „…de jó szerencsében meghízott zsidóság mégis mind farra rúga,/ Holott benne vala minden földi jóban, kiből Isten kihányá/ Törvénye szegéséért, mindenszer áldásit rajtok tevé átokká." *RMKT* V. 21.

Bármilyen gonoszak is legyenek azonban bűneik és bármilyen mértékű a büntetés, ez nem érinti az Istennel kötött szövetségüket, sem a nekik adott ígéreteket. A Messiás eljövetelekor ugyanis Isten megkegyelmez nekik, összetereli őket a világ négy sarkáról és visszaviszi őket Kánaánba.[44] Ennek legfőbb garanciája nem a zsidók, hanem Isten, akiben nincsen változás.[45]

Szombatos önkép

A zsidók és keresztények vakságával ellentétben az egyetlen csoport, akik teljesen a világosságban, az igaz úton járnak, az a szombatosok kicsin serege – ahogy az énekekben ezt nevezték.[46] Ennek kijelentése azonban egyáltalán nem annyira magabiztos, mint ahogyan azt feltételeznénk.[47]

„…most is épebb és tisztább az mi hütünk ennél, hogy amiben az zsidók vakok, mi abban szemesbbek vagyunk. De evvel úgy dücseködjünk, ha azért az több is nálunk találtatik, az mi javok az zsidóknak vagyon, mert azok nélkül ím ez is heábavaló leszen.”[48]

A rabbinikus iratok ismeretén kívül, amelyhez csak indirekt módon juthattak, tanult „igaz vezérek” segítségével, egy másik eszköz a teljes világosság eléré-

44 *Korai szombatos*. 92., *Az Szentírás panaszolkodása*. 201, 205.

45 „Erre néz Pál apostol is mikor azt mondja: Miben haladja meg hát az zsidó az pogányt? Sokban mindenképpen. Elsőben, hogy őreájok bízattattanak az isteni jelenések. Hogyha némelyek, úgymond, hitetlenek voltanak is őközülök, valyons azoknak hitetlenségek semmié teszi-e az Istennek kötését? Távol legyen! Értsedpenig, mocsoda kötésről szól itt Pál, kiről az Isten így szól a prófétáknál: Akkor szűnik meg az én népemtől az én kötésem, mikor az nap és az hold elmúlnak.” *Korai szombatos*. 33.

46 Lásd például *RMKT* V. 83., 107., „küs sereged, küs nyájad” 155., „kicsin sergecske”, „küs sereg”, „maroknyi nép” 279.

47 Amikor arról ír, valószínűleg Eőssi András, hogy „igaz vallást megtaláltuk rejtekben” (*RMKT* V. 40.), értelmezésem szerint nem a szombatos hitre gondol, hanem a helyesen kiegészített zsidó hitre. Ennek oka, hogy a zsidók a részesei az isteni szövetségnek, és a részbeni vakságuk ellenére is mélyebb istenismerettel rendelkeznek, mint a teljesen jó úton levő és semmiben nem tévelygő szombatosok. Bár a szombatosok jó irányban tartanak, mégis szükségük van a zsidók társaságában és bölcsességében való részesülésre, hiszen az övék az igaz hit annak ellenére, hogy egy kis oldala a zsidók számára még részben és ideiglenesen sötétségben maradt.

Más példák: „Az ki üdvezülni akar, és élni,/ Annak zsidó hitöt kell tartani, nem egyebet.// Mostani zsidóktól külömbözni kell/ Ez cikkölyben, hogy az Jézust Krisztusnak ismerjük./ De az üdvességnek az ő utában/ Ez egy cikkölyküűl, mondom, most is egyesség kell.// Jó pogánnak úgy kell, mint zsidónak/ Hinni, élni, és érteni üdvessége felől.” *RMKT* V. 71. ének, 18–21. vsz., 175. *Az Szentírás panaszolkodása*. 201.

48 *Korai szombatos*. 173–174. Vö. Matthias Vehe-Glirius: *Istenismeret.* 101., 160.

séhez – vagy éppenséggel a zsidók meghaladásához – az apostolok írásának értelmezése. Ezek az írások ugyanis eszközök Jézus missziójának megértéséhez, és segítséget, mankót adnak az Ótestamentum könyveinek értelmezéséhez is – tulajdonképpen pogány Talmudként szolgálnak.[49]

Egy Eőssi Andrásnak tulajdonított tanítóének a szombatosokat és ismeretüket a zsidó bölcsesség viszonylatában helyezi el.[50] A szerző „kicsinkéknek" nevezi magukat, „ez világnak leg alábbvalóinak", „szegény, utálatos férgeknek". Ezek a lekicsinylő jelzők nyilvánvalóan bibliai példát követnek,[51] de azt a távolságot is jelzik egyben, amely a világ által nagyra értékelt képzettség és tudás és az isteni bölcsesség között van, amely egy alacsony rangú és képzetlen társadalmi rétegben nyilatkozik ki, a szombatosok kis seregében.

A fennmaradt szombatos iratokban két helyen hivatkoznak úgy magukra, mint szombatosokra, mindkettő apologetikus kontextusban jelentkezik. Egyike ezeknek a helyeknek valószínűleg egy olyan vádra reagál, amely szerint a szombatosok nem vallják az általánosan elfogadott nézeteket az apostolok írásáról és rendelkezéseikről, és maguknak igénylik a helyes értelmezést.[52] Másik példa egy szombatra vagy mindenkorra írott énekben található. Talán ez az ének mondja

[49] „…mert minálunk törvény veleje, magyarázatja az apostolok írása Talmud helyén, kinek követése osztán Isten fiává és szentté teszi az embert. Az kik igazán értik az apostolok írását minden határával és az mint mondám jobbak is lehetnek és sokkal bölcsebbek az által, hogy nem e nélkül volnának, mikor abból mind vallásra, életre, erkölcsre viszontag rendtartásokat, igazságokat kitalálnak teljességesen, kik által nemcsak jámborrá, hanem az mint mondám szentté lehet és sok zsidót meghaladhat most is, mint volt az apostolok idejében." *Korai szombatos*. 173.

[50] Egy hosszabb részletet idézek a tanítóénekből, amely bemutatja egyúttal a szombatosok zsidókhoz való viszonyulásnak főbb jellemzőit: „Elrejtetted ez világi bölcsektől [az igaz bölcsességet],/ Megjelentetted ezt a kicsinkéknek,/ Ez világnak leg alábbvalóinak,/ Nekünk, szegény, utálatos férgeknek.// Azt beszéllik magokban, mert nem értik,/ Hol érthettük és tanolhattuk volna/ Az idvességnek minden igaz utát,/ Ha nem laktunk Páduában, sem Párisban.// Mintha abban állana az üdvesség,/ Hogy valaki sok pogán írást tudjon,/ És sok pogánnyelveköt magyarázzon,/ Retoricát és musikátpöngessen.// Ott tanoltuk, ahol te helyheztetted,/ Jerusalem fiaiban oltottad,/ Jelönésidet azokra te bíztad,/ Kötésidet azoknak ajánlottad.// Szent fiadnak az ő tanításából/ Megtanoltuk és jól eszünkbe vöttük,/ Az mint mondja, hogy idvességzsidóktól/ Vagyon, és hogy ők vakoknak vezéri.// Az rész szerint való vakságra mi néz,/ Szent fiadnak az ő ismeretire,/ Abban őköt nem követjük holtunkig,/ Az többiről mindent tőlök tanolunk.// Ha egy paraszt nyelven megtanolhatjuk/ Az szent nyelvnek értelmét, igaz hasznát,/Üdvességünknek az ő igaz utát/ Igaz vezér és magyarázó által… Ők tudják bár az sok gaz bölcsességöt,/ Elég minekünk az te bölcsességöd…" *RMKT* V. 80. ének, 73–80. vsz., 205.

[51] Lásd pl. Jób 25,6; Zsolt 22,6; Ézs 41,14.

[52] Lásd Az zsidó hütön valók közül kirekesztett ember ellen. In *RMKT* V. 485.

el a legtöbbet arról, hogy a szombatosok összességében mit gondolnak magukról, és hogyan helyezik el magukat a körülöttük lévő világban:

„Gyermekded plántádat ne had kiszaggatni,/ Kit pogánok között kezdettél fundálni,/ Jó talpra állatni,/ Örökös frigyeddel magadnak foglalni.

Ily szép móddal indult küs örökségedet/ Ne had elpusztulni jó épületedet,/ Drága szép míedet,/ Vad fáktól fojlódni ne had öröködet.

Sohul zsidó küűl nem látunk igazat,/ Sem törvényed küűl üdvösségnek útát,/ Annak igaz módját,/ Csak nállok találjuk örökös jutalmát.

Törvényed tartását azért választottuk,/ Izrael táborát kedveltük, jovaltuk,/ Magunk ahhoz attuk,/ Nyomorult sorsával semmit nem gondoltunk.

Ezen szabadságban hattál mindeneket,/ Valaki ő kéjen felveszi frigyedet,/ Igaz kötésedet,/ Egyaránt zsidóval örököt az vehet.

Noha keresztyénség nagy fenn tartja tollát… üldöz minket és a zsidókat" stb.

Ezt követi a szövegben az említett reflexió a szombatos névre, válaszként a kívülről jövő gúnyra és a megnevezés pejoratív használatára. Az ének szerzője nem igyekszik visszaverni a gúnyt, hanem elfogadja a megnevezést, és a hozzá kapcsolt negatív konnotációval szemben pozitívan értelmezi azt, megtisztelőnek értékelve, hogy az Isten népének „jegyével", a szombattal kapcsolják őt és hittársait össze.[53]

„Örülünk mü ezen, noha ők nem tudják,/ Hogy mely törvényedet jegyül fiaidnak,/ Adtad szolgáidnak,/ Ők szidalom gyanánt minket azzal hínak.

Rollunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,/ Szombatosok leszünk, mert Sátán erejét,/ Elálljuk nagy mérgét,/ Tűréssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vigasság ez nekünk, hogy szent törvényednek/ Bélyegét viseljük nagyságos Igidnek,/ Szombat innepének,/ Népei így vagyunk úri felségednek."[54]

53 Jürgen Kaiser szerint: „A szombat megtartása a folyamatos rituális struktúra biztosításával egy elkülönülő közösséget kovácsol össze. Minél szokatlanabbaknak látszanak ezek a rítusok, annál erősebb a közösség kiválasztottságtudata. A szombatistaság/ szombatünneplés (Sabbatismus) tehát egy különleges kiválasztottságról való bizonyosság." [ford. – Ú.-N. R.]" (Das Halten des Sabbats schmiedet eine abgesonderte Gemeinschaft zusammen in dem es ihr kontinuierliche Rituelle Strukturenverleiht. Je ungewöhnlicher sich diese Riten ausnehmen, desto stärker ist das Erwählungsbewußt seinder Gemeinschaft. Der Sabbatismus ist also auch die Vergewisserung einer besonderen Erwählung.") Jürgen Kaiser: *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung. Die Deutungen des Sabbats in der Reformation.* Göttingen, 1997, Vandenhoeck&Ruprecht. (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 65.) 253–254.

54 *RMKT* V. 19. ének, 11–13. vsz, 61–62.

Az ének végén pár szó vágyaikról és a jelenről is árulkodik, pontosabban arról, hogy az Izrael seregéhez való maradéktalan hozzátartozást a messiási birodalom elérkezésétől remélték.[55]

Zárszó és rövid kitekintés

Sajnos eléggé kevés szöveg maradt ránk ahhoz, hogy a szombatosok identitásáról határozottat állíthassunk. Úgy gondolom azonban, hogyha több forrás lenne, akkor is maradna a bizonytalanság, hiszen inkább beszélhetünk évszázadokon át alakuló, formálódó identitásról, mint egy stabil állapotról. Ezenfelül a szövegek nem minden esetben fedik az egyes hívekben kialakult képet, meggyőződést saját magukról. A más felekezetektől való határozott elzárkózás és a nehézségekkel való megküzdés minden bizonnyal kialakított valamiféle közösségi összetartozás-érzést és ezzel együtt valamilyen fajta csoportidentitást.

A fennmaradt szövegekben nem látok igyekezetet arra, hogy a szombatosok magukat külön keresztény felekezetként meghatározzák. Bár elfogadták a kívülről jövő gúnynevet, önmagukat legszívesebben „kicsin seregnek" titulálták, ami inkább méretet jelöl, mint sajátos teológiát vagy különállást. Meglátásom szerint legszívesebben a pogányságból jövő, Izrael táborához csatlakozni óhajtó entitásként tekintettek magukra, akik nagyon tudták, hogy miben kell más, körülöttük levő felekezetektől, az ún. pogányságtól elkülönülni, és igyekeztek mindenben a zsidósághoz alkalmazkodni – egy dolog kivételével –, amíg már az az egy dolog, a Jézus elfogadása is végképp ki nem kopott hitükből.

A zsidósághoz való tartozás feltételezhetően nem csupán vallási identitásukat befolyásolta, hanem azt is, amit saját nemzetükről gondoltak. Mivel a zsidóságban nemzet és vallás nem vált és még manapság sem válik teljesen szét, ez közrejátszhatott annak az úgymond hazafiatlan, nemzetietlen képnek a létrejöttében, amelyet a 19. századtól olyan gyakran felróttak nekik.

Bár zsidókról alkotott véleményükbe a korai szövegekben még valamiféle elnéző elítélés vegyül vakságuk és nyakasságuk miatt, mégis sokkal hangsúlyosabb a zsidóság pozitív szerepe szemükben, mint a korabeli kereszténységé. Az Istennel kötött szövetségük folytán a zsidóságnak kulcsszerepe van a Szentírás helyes értelmezésében, és így tulajdonképpen rajtuk keresztül vezet az út az üdvösséghez. Gyökeres visszahajlás ez Luther *sola scriptura* elvétől az értelmezői tekintély és hagyomány, a közvetítő szerep felé. Talán még komolyabb elhajlás ez

[55] „… Jákób seregével megáldasz bennünket…Tégy részessé végre Izrael oklában,/ Kegyes Messiásnak iktass országában…" *RMKT* V. 62.

az antitrinitárius értelmezői hagyománytól, amely – bár nehéz általánosítani, hiszen kivétel mindig akad (pl. Jacobus Palaeologus) –, de Sozzinival, Symon Budny-val és Dávid Ferenccel együtt még határozottabban és következetesebben hirdette az Ige egyszerűségének, világosságának és közérthetőségének elvét.

A későbbi korokból fennmaradt irodalmuk egyre inkább jelét adja a zsidósághoz való közeledésnek – mind vallási, mind nemzeti hovatartozásukat illetően.

Péchi Simon szervezői és fordítói tevékenységének következménye lett, hogy a szombatosok rituális gyakorlata egyre közelebb került a zsidókéhoz. Egyre inkább kiszorultak a saját szerzeményű énekek és imák, és helyüket átvették a héberből fordított, Izrael nevében megszólalóak. De ebben a korban, sőt még a későbbiekben sem tűnt, nem tűnhetett el nyomtalanul a magyarságoz való kötődés. Péchinek fennmaradt egy saját maga fogalmazásában írott imája, amelyben nagyon érintőlegesen, de megjelenik a zsidó–magyar sorspárhuzam.[56] A 18–19. században feljegyzett szombatos legendák is sokat elárulnak a szombatos identitás alakulásáról. Egy 18. századi legendában megjelenik a magyarságra és az őshazára való reflektálás – eszerint három szombatos elindult keletre felfedezni Szkíthiát, a magyarok őshazáját, és meg is találta. Az ott élő 'rokonok' talpig becsületes, vendégszerető óriások, akik végül hazatanácsolták a három hazugságon ért és szégyenben maradt magyar 'rokont'. A hitet tekintve a legtöbb legenda zsidó gyökerekről vél tudni – a szombatosság és zsidó vallás közti teológiai eltérésről már nem nyilatkoznak.

Összefoglalva: ha a modern nemzetfogalomtól és nacionalizmustól megpróbálunk eltekinteni, akkor is látható tehát, hogy már a legrégebbi szombatos szövegek is valamiféle identitás körüli zavar lenyomatai. Ez az identitásprobléma egy érdekes folyamat, amely a 19. század második felében kulminálódik a szombatosok zsidóságba való betérésével. Ekkorra már – a róluk írók beszámolója szerint – közülük sokan azt vallották, hogy zsidó ősök leszármazottai. A betéréssel ez a zavar nem szűnt meg. Továbbra is – egészen történetük végéig – mind magyarok, mind zsidók kigúnyolták őket és megkérdőjelezték hovatartozásukat, ennek következtében életük állandó része volt az identitásuk miatti szégyen. Zsidóságuk, illetve kereszténységük mértéke, ha úgy tetszik százaléka (ahogy ezt a II. világháború alatt megfogalmazták), történetük folyamán mindig vita tárgyát

[56] A Könyörgés fegyver ellen című imáról van szó. *Péchi Simon szombatos imádságos könyve*. szerk. Guttmann Mihály, Harmos Sándor. Budapest, 1914, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 431–432.

képezte, számukra ez azonban sokkal többet jelentett egy teológiai vitánál, néha éppenséggel élet-halál kérdést.[57]

[57] Lásd a II. világháború alatt született vádakkal és a szombatosok védelmével kapcsolatban: Kovács András, *Útfélen fejfa*. 70–72., [s. n.] Akik egy székely falut elraboltak *Székely Nép*, 1944. május–június; Pál János: *A magyar jövő vallása 1. Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában* (http://epa.oszk.hu/00000/00036/00073/pdf/117–146.pdf), letöltve: 2016. november 30.

Varga Réka[1]

Kik Isten fiai? A második zsoltár a *Pécsi Disputá*ban

A *Pécsi Disputá*ról általában

A *Pécsi Disputa* a magyarországi antitrinitárius vitairatok egy igen fontos, ugyanakkor ritkán elemzett darabja. Dán Róbert és Németh S. Katalin érdeme, hogy a szöveg mindenki számára elérhető. 1981-ben jelent meg a *Régi magyar prózai emlékek* sorozatban, és habár a szakirodalom időről időre érinti egyes részleteit, átfogó képet eddig senkinek sem sikerült alkotni Válaszúti György teológiai nézeteivel kapcsolatban. Dolgozatomban erre én sem mernék vállalkozni. A továbbiakban a Válaszúti-szövegnek csupán azokat a helyeit tekintem át, amelyek a trinitárius–unitárius hitvitákban gyakran citált második zsoltár 7–8. verséhez kapcsolódnak. Ezek rövid összefoglalása talán megmutatja, milyen irányban is kell tovább haladnunk, hogy a baranyai szentháromság-tagadók és lelkészük, Válaszúti György hitelveinek sokszínűségében eligazodjunk, és azoknak eredetét felfejthessük. Ennek a nagyságrendekkel nagyobb munkának az első fejezetét szeretném most bemutatni.

A vita történeti kontextusa olyannyira fontos, hogy maga a disputa is alapos részletességgel tárgyalja. Válaszúti egy krónikás pontosságával közli a disputa létrejöttének körülményeit, az antitrinitárius Pécs és a református Tolna polgárai között kibontakozó feszültséget.[2] Emiatt a figyelmes és részletes leírás miatt Borbély István hiteles történeti okmánynak tekinti a művet.[3] A történet sarkalatos pontja az, mikor Decsi Gáspár, a tolnaiak lelkésze eretneknek nyilvánítja az unitáriusokat, teljességgel ellehetetlenítve ezzel a pécsi kereskedők helyzetét. Pécs ugyanis vámmentes helynek számított, ahonnan megnyíltak az Adriai-tenger és az Ausztria felé vezető külkereskedelmi utak. Tolnával és a Duna menti városok-

[1] Varga Réka (1990, Székesfehérvár) a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktoriskolájának hallgatója 2015 óta. Kutatói érdeklődése központjában a szombatos irodalom, Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai, Válaszúti György, illetve a Pécsi Disputa szövege áll.

[2] Válaszúti György: *Pécsi Disputa*. Szerk. Tolnai Gábor. Budapest, 1981, Akadémiai. 13.

[3] Borbély István: Unitárius iskoladrámák a XVI. században. *Irodalomtörténet* 2(1913). 326–330

kal is kereskedelmi kapcsolatban állt, de Jászberényi György unitárius főlelkész halála után a tolnai vezetés próbálta minél jobban elszigetelni Pécset, amit az eretnekké bélyegzéssel és kereskedelmi embargóval kívántak megvalósítani. Szász János viszont nem az embargó bevezetésében látja a disputa létrejöttének okát, állítása szerint a vitának csakis egyházi indítékai lehettek.[4] A város vezető unitárius lelkésze Jászberényi halála után Válaszúti György lett, Johannes Sommer egykori tanítványa. A pécsiek a kialakult helyzet megoldását egy Decsi–Válaszúti vitában látták, a tolnai prédikátor azonban nem hajlott erre, így került a képbe Skarica Máté, aki hajlandó volt vitába bocsátkozni a baranyai antitrinitáriusokkal. A vita 1588. augusztus 27–31. között zajlott le Pécsen, helyszíne a Tettyén álló, mai nevén Mindenszentek temploma.

A disputa két közel egykorú példányban maradt fenn, a teljes szöveg MsU 1000. számú jelzet alatt a Román Tudományos Akadémia 3. számú fiókkönyvtárában, a másik, hiányos kézirat pedig az Országos Széchényi könyvtárban, Quart. Hung. 313-as szám alatt található.[5] Németh S. Katalin szerint maga Válaszúti tisztázta le, majd a teljes változatot Válaszúti pécsi követője, Johannes Sartorius 1608-ban másolta le.[6] Igen bonyolult szerkezetű, vegyes műfajú munka keletkezett így, amely leveleket ismertet, vitát közvetít, emellett oratiókat, conciókat[7] és hitvallást is tartalmaz. Tartalmilag három részre osztható. Az első amolyan bevezetés, a vita előzményeit, eseményeit mutatja be. A disputa második részében Válaszúti az érveket és ellenérveket foglalja írásba, sorra cáfolja a Skarica Máté által elmondott érveket. Előkerülnek a református és antitrinitárius bibliaértelmezés fontos kérdései, mint láthatjuk majd, a második zsoltár kiemelt helyen szerepel ebben a részben. A disputa harmadik részében az unitárius teológia megállapításait ismételi Válaszúti, különös tekintettel az Atya, a Fiú és a Szentlélek problematikájára.[8] Emellett a mű pontos képet ad a pécsi antitrinitáriusokról is, művelődéstörténeti és egyházpolitikai viszonyokba is betekintést enged. Következtethetünk belőle a város polgárainak biblikus ismeretanyagára, teológiai vitakészségére,[9] többször előfordul ugyanis, hogy Válaszúti mellett egyéb lakosok is beszállnak a vitába. A szöveg igazolja mindenekelőtt azt, hogy vitázó uni-

4 Szász János: Adatok a Pécsi Disputa történetéhez. *KerMagv* 99(1993). 167.

5 Válaszúti*: Pécsi Disputa*. 12–13.

6 Vásárhelyi Judit: Válaszúti György: Pécsi Disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rendezte Németh S. Katalin. Budapest, Akadémiai K., 1981. (Régi Magyar Prózai Emlékek 5.). *Magyar Könyvszemle* 1(1983). 117.

7 Uo. 118.

8 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 14.

9 Uo. 18.

táriusok a józan észre és az alapvető teológiai munkák ismeretére alapoztak érvelésükben – ez a tájékozottság Dán Róbert szerint a pécsi keresztény felekezetek között kialakuló jó viszonynak is köszönhető.[10]

Forrásanyagára maga a szöveg is utal, csak hogy néhány példát említsek: Dávid Ferenc, Jacobus Palaeologus, Johannes Sommer, Bogáti Fazakas Miklós, Basilius István írásai.[11]

Fontos leszögezni, hogy a mű nem csupán Skarica Máténak és Decsi Gáspárnak íródott, hanem „szakértő tudósoknak és érdeklődő laikusoknak"[12] is, Dán Róbert szerint erre utalnak a szerző által választott tudományos és irodalmi eszközök. Példának hozza fel az ellenfél idézeteinek pontos citálását, a bibliai locusok összefoglalását, a tudományos módszerek objektivizálását, a tények erejére való támaszkodást, a bibliai idézetek saját fordítását és a mindenki által érthető fogalmazást is.[13]

A második zsoltár

A második zsoltár értelmezése során rengeteg problémába ütközhetünk, s ütköztek a disputában részt vevő felek is. Ács Pál egy, a második zsoltárról szóló dolgozatából[14] tudhatjuk, hogy a vitázó felek mélyen belebocsátkoztak a zsoltárok értelmezésébe,[15] ez alól pedig a második zsoltár sem kivétel, sőt a *Zsoltárok könyve* többi részének előfordulási aránya elenyésző a második zsoltár hetedik és nyolcadik verséhez képest. A vita többször ismétlődő, vissza-visszatérő eleme ez a bibliai hely, tizenegyszer bukkan fel a disputa szövegében. Válaszúti fordításában így hangzik: „*Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.*"[16]

A tanulmány szerint a disputa voltaképpeni kérdése az, hogy szó szerint vagy átvitt értelemben kell olvasni a zsoltárokat.[17] A helyhez több újszövetségi bibliai utalás is tartozik, ezek közül a vita során az ApCsel 13,33 („*Mint a máso-*

10 Uo.
11 Uo. 22.
12 Uo. 14.
13 Uo.
14 Ács Pál: „Én fiam vagy, Dávid…" A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában. In *A zsoltár a régi magyar irodalomban*. Szerk. Petrőczi Éva–Szabó András. Budapest, 2011, L'Harmattan. 61–75. A továbbiakban: Ács: *„Én fiam vagy, Dávid…"*
15 Uo. 61.
16 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 100.
17 Ács: *„Én fiam vagy, Dávid…"*. 62.

dik zsoltárban is meg van írva: Én fiam vagy te; ma nemzettelek én téged.")[18] és a Zsid 1,5 („*Mert kinek mondotta vala az angyalok közül: Én Fiam vagy te, én ma szültelek téged és ismét: Én leszek néki Atyja és ő lesz nékem fiam.*") versei kerülnek terítékre, ahol is Jézus Krisztusra vonatkoztatják a zsoltárok könyvének ezt a részét. A keresztény egyházak, így Skarica Máté is az utóbbi értelmezést vallotta, a zsoltárt tehát Jézusra vonatkoztatta, és a Szentháromság dogmájának alátámasztására is felhasználta.[19] Ezzel szemben, mint majd a szövegekben is láthatjuk, Válaszúti György a psalmus betű szerinti értelmezése mellett érvel. Ács szerint a disputában megfogalmazott unitárius zsoltárértelmezés már kitaposott úton jár, hiszen az 1582–83-as években Bogáti Fazakas Miklós a Zsidókhoz írt levélről szóló munkájában valószínűleg ezt már kidolgozta.[20] Dán Róbert Bogáti Messiás-képéről szóló tanulmányában ezt olvashatjuk: „*Az 1580-as években, az Ószövetség egyes könyveire írt verses parafrázisaiban a bibliai zsidóságra vonatkoztatta az azokban leírt eseményeket és kijelentéseket. Általános tartalmukon túl nem látott kapcsolatot az Ó- és Újszövetség könyvei között. Szakítva így a hagyományos keresztény felfogásnak azzal a tételével, hogy egyes ószövetségi kijelentések és események közvetlenül alkalmazhatók Jézus és tanításainak prekoncepcionális magyarázatához.*"[21] Ez a fajta racionális bibliamagyarázat, az Ó- és Újszövetség időrendjének fontossága található meg a disputában is, de ahogy azt a következőkben láthatjuk majd, Enyedi György, de még Válaszúti esetében sem elégséges csupán az egyik értelmezés.

A zsoltár a *Pécsi Disputá*ban

A disputában először a századik oldal környékén említi Skarica Máté a Zsol 2,7-et,[22] Válaszúti György azon kérésére, hogy bizonyítsa be neki a Biblia szövegéből, hogy Isten a teremtés előtt a lényegéből fiút szült, és ezt vette fel magára Krisztus, ezért mondatik ő Isten fiának. Válaszúti ebben az esetben, mint ahogy unitárius körökben elfogadott, a második zsoltárt história szerint Dávidra értel-

18 A bibliai idézeteket minden esetben a Károli-féle fordításban idéztem a dolgozatban (http://www.biblia.hu/biblia_k/k_1_1.htm) kivéve, ha külön fel van tüntetve Válaszúti fordítóként.

19 Ács: „*Én fiam vagy, Dávid…*". 62.

20 Uo. 63.

21 Dán Róbert: Források és adatok Bogáti Fazakas Messiás-képzetéhez. *ItK* 81(1977). 356.

22 Az oldalszámok esetében, melyek a főszövegben szerepelnek, ahogy a Pécsi Disputa kiadása is teszi, én is minden esetben közlöm az ívszámot, ez esetben 24.

mezi, ezt bizonyítandó többször is felteszi a kérdést vitapartnerének, hogy mutassa meg azt a bibliai helyet, amely igazolja állítását, aki, az érvekből kifogyva, a rész végén kétségbeesetten visszakérdez: „*De hol vagyon az fogadás, melyben azt fogadtátok, hogy két vagy három kérdésnél többet nem tesztek. Immár pedig vagyon tíz is.*"[23]

A 117. oldalon[24] szintén előkerül a kérdéses hely, ezúttal a 110. zsoltárral együtt. Skarica ebben az esetben is ezekből a zsoltárokból látja bizonyítottnak az Atya lényegéből való születést. Válaszúti a vitában ekkor megkérdezi a ráckevei prédikátort, hogy olvasta-e már a *Caldaica Paraphrasist*, a nemleges válasz után pedig előveszi Augustinus Justinianus *Octaplus Psalterii* című munkájának egy példányát, s az odavonatkozó részt felolvassa neki. Az 1516-ban megjelent humanista ihletettségű többnyelvű kiadás ugyanis tartalmazza az időszámításunk utáni első századokban keletkezett arám zsoltárfordítást is, amely Dán Róbert szerint nagyon nagy becsben állt a pécsi antitrinitáriusoknál, Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításának is fontos forrása volt.[25] A változatok összevetéséből bizonyítja tehát Válaszúti, hogy Istentől születni és Istentől fölvétetni ugyanazt jelenti, illetve azt is elmondja, hogyha a zsoltár latin változatát nézzük, az kétség kívül Dávidról szól, s méltatlan dolog volna belelátni a Fiú Istent.

A 156. oldalon[26] a zsoltár azzal kapcsolatban jelenik meg, hogy miért is mondatik Isten Atyának. Skarica Válaszúti szerint amellett érvel, hogy „*Istent soha senki atyának nem mondhatta, hanem csak a Krisztusra való tekintetben, kinek azért atyja, mert állatjából szülé…*"[27] Erre válaszul Válaszúti sorolni kezdi, miért is hívhatják Istent Atyának. Atya ő a teremtésre nézve, hiszen atyja volt például Ádámnak, vagy akár az egész zsidóságnak. Másrészt Atya választásra nézve, mivel magának népet gyűjtött, választott, szentelt, és rajtuk mindenkoron szerelmét és gondviselését mutatta, itt hivatkozik Dávidra a második zsoltár alapján és Salamonra Sámuel második könyve alapján. Harmadrészt pedig Atya ő Krisztusra való tekintetben, de nem a próféták idejében, hanem az utolsó időben.

A következő említés a 183. oldalon[28] található, Válaszúti cáfolja, hogy a próféták írásait, melyeket az apostolok Krisztusra magyaráznak, szó szerint kell ér-

23 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 101.
24 32-es ív.
25 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 774.
26 50-es ív.
27 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 155.
28 63-as ív.

telmezni, és Krisztusnak Istennel való azonos természetét, annak kétszer való születését is tagadja. Nem ellenkezik ugyan azzal, hogy az apostolok magyaráztak részeket a próféták írásaiból Jézusra, de ragaszkodik hozzá, hogy ezeket más értelemmel kell venni. Az 1Móz 12,3-ra[29] hivatkozik, ahol Isten Ábrahámnak, és az 1Móz 15,5 (17,8 és 22,17–18)[30] ahol Izsáknak és az ő magjának tett ígéretéről olvashatunk. Tehát – mondja Válaszúti – ezeken a helyeken história szerint Izsákról és Ábrahámról van szó, és habár az apostolok magyarázzák ezeket a helyeket Krisztusra, de nem azonosítják vele, nem teszik Izsákot Krisztussá.[31]

Ugyanezen a helyen tehát más aspektusban is megjelenik a második zsoltár. A háromsághívők ezt a helyet Krisztus kétszer születésének bizonyítására is használják. Itt ismét a már fent említett érvet hozza Válaszúti, miszerint Dávidról szól história szerint a zsoltár, aki Istentől születettnek mondatik, de nem azért, mert Isten lényegéből született volna, hanem mert Isten kegyelméből, az ő szeretetéből, nem pedig a maga erejéből került trónra. A „ma szültelek" ebben az esetben azt jelenti, hogy Isten ma tette királlyá, tehát aki Istentől született, az azt jelenti, hogy Isten szeretetében van. És noha Pál apostol az ApCsel 13,33-ben valóban Krisztusra is applikálja ezt a helyet, nem azért teszi, hogy bizonyítsa annak Isten lényegéből való születését, hanem hogy megmutassa, Jézus sem a maga erejéből jutott hatalomra, hanem Isten kegyelméből, aki a gyalázatos halálból feltámasztotta, és úrrá, Krisztussá tette, így már őrá is, mint Dávidra is mondatik: én fiam vagy te, ma mentettelek ellenségedtől. Nem ez az első eset, ahol ilyesfajta érvelés jelenik meg. A Balázs Mihály által közölt *Nagyváradi dialógus*ban *„a református Czakó Jakab és az antitrinitárius Szabó István között zajló párbeszédbe ott kapcsolódhatunk be, ahol ez utóbbi hitvallásának végére érve kifejti, hogy Jézust azért tarthatjuk Isten fiának, mert »Isten szerette, őrizte, oltalmazta, és az halálból feltámasztotta őtet. Vide Act 13.33. Mert a mondatik Isten Fiának, akit*

[29] „És megáldom azokat, a kik téged áldanak, és a ki téged átkoz, megátkozom azt: és megáldatnak te benned a föld minden nemzetségei."

[30] 1Móz 15,5: „És kivivé őt, és monda: Tekints fel az égre, és számláld meg a csillagokat, ha azokat megszámlálhatod; - és monda nékie: Így lészen a te magod." 1Móz 17,8: „És adom tenéked és a te magodnak te utánad a te bujdosásod földét, Kánaánnak egész földét, örök birtokul; és Istenök lészek nekik." 1Móz 22,17–18: „Hogy megáldván megáldalak tégedet, és bőségesen megsokasítom a te magodat mint az ég csillagait, és mint a fövényt, mely a tenger partján van, és a te magod örökség szerint fogja bírni az ő ellenségeinek kapuját. És megáldatnak a te magodban a földnek minden nemzetségei, mivelhogy engedtél az én beszédemnek."

[31] Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 181.

Isten szeret.« Fontos leszögeznünk, hogy a műben egyetlenegy ezt a kijelentést árnyaló vagy kiegészítő megjegyzés sem hangzik el…"[32]

A 301. oldalon[33] ismét az öröktől fogva születés és annak ebből a zsoltárhelyből történő magyarázata kerül szóba, melyet Válaszúti részletesen cáfol. Azt mondja ugyanis, hogyha a zsoltár szövegét nézzük, akkor ott a Messiás elleni támadásról van szó és *„a Messiásra való támadás pediglen nem lehet fiú Istennek háborgatása, hanem ha azt is Messiásnak vagy Krisztusnak akarjátok mondani: melyet, ha cselekedtek, kis Istent formáltok, akinek az nagy Istentől kellett szentelést, és méltóságot venni…"*[34] Ha ezt a háromságosok nem fogadják el, akkor be kell látniuk, hogy história szerint ez a zsoltár Dávidról szól. Hiszen Isten a Messiástól tiszteletet és könyörgést vár ahhoz, hogy minden nemzetségek ura lehessen, és kizárt, hogy a Fiú Isten annyira megalázó helyzetbe kerüljön, hogy könyörögnie kelljen Istenhez. Továbbá a zsoltárban szereplő pálcák és szablyák, melyekkel ellenségét leveri, sem méltóak olyan személyhez, aki az egekkel és a földdel bír, ismét bizonyítottnak látszik tehát, hogy ebben az esetben Dávidról van szó. Az „én ma szültelek" szintén Dávidra vonatkozik, és ismét elhangzik a fentebb már említett érv, hogy Isten szülöttei azok, akik Isten kegyelmében élnek. Ugyancsak előkerül az ApCsel 13,33, melyben Pál a zsoltárt a megöletett, feltámasztatott Jézusra magyarázza, s arra, hogy Isten szerelmében volt, az ő kegyelméből támadt fel. Ahogyan tehát Dávidot is sok nyomorúság után királlyá tette, Jézust is ő emelte fel.

A 645. oldalon[35] Isten fiairól esik szó, Válaszúti azzal érvel, hogy az emberek közül is sokan mondatnak Isten fiainak, Isten jótéteményei miatt, mint a már fentebb említett Ádám, Salamon, a zsidóság vagy Dávid. De ezek a személyek azért mégiscsak emberek fiai, senki nem keres bennük két természetet, senki nem gondolja, hogy valamelyikük kétszer született volna, ahogy Jézusról sem gondolta a centurio, mikor ezt mondta: „*Bizony ez ember Isten fia vala.*" (Mt 27,54) Kifejti, hogy Krisztust egyaránt hívták ember és Isten fiának is, ember fiának akkor, amikor szenvedett, bánatban, gyalázatban tartatott, Isten fiának pedig akkor, midőn népeken való uraságra emelték.[36]

32 Balázs Mihály: *Teológia és irodalom – Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi. 80.

33 114-es ív.

34 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 301.

35 332-es ív.

36 Válaszúti: *Pécsi Disputa*. 644.

Az utolsó két helyen[37] a második zsoltár hetedik és nyolcadik része szerepel, egyik helyen azt írja, hogy a zsoltár beteljesedett Jézus halálával, hiszen utána nevezik csak igazán Isten fiának. Igaz, halála előtt is mondták rá, de ennek oka valószínűleg csak az volt, hogy a zsidók uralkodójának érkezett. A másik esetben egy már korábban többször is említett érv ismétlődik, mégpedig az, hogy a zsoltárt azért lehet Krisztusra is értelmezni, mert a helyzete a leginkább Dávidéhoz hasonlítható.

Párhuzamok Enyedi György *Explicationes*ével

Ismeretes, hogy az unitárius püspök 1598-ban kinyomtatott főműve latin nyelven íródott, magyar változatát pedig Toroczkai Máté fordításában olvashatjuk, melyet a cenzúra bevezetése után bravúrosan, a fejedelem megkerülésével mégis sikerült kinyomtatni.[38] A második zsoltár Enyedi munkáiban több helyen is megjelenik, a locusokat feldolgozó beszédeihez leggyakrabban a Zsoltárok könyve ad alapot, a második zsoltárt pedig három beszéd is tárgyalja.[39] Azért esett a választás az *Explicationes* ezen részére, mert mint Lovas Borbála doktori dolgozatában kimutatta, a beszédekkel szoros párhuzamot mutat az *Explicationes* vonatkozó része,[40] és az sem volt elhanyagolható szempont, hogy ez utóbbi Toroczkai Máté fordításában viszonylag könnyen elérhető bárki számára.[41]

Az unitárius tudományosság koronája, főpásztora, fejedelme, európai hírű dísze és büszkesége[42] a második zsoltárhoz tartozó részben hasonló alapossággal mond ellent a háromságosoknak, és kifinomult, letisztult érveléssel támasztja alá nézeteit. Enyedi és Válaszúti szövegében természetesen akadnak átfedések, fontos kérdésekben egészen hasonlóan gondolkodnak. Példának hozza Enyedi is az

37 309[118], 448[165].

38 Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák. In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1957, Tudományos Könyvkiadó. 587–613.

39 Pap Balázs: A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok. In *Enyedi 460 – Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*. Budapest, 2016, MTA–ELTE HECE. 209.

40 Lovas Borbála: *Textológiai és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban – A prédikációgyűjtemény*. Budapest, 2014. 376–387., doktori.btk.elte.hu/lit/lovasborbala/diss.pdf. Megnyitva: 2016. december 3.

41 Enyedi György: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjok.* https://rmk.hungaricana.hu/en/view/RMK_I_503/?r=0&pg=3&layout=s. Megnyitva: 2016. november 30.

42 Pálffi Márton: Enyedi György emléke kortársai verseiben. *KerMagv* 62(1930). 279.

ApCsel 13,33-ét, amelyet így magyaráz: „*Itt az apostol ezt az próféciát felette igen világosan alkalmaztatja arra, az ki megholt és feltámadott. De amaz örökké való Fiú, sem meg nem holt soha, sem fel nem támadott…*”.[43] Maga Enyedi tehát szintén Krisztus feltámadására is értelmezi. Az Istentől való születés is hasonlóan alakul az *Explicationes*ben. Isten fia ebben az esetben az, akit Isten kegyelmével, irgalmasságával felemelt, és annak szerelmében, jóakaratában élt, és nélküle az ember semmire sem jut.[44]

Még érdekesebb és sokkal fontosabb azonban az, hogy miben különbözik a két szöveg. Enyedi munkájában pontosan, akkurátusan felépítette érveit, s ezeket áttekinthetően sorjázza, de ez természetesen a műfajok különbségeinek is betudható. A disputa, mint az előző részben is láthattuk, nyomatékosít, többször ismétel érveket néhányszáz-oldalanként.

A dogmatikai különbségek pedig még ennél is izgalmasabbak. Az *Explicationes* második zsoltárhoz tartozó részének elején Enyedi kifejti, hogy az írás magyarázatának két módja van, egyrészt lehet betű, história szerint, illetve van egy titkos, lelki magyarázat. Matthias Vehe-Gliriusnál már olvashattuk, hogy a zsidók esetében csakis a betű szerinti értelmezés szolgált a vitapartnerek meggyőzésére, az allegorikus értelmezésnek hitvitákban nem lehetett döntő szerepe.[45] Példát is hoz a szerző, méghozzá 2Móz 12,16-os versét, mely így szól: „*Egy házban egyétek meg; a házból ki ne vígy a húsból, és csontot se törjetek össze abban.*” Az *Explicationes*ben a „csontját meg ne rontsátok” részt Enyedi szerint betű és história szerint a húsvéti bárányra kell értelmezni, de lelki értelemben Krisztus testéről van szó.[46] Enyedi kijelenti tehát, hogy a második zsoltár betű szerint Dávidról szól, de lelki értelemmel Krisztusról. Ezek mellett rendkívül leleményesen érvel. Hosszan kifejti, hogy a zsoltár azért sem szólhat história szerint Krisztusról, mert aki azt írta, meglett, jelen való dolgokról írt, de akkor Krisztus még embersége szerint nem volt, tehát nem is zúgolódhattak ellene, ha pedig istensége szerint lett volna, földi ellenségei nem lehettek. Ebből a gondolatból kiindulva teszi fel a kérdést, hogyha mégis Krisztusra értelmezzük, akkor pontosan kik is az ellenségei, kik a pogányok, kik a királyok, akik ellene felkeltek. Hiszen Pilátus

43 Enyedi György: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázatjok.* 90. https://rmk.hungaricana.hu/en/view/RMK_I_503/?r=0&pg=3&layout=s. Megnyitva: 2016. november 30.

44 Ez a Takács Dániel által átírt és vizsgált prédikációkban is megjelenik. Takács Dániel: *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*. Kézirat, 2011, 39–41.

45 Dán Róbert: Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc. *Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 28(1979). 185–207.

46 Enyedi: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek…* 83.

nem volt király, sőt, el is akarta engedni, Heródes király volt ugyan, de nem gyűjtött népet Krisztus ellen, és egyáltalán nem is volt semmiféle kötelék, amit a zúgolódóknak le kellett volna szaggatniuk. Jézus ugyanis sem a zsidóknak, sem a pogányoknak nem parancsolt.

Dávid király személyét illetően is alaposan kifejti nézeteit. Dávid ugyanis a zsoltár készültekor már felnőtt ember, ezért természet szerint való születésről az ő esetében sem lehetett szó. A *Pécsi Disputa* esetében már többször előkerült következtetést vonja le Enyedi is: Dávid születése itt az Isten kegyelméből való részesülés, mert Isten is szülni, ember is Istentől születni mondatik, mikor Isten embernek valami kiváltképpen való oltalommal segítséggel és jóval vagyon. S mi volna Isten jóakaratának legnagyobb jele, mint hogy Izrael országát Dávidnak adta.

Az *Explicationes* estében azonban egy másik érdekes párhuzam is előkerül. Enyedi azt írja ugyanis, hogy mind Dávid, mind Krisztus életében három életeseményre lehet vonatkoztatni a zsoltárt. Dávid esetében először, mikor Sámuel Izrael királyságára felkente, atyjai és bátyjai előtt, másodszor Saul halála után, mikor Izrael népe királlyá emeli, harmadszor pedig mikor Absolont megöletvén újra király lesz. Jézus esetében az első élethelyzet feltámadása, a második a mennybemenetele és a harmadik pedig a jövendő életben uralkodó Krisztusra vonatkoztatható. Mindkét esetben megengedhető mind a három értelmezés, akárhogy is teszünk, nem vétünk az Írás ellen – mondja Enyedi – ennek ellenére mindegyik esetben választ egy leghelyesebbet. Dávid esetében ez a második értelmezés, ami Saul halála utáni királyságát említi, mert ide tud a legtöbb magyarázatot hozni (harc az ammonitákkal, filiszteusokkal), míg Krisztus esetében az első, a feltámadásával kapcsolatos.

Ugyanebben a részben azt is megfogalmazza a szerző, hogy ebből a bibliai helyből nem lehet bizonyítani Krisztus Isten lényegéből való születését, hiszen, mint fentebb is olvashattuk Válaszútinál, például Izrael királyai is Isten fiainak hívattak, noha nem Isten „állatjából" születtek, sőt Izrael nem csupán Isten elsőszülött fiának mondatik, hanem anyjának, dajkájának is nevezik.[47] Részletesen cáfol Enyedi olyan háromságos érveket is, mint például az Atya lényegéből született Krisztus egyenlősége az Atyával. Ha a zsoltár szövegét nézzük, ott Jehovától tétetett királyról esik szó a hatodik versben, tőle kapja a birodalmat. A „ma" Enyedi érvelésében meghatározott időt jelent, és azt mondja, az örökkévaló Fiú nem születhetett ma.

47 Enyedi: *Az Ó- és Újtestamentumbeli helyeknek…* 88.

Takács Dániel *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján* című szakdolgozata átfogó képet ad a püspök kései nézeteiről. Krisztusképe a szerző szerint igazán könnyen megrajzolható az általa átírt prédikációk alapján. Krisztus legfőbb tulajdonságai Enyedinél a megdicsőülés és felemelkedés, és ezt igazolja a fent említett *Explacationes*-rész is. Dolgozata szerint, és fentebb is ezt láthattuk, Krisztus legfőbb ószövetségi párhuzamát Dávid király adja, hiszen teljesen megegyező módon kapták hatalmukat. Ugyanakkor Enyedi szembe is állítja őket, Dávid a tökéletlen fizikai világot képviseli, míg Jézus a mennyei birodalmat kapja meg – ez is bizonyítja az Újszövetség felsőbbrendű voltát. Krisztus legfontosabb tulajdonságai is ebből eredeztethetőek, ő is alacsony sorból származik, mint elődei – Mózes juhász volt, Saul lovász, Dániel pedig pásztor, ugyanakkor kapcsolódási pont ez saját környezetéhez is, ha a halász apostolokra vagy Józsefre, az ácsra gondolunk. Enyedi szerint Jézus embertől született ugyan, de közelebb van Istenhez, viszont mégsem azonos, nem egylényegű vele. Hiszen ha Isten valakit királlyá, a fiává tesz, az semmiképpen nem lehet egyenrangú vele.[48] A feltámadás utáni Jézus már isteni személy, az Atya mellett ül, és a második eljövetelkor ő az, aki ítélni fog, az üdvözülést általa lehet elérni. Könyörögni is lehet hozzá, ez sarkalatos pont a különböző nézeteket valló unitáriusok között.

Azt is érdemes azonban megemlíteni, hogy az ifjú Enyedi ebben a tekintetben Jacobus Palaeologusszal értett egyet, a nonadorantizmus, tehát Krisztus nem imádásának híve volt. A későbbi munkáinál álláspontja azonban kissé módosul. Számára Jézus az újszövetségi ideál, aki szemben áll az Ószövetségben szereplő rideg, haragos isteni küldöttekkel. Enyedi egyházpolitikai céljaihoz, a kompromisszumos egység megteremtéséhez szükséges volt radikális nézeteinek visszafogása, nem ragaszkodik mereven az ember Jézus alakjához, filozófiájában megvan az a nyitottság, ami alapján akár isteni rangra is lehet emelni Jézust, és ez ad alapot a békére a többi keresztény vallással.[49]

Válaszúti György viszont Krisztust arányaiban sokkal kevesebbszer említi, a legtöbb esetben csak Dávidról beszél, ha citálja is az Apostolok Cselekedetei 13,33-at, azt csak ímmel-ámmal teszi, hogy elmesélje, a hasonlóság alapja hatalomra kerülésük azonos módja.

Egyre inkább úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi radikális nézetek viszonylag hamar eljutottak Baranyába, és egy zártabb, kisebb közösségben, mindenféle cenzúra és békéltetési kísérletek nélkül egy ideig fenn is maradtak. Bizonyosan

48 Takács: *Enyedi György krisztológiája…* 40.
49 Uo. 41.

tudjuk azt is, hogy Válaszúti Erdélyből távozva sem a mérsékelt unitarizmus képviselője volt, de mindenképpen meg kell említenünk, hogy a maga a baranyai közeg is sokat segített nézeteinek fennmaradásában. Molnár Antal írja, hogy az unitáriusok, ha nem is teljes szabadságot, de kivételes jogokat élveztek a török vezetés alatt.[50] Balázs Mihály az Erdélyen kívüli antitrinitarizmusról szóló kötetében egy levelet ismertet, melyet Szántó Arator István, az ismert magyar jezsuita írt 1580 körül, Nagyvárad környékéről, melyben arról ír, a török azért viselkedik másként az antitrinitáriusokkal, mert az ő vallásukat látja sajátjához legközelebb állónak.[51] Emellett talán az sem elhanyagolható, hogy más keresztény vallások sorsa hogyan alakult a török megszállás alatt. A városban 1565 körül egyaránt voltak katolikus és lutheránus vallásúak, akik megosztották egymással a templomot, ám amikor az egyik református kitépte a katolikus pap kezéből az oltáriszentséget, a földre dobta és megtaposta, tettéért a török hatóságok halállal büntették. Nem volt tehát megengedett az agresszív „hitvita". A lutheránusok helyét aztán átvették az unitáriusok, a törökök csak a katolikusoknak és az antitrinitáriusoknak engedtek szabad vallásgyakorlatot. Ez az idillinek tűnő kép a 17. században változott meg, a jezsuita missziók feltűnésével.[52]

Összefoglalva tehát adott egy viszonylag szélsőséges nézeteket valló lelkész, egy majdnem kielégítőnek mondható környezet, ahol a katolikusokkal sincs rossz kapcsolatban az unitárius közösség, egy viszonylag megengedő török vezetés, és nincs politikai tétje annak, hogy minden apró részlet a helyén legyen a hitvallásban, mint Enyedi György püspök esetében.

Válaszúti *Pécsi Disputá*ja a szövegből hozott példák alapján tehát erősen közelít a nonadorantizmus felé, nem illeszkedik az irányzat más részeihez, nem próbál valamiféle egyensúlyt találni. Hogy ennek milyen következményei lehettek, az számomra még nem derült ki pontosan. A fentebb olvasottak alapján felmerülhet a jogos kérdés, hogy mindezek a magyarázatok, állásfoglalások hogyan változtatják meg gyakorlatban a pécsi unitáriusok életét. Hogyan kell elképzelnünk az ő esetükben Krisztus követését? Mi a keresztény ember feladata? Mi a fejedelmek dolga? Persze fontos hangsúlyozni, hogy a 2. zsoltár kiemelése csak egy szúrópróba volt, de a felsoroltak igazán izgalmas alapot szolgáltatnak további vizsgálódásoknak, és talán tisztulni kezd a kép a baranyai antitrinitarizmus egyik fő műve alkotójának műveltségéről, gondolatairól és hitvallásáról.

50 Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* Budapest, 2003, MEEM, 21–22.

51 Balázs: *Teológia és irodalom*. 57–58.

52 Molnár: *A katolikus egyház*… 23–24.

Molnár Lehel

A kolozsvári Unitárius Kollégium matriculái a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában

A kolozsvári unitárius kollégium történeti emlékeinek feldolgozása a 19. század hetvenes éveiben kezdődött Benczédi Gergely iskolaigazgatónak (1867–1877), majd az egyház levéltárosának tudományos igényű működése nyomán. Elsőként ő gyűjtötte össze a kolozsvári levéltárakban és máshol fellelhető forrásokat, melyek az unitárius gimnázium és partikulái történetére vonatkoztak, majd ezeknek egy töredékét publikálta is.[1] Tulajdonképpen őt kérték fel az Unitárius Kollégium históriájának megírására, melynek vázlatos történetét az új kollégiumi épület átadására (immár a 4.), 1901-re el is készített. A Benczédi által összegyűjtött dokumentumok közül az unitárius iskolai jegyzőkönyvek továbbra is a kutatások homlokterébe maradtak, elsősorban Kelemen Lajos, az erdélyi magyar történetírás legendás alakja hívta fel sokak figyelmét a *Fasciculus*okra, s maga is felhasználta annak adatait. A kolozsvári Unitárius Kollégium teljes történetét végül két kötetben Gál Kelemen, az iskola későbbi igazgatója (1900–1931) írta meg, és adta ki 1935-ben. A magyar iskolatörténet, de ugyanakkor az európai antitrinitárius kutatás szempontjából is fontos, hogy a kolozsvári unitárius kollégium jegyzőkönyvei évszázadokon keresztül fennmaradtak. Annak ellenére, hogy a kollégium nagy erőfeszítéseket tett könyvtára, ezen belül kéziratos anyaga gyarapítására és őrzésére, mégis a 17–18. század fordulóján a rendszeres pusztítások miatt ez a korpusz szétszóródott, ezért a 16–17. századi anyagnak csak kis töredéke maradt fenn. Manapság az unitárius források a kolozsvári Egyetemi és

[1] A kutatás kiindulópontjaként Dományházi Edit: *A kolozsvári Unitárius Kollégium 17. századi története* című tanulmányát használtam. *KerMagv,* 107(2001) 3–4, 185–190.

Akadémiai Könyvtárban, a kolozsvári Állami Levéltárban, valamint az Unitárius Levéltárban találhatók, s ezek sok iskolatörténeti adatot tartalmaznak. Rendkívül értékes egységes kézirattípus ebben az unitárius szellemi örökségben az az iskolai jegyzőkönyv-együttes, amelynek kötetei az unitárius levéltárban találhatóak. Ezek a *Fasciculus Rerum Scholasticarum* címet viselik, és a 19. század második felében – helytelenül – anyakönyveknek nevezték. A *Fasciculus*okat nagyjából azonos rendszerrel a mindenkori „iskolafőnökök", azaz szeniorok naplóként, részben pedig számadásokként vezették. A *Fasciculusok*ban feljegyzésre került események többségükben az iskola belső életére vonatkoztak, pénzügyi bevételek, elszámolások, mulasztások, iskolai perek, rendtartások stb., de feljegyzésre kerültek a várost, illetve az unitárius egyházközséget érintő fontosnak ítélt történések is. Magára az iskolára, az elöljárókra, tanulókra vonatkozó adatokat is naplószerűen és következetesen vezették. Értesülünk a tananyagról, a tárgyak tanáronkénti megoszlásáról, a fegyelmi ügyekről, tanárok, diákok, mecénások fontosabb életrajzi adatairól a temetésekig bezárólag. Az oktatástörténet szempontjából különösen fontos, hogy igen pontosan jegyezte be a mindenkori szenior a végzős hallgatók rektóriára vagy külföldi egyetemre indulását, az akadémiták esetében a visszatérést is, igen gyakran a tanári beiktatások mellett a beköszöntő előadások tárgyát.[2] Az unitárius kollégium történetét egyedien megvilágító *Fasciculus Rerum Scholasticarum* 1626-tól 1858. december 14-ig 12 kötetet tartalmazott. A korábban már említett Benczédi Gergely 1880-ban a Keresztény Magvető hasábjain egy felhívást tett közzé, miszerint a *Fasciculus*ok 1829-ben még mind megvoltak, de 10 évre rá már 7 kötet (1., 2., 3., 4., 5., 8 és 9.) hiányozott a sorozatból és ez a hiány még 1880-ban is fennállt. Éppen ezért arra szólította fel a nagyérdeműt, elsősorban azokat, akik az 1830-as években a kollégium diákjai voltak, hogyha valaki valamit tud a jegyzőkönyvekről, értesítse őt, hogy visszaszerezhessék azokat. Vagy ha a kötetek gondos felügyelet alatt vannak, és nem szerezhető vissza, legalább tudomásuk legyen arról, hogy hol találhatóak.[3] Azóta e kötetek, a 8. (1799. április 6. – 1805. szeptember 5.) kivételével megkerültek.

Benczédi Gergely a kollégium vázlatos történetének megírásához óriási méretű, több száz oldalas kötetekbe, amelyeket az unitárius levéltárban őrzünk, alaposan kijegyzetelte az amúgy latin nyelven vezetett *Fasciculus*okat, és ezek, valamint az 1683-tól, illetve 1721-től fennmaradt kimondottan iskolai matrikulák

2 Uo. 185–186.

3 Benczédi Gergely: Szíves kérelem. *KerMagv*, 15(1880). 75.

alapján hatalmas kéziratos korpuszában rekonstruálta 1626-tól kezdve egészen 1868-ig évenként a kollégiumba beiratkozó secundáns és tógás diákok neveit.

1626-ban, amikor a *Fasciculus*ok kezdődnek, az iskola már hetven éve – 1556-tól –ugyanazon a helyen működik, nevezetesen a Domonkos-rendiek zárdájában, és szinte ugyanazon az anyagi bázison, tudniillik az 1556–1557-es országgyűléseken az iskola és tanulói fenntartására megszavazott pénzalapon, továbbá János Zsigmond 1562. szeptember 1-jén a kolozsvári iskolában tanuló ifjak és kolozsvári szegények és árvák fenntartására ajándékozott kolozsvári összes dézsma negyedrészén.[4] Az unitáriussá lett Kolozsvár iskolája a 16. század hetvenes éveire külföldi mintáit tekintve illustre gimnasiummá, hazai analógiáit tekintve teljes kollégiummá alakult.[5] Az erdélyi fejedelemség megszűnése után a *Diploma Leopoldinum*ot követő vallásügyi pótdiploma (1693. április 9.) és az Alvinciana Resolutio vallásügyi rendelkezése (1693. május 14.) értelmében az unitáriusoknak át/vissza kellett adniuk iskolaépületüket a katolikusoknak, és a piaci templom bejáratával szembeni telken rendezték be új oktatási intézményüket. A kolozsvári unitáriusok végül 1716-ban elvesztették piaci nagytemplomukat, 1718-ban pedig az iskolájukat is. A megmaradt kevés diák a Piac-sorról a Bel-Magyar utcába a ma is álló ókollégium helyén rendezkedett be. (Ez volt a harmadik helye az iskolának.) A 18. század eleji pestis megtizedelte a diákokat, 1720 januárjában az iskola rektorát és az egyházközség plébánosát, Dimény Pált is elvitte a vész, csupán egy tanár, Szentábrahámi Lombárd Mihály későbbi püspök maradt az intézményben 15 diákkal.

Szentábrahámi nevéhez fűződik, hogy 1721-től a tógás diákok közé lépőket egy külön matriculába bejegyezték, amelyet az exactor vezetett, ezért exactori matriculának is nevezik ezeket a köteteket. Az exactort a szeniorhoz legközelebb álló veteránus diákok közül választották, és többek közt kötelessége volt azt is feljegyeznie, hogy a diákok hová és mikor távoztak el, mikor tértek vissza, milyen feladatokat kaptak (milyen alsóbb osztályokban tanítottak azok, akik arra érdemesek voltak), végül hová nevezték ki őket, vagy milyen pályára léptek.

Levéltárunkban három exactori matricula található: I. kötet: 1721–1750, II. kötet: 1751–1783, III. kötet: 1783–1813.

Az exactori matriculákkal párhuzamosan a szenior is vezetett egy matriculát, amelybe tulajdonképpen az exactorihoz hasonlóan a tógás diákok közé lépőket

4 Benczédi Gergely: Collegiumaink megmentése a múlt században. *KerMagv,* 12(1877). 257.

5 Dományházi Edit: A kolozsvári Unitárius Kollégium 17. századi története. *KerMagv,* 107(2001). 3–4. 186.

írta be. Ez az egykötetes szeniori matricula 1721-től egészen 1867-ig terjed, és 2802 nevet tartalmaz. Nem minden esetben olyan részletes, mint az exactori, de sokszor más információt tartalmaz egy adott személyről. Így párhuzamosan olvasva a matriculákat, egy-egy személyről kis túlzással valóságos életutat lehet rekonstruálni.

A tógás diákoknak volt külön egy subscriptiós matriculája is, amely az 1732–1823 közötti időszakot fedi le, s amelyet szintén Szentábrahámi Lombárd Mihály rektor állított fel.

A többször emlegetett Benczédi Gergelynek köszönhetjük, hogy ezeket a matriculákat összegyűjtötte, és némelyiket újra beköttette. A szeniori matricula végén „Pro Memoriae" feljegyezte, hogy: „*Ez az anyakönyv az iskola-főnöknél (senior) szokott volt állni, akiknek kötelességök volt minden felosztályú tógátus tanulót – u. n. diákot – ebbe beírni, diákká lételekor. Azonban 1855. sept. 1-től kezdve az akkori senior Marosi Gergely a bévezetést elhanyagolta s azután sem vezettek sem a seniorok sem a rektorok semmi anyakönyvet, amíg én 1867. sept. 1-én igazgató nem lettem. Én az érdemsorozati jegyzőkönyvekből s egyebünnen amennyire lehetett a neveket összeszedtem s ide beírattam, valószínű, hogy némely nevek kimaradtak. 1868. sept. 1-én egy más anyakönyvet kezdettem, melybe minden tanuló – gyermek és diák – beíratik. Kolozsvár, 1868. sept. 20-án Benczédi Gergely igazg. tanár.*"

Ez utóbbi jegyzőkönyveket, amelyeket Benczédi állított fel, levéltárunkból az 1980-as évek közepén a Kolozsvári Unitárius Kollégium és a Tordai Unitárius Gimnázium anyagával együtt elvitték az állami levéltárba azzal az indokkal, hogy nem kimondottan egyházi jellegű iratok.

Az exactori és seniori matriculák mellett levéltárunkban őrizzük a szekundánsok matrikuláit. A kollégium ifjúságának a tógás diákok rendje mellett a másik rend a szekundánusoké volt (coetus secundanorum, secundania). Ennek a rendnek elsősorban a nemesek és olyan polgárok gyermekei voltak a tagjai, akik nem egyházi pályára készültek. Külön törvények alatt álltak, külön hivatalnokaik, külön pénztáruk és külön matriculájuk volt. A szekundánia törvényeit a pestisben meghalt Kolozsvári Dimény Pál igazgató 1683-ban alkotta meg.

Valamikor 6 kötetből állt a szekundáns matriculák sorozata, 1683–1809 közötti évhatárokkal. Ezek közül az 5. kötet Benczédi idejében, a 19. század végén, már nem volt meg, az utolsó, 6. kötet ezt követően tűnt el, de elképzelhető, hogy csak lappang valahol.

I. kötet: 1694–1723. Ebben található az 1683-as secundanus törvény. II. kötet: 1715–1744. Ebbe átmásolták az I. kötetből a neveket. III. kötet: 1683–1758. Ebbe szintén átmásolták a szekundánsok neveit az előző két matriculából, az új

nevek 1744-től kezdődnek. IV. kötet: 1758–1783. V. kötet: 1783–1795. Hiányzott már a 19. század végén is. VI. kötet 1795–1809. A 20. században tűnt el, vagy lappang valahol.

A kolozsvári Unitárius Kollégium matriculáinak számbavétele jól illeszkedik a MTA Eötvös Lóránt Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság által 2012-ben kezdeményezett együttműködésbe, amelynek keretében össze kívánják kapcsolni az egyes országokban már évek óta készülő középkori és újkori hallgatói adatbázisokat.

Jakabházi Béla Botond

A testet öltött Isten példázata[1]

> *„Amikor a júdeai Betlehemben Heródes király idejében Jézus megszületett, bölcsek jöttek napkeletről Jeruzsálembe és kérdezősködtek: »Hol van a zsidók újszülött királya? Láttuk csillagát napkeleten, s eljöttünk, hogy bemutassuk neki hódolatunkat.« Ennek hallatára Heródes király megriadt, s vele egész Jeruzsálem. Összehívta tehát a főpapokat és a nép írástudóit, és tudakozódott tőlük, hol kell a Messiásnak születnie.*
> *[…] S lám, a csillag, amelyet napkeleten láttak, vezette őket, míg végre meg nem állt a hely fölött, ahol a gyermek volt. A csillagot megpillantva nagyon megörültek. Bementek a házba, és meglátták a gyermeket anyjával, Máriával. Leborultak és hódoltak neki, majd elővették kincseiket s ajándékot adtak neki: aranyat, tömjént és mirhát. Mivel álmukban utasítást kaptak, hogy ne menjenek vissza Heródeshez, más úton tértek vissza hazájukba.”* (Mt 2,1–4.9–12)

Dicsőség Istennek! Békesség a Földön, az emberi szívbe jóakarat és hála! Áldott karácsonyt kívánok Neked, Kedves Testvérem, az ünnephez, életedhez derűt, s

[1] A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa által 2016-ra meghirdetett beszédpályázat első helyezett beszéde. A beszédpályázatra egy karácsonyi és egy általános beszéddel lehetett jelentkezni.

ma sokkal inkább, mint máskor kívánom, hogy Te magad légy a béke és a jóakarat, Benned öltsön testet a hála és a szeretet!

A karácsonyhoz vezető adventi utat együtt tettük meg, ezért a betlehemi megérkezés öröme is azáltal teljes, hogy ennek a gyülekezetnek a közösségében jut el hozzánk az örömüzenet. Most, a megszületés, a testet öltés ünnepén tapasztaljuk meg azt, hogy Isten szeretetének fényében értelmetlenné válik minden ürügy vagy mentegetőzés, amit magunknak sötétebb napjainkon ismételgetünk, ha kudarc vagy csalódás ér, és a karácsony az otthonra találás, az Istenben való élés szentsége által biztat. Nemcsak a pásztorokhoz, hanem hozzánk is szól az angyal: ne féljünk, hanem örüljünk, ünnepeljük meg azt, hogy a megváltó szeretet feltétel nélkülisége a mi életünkben is valósággá válik. Ma nem csupán bekapcsolódunk mások örömébe, hanem mi magunk válunk az örömüzenet hordozóivá, végső soron karácsony áldásává.

Legendás homályba vesző bibliai történet mesél az éjszakában felragyogó csillagról, egy égi jelről, mely egykor a Perzsiából induló keleti bölcseket, s ma milliókat hív, vonz a betlehemi csoda színhelyére. Akár keletről, akár nyugatról fürkésztük az eget, mindannyian vártuk a csillag felragyogását, a már-már alig remélt ígéret jelét, mely a várakozás beteljesedésének örömével hatott kétezer évvel ezelőtt, és varázsa nem kopott az évszázadok során. A jel, az új életet és reményt, megváltást hirdető csillag feltűnése az emberi időszámítást is „előttre" és „utánra" osztotta. A csillag mint bizonyíték és mint nagy útra hívó jelenség annyira fontos volt hitbeli elődeink számára, hogy legtöbb templomtornyunk csúcsára a betlehemi csillag iránymutató szimbólumát helyezték. Értettük, hogy a csillagnak fent kell lennie, nehogy szem elől tévesszük létünk célját: újra és újra elindulni életünk betlehemei felé, rátalálni arra, aki megszületett, és ami megszülethet bennünk, hogy rátaláljunk arra, ami nélkül utunk csak bolyongás volna: az emberségünkben megtestesülő Isten szentségére és szeretetére.

Bár minden karácsonykor célba érünk, ahogy lelkünkben sokasodnak az évgyűrűk, egyre tisztábban látjuk, hogy az út, míg élünk, tart, egyre mélyebbre visz, egyre nagyobb magasságokba enged betekintést, folyamatosan alakít. Karácsony kihívása: úton kell lenni ahhoz, hogy otthon lehessünk, el kell indulnunk ahhoz, hogy hazaérkezzünk, keresnünk kell azért, hogy rátaláljunk arra, ami mindig is bennünk és körülöttünk volt.

A mítoszok nagy utazásokról szólnak, a legendák hősei is hosszú utakat járnak be. Az ithakai Odüsszeusz csak akkor válik méltóvá a hazatérésre, miután tíz évet bolyong, és önközpontúságának gőgjét a megpróbáltatások nyomán kinőheti. Gilgamest barátja halála indítja el a nagy utazásra, melynek végén, ha nem is hozhatja magával az örökélet füvét, az időben behatárolt emberi életéért meg-

tanul hálás lenni, és rettegett zsarnokból bölcs uralkodóvá válik. Mózes története is az archetipikus hős útjának mintáját követi, és a zsidók legnagyobb prófétájának sorsa ihleti az evangéliumok íróit is abban, hogy Jézus életének eseményeit egy nagy utazás állomásaiként ábrázolják. Jézus utakat jár be, Galilea falvai és városai között gyógyít és tanít, míg végül sorsa Jeruzsálemben teljesedik be virágvasárnaptól nagypéntekig, tanítványai számára pedig a húsvéttól az örök pünkösdhöz vezető úton.

Az utazás mint jelkép – bolyongás, zarándoklat, vadászkaland vagy felfedezés formájában nem görög, mezopotámiai vagy zsidó találmány. Ki tudja, hogy a mai emberré való válásunk során hány százezer évvel ezelőtt mesélték el esti tűznél a törzs öregjei a csodálkozó szemmel, feszülten figyelő gyermekeknek azokat a legendákat régen élt hősökről, azokról a nőkről és férfiakról, akik az otthon biztonságából kilépve, sok megpróbáltatás és kihívás után érett felnőttként visszatérnek övéikhez, vagy otthont teremtenek egy eladdig ismeretlen, idegen földön? Az utazás a legősibb jelképe az emberi sorsnak, az elindulás bizonytalanságával, a hontalanság és kivetettség gyötrelmével, de az új, az eddig még ismeretlen felfedezésének izgalmával is. Ezek a kalandos utak a belső világunk feltérképezésének alkalmai, a belső démonokkal való leszámolás által jellemünk kiformálásának lehetőségei, amelyek a hazaérkezés örömével kecsegtetnek. Az adventi időszak azért volt különleges, annak ellenére, hogy évről évre ismétlődik, mert saját életünk útjának párhuzamát ismertük fel benne. A betlehemi csoda, mely utunk vég- és kezdőpontja egyben, annak kinyilatkoztatása számunkra, hogy az isteni testet ölt az emberben, és a szent elválaszthatatlanul része életünknek. Ezt a titkot értették meg és élték át az első tanítványok és az ősi keresztény gyülekezetek minden alkalommal, amikor együtt megtörték a kenyeret, s Jézusra emlékeztek.

A karácsonyi történetben számos úttal, utazással találkozunk. A legismertebb József és Mária hazatérése, mely a külső viszontagságok és a lélek belsejében felcsillanó remény, de szorongás és aggodalom útja is. A pásztorok a szabad ég alatt állandó készenlétben állnak, őrzik a nyájat, a csillag láttán, és az angyal felszólítására örömmel indulnak el a betlehemi istálló felé. Nincstelen szolgák ők, ezért is szól nekik előbb az angyali hír – megszületett a Megváltó.

A leghosszabb és legkalandosabb utat Betlehembe a bölcsek, a keletről érkező mágusok teszik meg. Kizárólag Máténál szerepelnek, aki a karácsonyi történettel bevezetőt ír evangéliumához, egy olyan példázatot, mellyel előrevetíti Jézus küldetését és sorsát, jelképesen összefoglalja a teljes evangélium tartalmát és mondanivalóját. Írói szándéka az, hogy lelkesítsen, hitet erősítsen, és a megváltozott, megtért életvitelt támogassa a keresztény közösségben. A születéstörténet

azért is marad érvényes mind a mai napig, mert a benne megjelenő szereplők és események, melyek nagy szerkesztői és írói gondossággal elhelyezett részletei a drámának, egyrészt a legszebb emberi tulajdonságokat villantják fel (pl. Mária által a bizalmat, József által a szeretetet és kitartást, pásztorok örömét és az angyali biztatást), másrészt pedig az életünket beárnyékoló indulatokat is: Heródes félelme és irigysége által kicsit saját gyarlóságainkkal is szembesülünk.

A keletről érkező bölcsek elindulnak a csillagot követve, mert rá akarnak találni a megváltás és szabadulás jelének forrására. S miközben eltévednek és szinte a gyilkos szándékú zsarnok cinkosaivá válnak, végül örömmel találnak rá az istállóban megszálló családra, s átadják királyhoz méltó jelképes ajándékaikat. Nem tudjuk, hogy hányan voltak, lehettek akár hárman vagy tizenketten, ahogyan a hagyományban megjelenik, nevük sincs, és életükről semmit nem tudunk. Viszont van céljuk, és látszólagos kudarcuk (eltévedésük) ellenére tovább követik a felragyogó csillagot, amelyet csak akkor találnak meg újra, amikor a heródesi palota fényében káprázó szemük visszaszokik az éjszaka mély sötétjéhez. Ebben az elindulás–keresés–eltévedés–újrakezdés mintában részben a mi életünk történetét, belső megújulást és megváltást kereső utunkat véljük felfedezni. Végül a bölcsek is felismerhetik, hogy a Megváltó, a Szabadító (akinek születése által az emberiség felismeri, hogy Isten az emberi élet részévé válik, drámáink mélységévé és sikereink örömévé), sorsszerűen szegény körülmények között, királyi palotától távol, főemberek és uralkodók helyett állatok között jön a világra, egy szinte még gyermekanya elsőszülött fiaként. Születése egy új kor kezdetét jelenti, melynek beköszöntése nem az elvárt módon, katonai és politikai győzelem által történik. Ezzel ellentétben a betlehemi születéstörténet más mintát követ, ebben rejlik forradalmi jellege is.

Egyrészt azt tanítja, hogy Jézus születése által az addig távolról figyelő, az emberi világtól mindinkább eltávolodó istenség – pontosabban az Istentől mindinkább elszakadó emberiség hétköznapjaiba beleszületik, testet ölt a szentség. A keresztény tanítás életformáló erejének titka éppen ebben a felismerésben keresendő, hogy a társadalom rétegzettségétől, megosztottságától, életkortól, nemtől, etnikumtól függetlenül az istenség minden emberi sorsban megnyilvánul. Az ember feltétel nélküli méltósága, elszakíthatatlan kapcsolata Istennel teremtettségünk velejárója. Karácsonykor, Jézus születése által, a mi megszületésünket és isteni eredetünket is ünnepeljük. Az üzenetnek ez a része önvizsgálatra, belső megszentelődésre és istengyermekségi tudatosságra hív. Másrészt azonban a megváltottságnak és megszenteltségnek az érzése mellé a karácsonyi üzenet egy tettre sarkalló, cselekvésre indító, társadalmi felelősségre ösztönző üzenettel egészül ki. A történet, főként Máté evangéliumának tolmácsolásában, letagadhatat-

lanul birodalom-ellenes példázat. Ez hordozza Jézus születéstörténetének azon jelentését, amelyet a legkevésbé veszünk figyelembe, mert könnyebbnek tűnik a társadalmi felelősségvállalás, az elnyomottak és a társadalom vesztesei ügyének felvállalása helyett inkább az egyéni kegyesség, nagylelkűség és kedvesség útját választani. Pedig ennél sokkal többet vár el tőlünk az evangélium. A karácsonykor megszólaló angyali üzenet nemcsak egyéni örömről szól, hanem „az egész nép" öröméről, a közösségben megsejtett és megélt isteni jelenlétről. Ennek felimerése nem csupán egyéni, de közösségi, társadalmi életünket is át kell, hogy alakítsa.

Máté evangéliuma úgy jeleníti meg Heródest, mint egy gonosz birodalmat hűségesen kiszolgáló zsarnokot, aki hatalmát féltve meg akarja gyilkoltatni a csecsemő Jézust. A Mózes történetével való párhuzam nyilvánvaló – amit az egyiptomi fáraó jelentett a rabszolgasorban sínylődő zsidóknak, azt képviseli Heródes a jézusi születéstörténetben. Nemcsak Máté, hanem Lukács evangéliumának írója is olyan motívumokat jelenít meg Jézus születésével kapcsolatosan, amelyek az első században eredetileg a római császárra vonatkoztak. A római hatóságok által három évszázadig üldözött keresztény gyülekezetekben nagyon is értették a karácsonyi üzenet forradalmiságát: a csecsemő Jézust Egyiptomba menekítik, így a valamikori „szolgaság háza", ahonnan Mózes vezetésével kivonultak a zsidók, most biztonságos menedéket nyújt egy új birodalom és egy még gonoszabb fáraó – Heródes elől. Máté Jézusra úgy tekint, mint az új Mózesre, nála a Hegyi Beszéd az új, Sínai-hegyi kinyilatkoztatás, egy radikális, irgalmasságot és megbocsátást hirdető Tóra. Ennek a tanításnak a szellemében írott karácsonyi történetben egy meghívást is találunk: a szeretet hatalmával állj ellen az elnyomásnak, az embertelenségnek, a racionalizált erőszaknak és a türelmetlenségnek.

A karácsonyi, forradalmi örömüzenet az, hogy van erre a mintára egy alternatíva, éspedig az, amit Jézus mutat be születése, élete, tanítása és halála által. Van alternatíva az erőszakra, a háborúra, a kirekesztő politikákra és a gyűlöletre. Van mód ellenállni a gőgből és hiúságból táplálkozó türelmetlenségnek. Jézus által a karácsonyi ajándékunk az a felismerés is, hogy van egy gyöngéd és szelíd, de megalkuvást nem ismerő, a szereteten és emberi méltóság elismerésén alapuló béketeremtés, mely igazságosságra épít azzal a tudattal, hogy kivétel nélkül, minden ember, Isten gyermekeként, saját és mások méltóságának tiszteletében élheti életét.

Karácsonyi utunk a keleti bölcsek útjának mintájára történik, vannak benne megtévesztő jelek – Heródes-paloták – de míg a csillag vezérel, még a látszólagos zsákutcákból is kitalálunk. Életünk isteni jeleinek a felismerése az első lépés egy

hosszú, életünk végéig tartó belső útnak. Lesznek csapdák és álmegoldások, lesznek Heródesek, akik felhasználnák a mi tudásunkat és tehetségünket saját önző céljaik eléréséhez. Lesznek meglepő felismerések arról, hogy tévedtünk, és hogy át kell írnunk és értelmeznünk belső térképeinket. Lesz számtalan megalázó helyzet, kudarc és keserűség. Lesznek, akik azt erősítik meg bennünk, hogy még csak nem is érdemes elindulni, és az isteni hívást nem kell túl komolyan venni. Mindezt ismerjük, mert tapasztaltuk. Ennek a belső gyötrődésnek a mintáját állítja elénk az evangélium a mágusok története által. Végül sikerrel járnak, és boldogan térhetnek vissza hazájukba. És most mi is újra akarjuk tanulni a bölcsek sikerének a titkát, azt, hogy vágyakoznunk kell a tudásra: felismerni a jeleket életünkben. Ezeket a jeleket a legtöbbször nem egy fényes csillag ragyogásában fedezzük fel, hanem hétköznapi történések és lelki életünk jelenségei közepette tanuljuk meg értelmezni. Amikor felismertük, megértettük a jel hívó szavát, el kell indulnunk a szeretet és a belső lelki érés útján, mely isteni eredetünk felismerésére vezet. Szükségünk lesz alázatra, hogy felismerhessük és beismerhessük tévedéseinket, azt, hogy vannak utak, amelyek nem járhatóak, vannak utak, amelyekről mi magunk döntöttük el, hogy el akarjuk kerülni: a gyűlölet, türelmetlenség, önzés és egyéni „birodalmi törekvéseink" – a másokon való uralkodás útját. Kiderülhet, hogy az utunk nem palotákba vezet, hanem istállókba, nem a vélt tökéletesség, hanem az élet teljessége felé.

A csillag vezetésével az adventi út és a karácsonyi öröm a kinyilatkoztatás erejével hat: Jézus, a megváltó és szabadító Messiás, azért Krisztus, hogy rámutasson: minden ember lehet az, mert élete Istenben gyökerezik. Megtanít hinni abban, hogy a megváltás és a béke egyetlen eszköze a szeretet – az isteni, feltétel nélküli –, mely kiárad az egész teremtett világra, és a miénk, az emberé, és általa túlnőhetünk önmagunkon: Isten áldásává válhatunk.

A csillag fent ragyog, nemcsak egy régi dráma díszleteként, és nemcsak templomtornyainkon, hanem szívünkben is. Hív és biztat – otthonra találsz a világban, Istenre találsz az életedben, magadban, az örömüzenet része a te sorsod is, mindig is az volt, mert benned és általad válik valóra karácsony. Ámen!

Székely Kinga Réka

Karácsony a családban[1]

Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarat.

(Lk 2,14)

Kedves Testvéreim! A tegnap este, szentestén, mindnyájan gyönyörködhettünk a karácsonyi történet szépségében, hisz mindnyájan megnéztük a betlehemest. Előadták a kis- és középiskolások, elmondták, elénekelték az egyletesek, hogy mit is ünnepelünk karácsonykor.

Isten megváltót küldött a földre. Ennek a megváltónak a születését üstökös, lángoló csillag jelezte az égen. Észrevették ezt a csillagot a betlehemi határban legeltető pásztorok, ezt követték a napkeleti bölcsek, a három királyok. Üzenetet az angyalok mondtak: Ne féljetek, emberek, üdvözítő született ma nektek. Az általam felolvasott bibliai vers pedig a karácsony lényegét, a karácsonyi evangéliumot foglalja össze. Amikor az angyallal azt mondjuk, hogy dicsőség a magasságban Istennek, ezzel hálánkat fejezzük ki Istennek, hogy segítséget küldött nekünk a názáreti Jézus, a kisded által. Isten iránti hálánk azonban csak puszta beszéd lenne, ha nem bizonyítanánk életünkkel, hogy a földön békességet teremtünk az egymás iránti jóakarat által. Ez a rövid, de tömör evangéliumi mondat, Testvéreim, nemcsak karácsonyi jókívánságként kell betöltse az ünnepünket, hanem beszédünk és tetteink által valósággá kell váljon életünkben.

Lényegében mindnyájan boldognak szeretnénk a karácsonyt. Isten iránti hálával, emberek iránti békességgel és jóindulattal. Földi, anyagi jellegű vágyaink azonban sokszor útjába állnak ennek az ideális képnek. Megtörténik, hogy nem érkezik el hozzánk a boldog karácsony, mert úgy gondoljuk, hogy nekünk nincs szükségünk az isteni segítségre, s így hálát sem igen érzünk a Teremtő iránt. Sőt

[1] A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa által 2016-ra meghirdetett beszédpályázat második helyezett beszéde. A beszédpályázatra egy karácsonyi és egy általános beszéddel lehetett jelentkezni.

az is megtörténik időről időre, hogy egyenesen elutasítjuk az isteni segítséget, s erre a tévedésünkre csak akkor ébredünk rá, amikor már szinte belepusztultunk.

Az egymás iránti jóakarat, melyre az angyal buzdít, sokszor hiányzik belőlünk. Rászorolunk a megváltóra, az üdvözítőre, be kellene ismernünk.

Mivel ma nem akarlak látványos, világmegváltó tettekre sarkallni Titeket, Testvéreim, hát így szólok Hozzátok: teremtsük meg a boldog karácsonyt –nem kinn a nagyvilágban, hanem mindenekelőtt otthon, a családban. Először ott.

Karácsonykor itt a lehetőség, hogy kijavítsuk a rosszat, amit eddig tettünk, hogy jobbak legyünk. Készek vagyunk-e arra, hogy családunkban igazi boldog karácsony legyen? Készek vagyunk-e arra, hogy Istennek dicsőséget énekeljünk, hogy a földön békességben éljünk, és egymás iránt jóakarattal viseltessünk?

Hogy nem mindenki van készen erre, bizonyítja Ady Endre egyik elbeszélése. Ady Endrét inkább költőként ismerjük, de prózát is írt, s a most általam bemutatott írása, *Az Árkyak karácsonya*, a rövidpróza egyik remek darabja.

Árky méltóságos úr, vagyis azok közé tartozik, akiknek van, amit aprítani a tejbe, fejtöréseinek tárgya nem a mindennapi betevő falat, hanem a társadalmi ranglétrán való felemelkedés, a jó vadászatok és az úri tréfacsinálás. Van neki egy felesége és öt fia. Lelki alkatát illetően róla nem lehet elmondani, hogy szerető férj és odaadó édesapa, mert házasságára és gyermekeire is eszközként tekint. Fő kérdése, hogy házassága és gyermekei mennyiben segítik őt ahhoz, hogy a gazdagok világában megmaradjon Azokról a fiairól, akik elvárása szerint élnek, büszkeséggel beszél. Az egyik főszolgabíró, a másik főügyész, tehát teljesítették apai vágyait, parancsait. Azokat a fiait, akik szembementek atyai akaratával, odvas fogaknak nevezi. A család odvas fogai. Első odvas fog Gábor, a legidősebb, aki apja kérése ellenére elment otthonról, nem foglalkozott a gazdasággal, és nem azt vette el feleségül, akit az apja neki szánt. A másik odvas fog: Laci, a legkisebbik, aki hétéves korában meghűlés miatt megsüketült. Mihaszna, semmire sem lehet felhasználni. A harmadik odvas fog Ákos. Mivel Gábor nem vállalta az otthonmaradást, az apa, Árky méltóságos úr, úgy számított, hogy akkor Ákos lesz az, aki vele otthon marad. De Ákos művészlélek, aki fest és rajzol, semmi tehetsége nincs a gazdálkodáshoz. Odvas fog.

A család karácsonyra készülődik. Mindenkit hazahívnak. Árky méltóságos úr számítása az, hogy még erőszakkal, zsarolással érvényesíthető az atyai akarat. Az édesanya csak abban reménykedik, hogy fiait jó egészségben viszontláthatja. Mind hazaérkeznek karácsony napjára.

Csak Ákos nem jött. Helyette egy hatalmas csomag levél érkezik. Valaki időrendi sorrendbe rakta, három hónap levelei vannak ott. A levelekből megtudják, hogy Ákos Indiába ment. Tanulni, dolgozni, de leginkább azért, hogy az otthoni

erőszaktól megszabaduljon. Az utolsó levelet másvalaki írta. Benne az áll, hogy Ákos lázban meghalt. Az anya elájul, a többi testvér keserű sírásba kezd, mindenki jajgat. De a méltóságos úr dühöng. Üvölt és csapkod, és így korholja családja tagjait: ki hozta a rosszat a családba? Rátámad Gáborra, rátámad a süket Lacira, majd a feleségére. Te hoztad a rosszat az én családomba. Te hoztad hozzánk a mérget. És miközben így dühöngött a méltóságos úr, és miközben az édesanya a fájdalomtól újra és újra elájult, kint a kántálók énekeltek, mert karácsony volt. A kisded megszületett, Mária és József dicsérték az Istent, az angyalok énekeltek, a pásztorok az istállóhoz mentek, a három királyok ajándékot hoztak. Valaki aztán megkínálta a kántálókat, de mindenkinek a szívét a fájdalom hasogatta: nem ilyen karácsonyt akartam.

Testvéreim, milyen karácsonyt akarunk magunknak, családunknak?

Tudjuk-e családunkban Istent dicsérni, megköszönni neki segítségét, gondviselését? Tudunk-e békességben élni önmagunkkal és családunk tagjaival? Van-e bennünk elégséges jóakarat, vagy ez csak nagyon ritka vendég súlyos hétköznapjaink után?

Az Árkyak karácsonyát nem kívánom senkinek. Hisz a család nem arra való, hogy eszköznek használjuk, egyáltalán: embertársaink, családtagjaink nem eszközök, őket nem kihasználni, felhasználni, hanem szeretni kell.

Ha pedig valaki nem úgy teljesít a családban, ahogy azt elvárjuk tőle, ha nem azt teszi, amit mi parancsolunk neki, az még nem jelenti azt, hogy ő a család odvas foga, hogy semmirekellő, ahogy Árky méltóságos úr fogalmazott.

Testvéreim, a család életünk alapja. Ha a család erős, lelkileg egészséges, akkor a közösség is erős és lelkileg egészséges lesz. De hogyan tud erős, egészséges lenni egy család? Úgy, testvéreim, ha benne szeretet és megértés van. Nem erőszak, nem egymáson való uralkodás, kényszer, megfullasztás, hanem egymás segítése, elfogadása. Nem felsőbbrendűségi érzés, hanem egymás támogatása.

Mária sem mondta azt Józsefnek annak idején Betlehembe, hogy csak ennyire telik tőled? Csak ilyen férj vagy, csak egy istállóban találsz helyet nekem? Ennyire szegény vagy, ennyire gyámoltalan vagy, hogy én ebben az istállóban kell életet adjak az első fiunknak? Nem, testvéreim, mert Mária az ő férjére nem eszközként nézett, akire mintegy lépcsőfokra fel lehet állni, hanem úgy tekintett, mint a férfira, akit teljes szívéből szeret, akivel le akarja élni az életét. József sem úgy tekintett Máriára, mint egy eszközre, aki anyja után majd arra hivatott, hogy neki főzzön, rá mosson és kiszolgálja, hanem úgy, mint élete társára, akit teljes szívével, lelkével szeret.

A karácsonyi családi történet unitárius értelmezés szerint is csodás történet. Nem azért, mert hinnénk a szeplőtlen fogantatásban, nem azért, mert hinnénk

abban, hogy Jézust csak a Szentlélek nemzette, hanem azért, Testvéreim, mert a nemzés és a szülés szerintünk is isteni csoda. Az emberi élet a földön isteni csoda. Az élet Isten áldása, Isten ajándéka, és a betlehemi kisded születésén keresztül Isten azt üzeni nekünk, hogy szeret minket. A betlehemi kisdeden keresztül Isten buzdít minket, hogy szeressük, fogadjuk el, és gyarapítsuk mi is az életet. A nagy emberi közösség, az emberiség boldogsága a kisebb emberi közösségek, a családok és bennük az egyének boldogságán alapszik. Az utcákon, a tereken, a hatalmas csarnokokban, plázákban és templomokban akkor lesz boldog a karácsony, ha a szívünkben és a családunkban is megteremtődik a megelégedés és a boldogság.

Kivetnivalót sokat tudnánk találni önmagunkban is, és egymásban is. Lehetünk elégedetlenek önmagunkkal és családtagjainkkal is. Lehet, hogy nem elég a fizetésünk, több kellene. Hibáztatjuk önmagunkat, hibáztatjuk egymást, nem jó munkahelyet kerestünk, nem jó munkahelyet választott a házastársunk. Lehet, lelkünk mélyén mi is azt szeretnénk, hogy házastársunk kimenjen Nyugatra, és busás fizetéssel jöjjön haza. Lehet, hogy nem tetszik az a fiatal, akivel gyermekünk barátkozik, szerelembe esik. Igen, tudunk kivetnivalót találni önmagunkban és másokban, eleget. Csak egy jelenség, egy dolog, egy isteni talentum akadályoz meg abban, hogy örökösen a kivetnivalót keressük, ez pedig a szeretet. Ez a szeretet hiányzott Árky méltóságos úrból, s mivel ez hiányzott, ő megragadt, bennragadt az elégedetlenség, a durvaság és erőszak sarában.

A szeretet az az erő, mely elcsitítja nemtetszésünket. Ha nem is keres eleget a párom, úgyis szeretem, mert életem párja, ha nem azzal barátkozik a gyermekem, akivel én barátkoznék, úgyis szeretem, mert ő a gyermekem.

Testvéreim, erősítsük meg magunkat Isten szeretetében. Mondjunk dicséretet neki, aki az életet ajándékozza. Éljük ezt az Isten-adta földi életet békességben. Viszonyuljunk egymáshoz jóakarattal, azt keressük egymásban, ami szép, ami jó.

Teljen meg szívünk az élet iránti ujjongással, legyen családunkban, kisebb és nagyobb közösségeinkben szép, boldog karácsony. Ámen.

Rüsz-Fogarasi Tibor

Karácsonyi örömünk[1]

„Amikor Jézus megszületett a júdeai Betlehemben Heródes király idején, íme, bölcsek érkeztek napkeletről Jeruzsálembe, és ezt kérdezték: Hol van a zsidók királya, aki most született? Mert láttuk az ő csillagát napkeleten, és eljöttünk, hogy imádjuk őt. Amikor ezt Heródes király meghallotta, nyugtalanság fogta el, és vele együtt az egész Jeruzsálemet.
Összehívott minden főpapot és a nép írástudóit, és megkérdezte tőlük, hol kell megszületnie a Krisztusnak.
Azok ezt mondták neki: A júdeai Betlehemben, mert így írta meg a próféta: »Te pedig, Betlehem, Júda földje, semmiképpen sem vagy a legkisebb Júda fejedelmi városai között, mert fejedelem származik belőled, aki legeltetni fogja népemet, Izráelt.« Ekkor Heródes titokban hívatta a bölcseket, és gondosan kikérdezte őket, hogy mikor jelent meg a csillag, majd elküldte őket Betlehembe, és ezt mondta: Menjetek el, és kérdezősködjetek a gyermek felől; mihelyt pedig megtaláljátok, adjátok tudtomra, hogy én is elmenjek, és imádjam őt! Miután meghallgatták a királyt, elindultak, és íme, a csillag, amelyet láttak napkeleten, előttük ment mindaddig, amíg odaérve meg nem állt a hely fölött, ahol a gyermek volt. Amikor ezt látták, igen nagy volt az örömük. Bementek a házba, meglátták a gyermeket anyjával, Máriával, és leborulva imádták őt. Kinyitották kincsesládáikat, és ajándékokat adtak neki: aranyat, tömjént és mirhát.”

(Mt 2,1–11)

[1] A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa által 2016-ra meghirdetett beszédpályázat megosztott harmadik helyezett beszéde. A beszédpályázatra egy karácsonyi és egy általános beszéddel lehetett jelentkezni.

Legyen hála a jó Istennek, hogy újra megélhettük karácsonyt, Jézus születésének ünnepét. Az adventi időszakban, de már jóval azelőttről, talán egész évben igazi gyermeki lélekkel vágytuk, vártuk, kerestük, és most, íme, itt van. Vágytuk, vártuk, kerestük, mert nagy költőnkkel, Ady Endrével együtt éreztük sokszor, hogy:

„*Bántja lelkem a nagy város/ Durva zaja,/ De jó volna ünnepelni/ Odahaza./ De jó volna tiszta szívből/ – Úgy mint régen – / Fohászkodni,/ De jó volna megnyugodni.*

De jó volna, mindent, mindent/ Elfeledni,/ De jó volna játszadozó/ Gyermek lenni. /Igaz hittel, gyermek szívvel/ A világgal/ Kibékülni,/ Szeretetben üdvözülni."

Igen, most van, karácsonykor az az idő, amikor tiszta szívvel fohászkodva, nyugalmat keresve, önfeledt, játszadozó gyermekként kitárhatjuk szívünket, és kibékülhetünk a világgal, szeretetben üdvözülhetünk.

E karácsonyi, tiszta szívű keresésünket én úgy gondolom, hogy a napkeleti bölcsek vezérelhetik a Máté evangéliuma elbeszélése szerint. Ha ezt az elbeszélést figyelmesen elolvassuk, akkor négy lényeges mozzanatát emelhetjük ki a bölcsek látogatásának: (1.) a keresést, (2.) a tévedést, (3.) a gonoszságot, rosszindulatot, amivel találkoznak, (4.) és a felismerést, a megtalálást, az igazi örömöt és ajándékozást.

Vegyük sorra ezeket a mozzanatokat, lássuk a napkeleti bölcsek karácsonyba érkezését, és általuk hadd legyen teljesebb és örömtelibb a mi karácsony-találásunk, karácsonyi beteljesedésünk.

1. A keresés. A tudósítás azt mondja először is, hogy amikor megszületett Jézus a júdeai Betlehemben, Heródes király idejében, napkeletről bölcsek érkeztek Jeruzsálembe. Ha a bölcsekről keresünk tudósítást, információt, többnyire csak a Bibliára szorítkozhatunk, pontosabban csak a Máté írása szerinti evangéliumra, hiszen csak ez említi a napkeleti bölcseket. A keresztény hagyomány e napkeleti bölcseket néha mágusoknak avagy királyoknak is mondja. E legenda valóságalapja ma kideríthetetlen, de nem is lényeges. Számunkra ezen az ünnepen a lényeges üzenet az, hogy három napkeleti bölcs, valószínűleg asztrológus keresi, kutatja a csillagokban a világ nyomorúságát megoldó reménységsugarat, csillagot, és amikor meglátja, nem sokat tétlenkedik, elmélkedik, nem nézi saját kényelmét, elindul Jeruzsálembe. A bibliatudósok szerint nem kis veszélynek és fáradtságnak teszik ki magukat, hiszen több száz kilométert utazva érkeznek meg a királyi városba, Jeruzsálembe.

Testvéreim, tudom, közhelyként hangzik, de emberi életünk valósága, hogy mindannyian keresők vagyunk, és természetesen mindannyian vágyunk a találásra is. Csakhogy út közben sokan, túl sokan megtorpanunk, és millió ok miatt veszítünk keresésünk örömében, frissességéből, lendületéből és a találás remé-

nyéből. A napkeleti bölcsek keresésének egyszerű üzenete ez: ne engedjük, hogy mindennapi létünk gondjai, a kellemetlen tapasztalatok elkoptassák lelkünk keresésvágyát – és ha úgy gondoljuk, hogy találtunk, akkor, akárcsak a bölcsek, induljunk el, mert ahogy Váci Mihály mondja: *„Nem elég a célt látni,/ járható útja kell!/ Nem elég útra lelni,/ az úton menni kell!"*

2. A bölcsek keresésének második eleme a tévedés. A tévedés, hogy a nagy csillag megjelenéséből egy nagy király születését jósolták meg, és így Jeruzsálembe mentek – a királyi városba, hogy köszönthessék az újszülött királyfit. Testvéreim, mi is a magunk életében, szakmájában sok mindent tudó, sokat tapasztalt emberek vagyunk, de akárcsak a napkeleti bölcsek, bizony, sokszor tévedünk. Errare humanum est – tévedni emberi dolog, mondja az ókori bölcsesség. És valóban, tévedni nagyon emberi. De életünknek nem az a nagy tragédiája, hogy néha-néha tévedünk vagy akár gyakran is, hanem, hogyha nem tévedünk. Nem tévedünk, mert nem látjuk be, hogy tévedünk, tévedhetetleneknek érezzük és gondoljuk magunkat, és másokat okolunk mindenért. És nem tévedünk – mert nem teszünk semmit, nem kezdeményezünk semmit, nem akarunk semmit, csak vegetálunk. Aki él, dolgozik, küszködik, álmodik, tervez, megvalósít, szeret, akar – az mind téved, és ez a természetes, mert nem vagyunk mindentudóak, csak egyszerű emberek, akik remélhetőleg szebbé szeretnénk tenni ezt a világot – szebbé, mint kaptuk. És tudjátok meg, Testvéreim, Isten megbocsátó, szerető Atya, aki hitem szerint jobban szereti tévedő gyermekeit mint a tétlenkedőket, a mennyei mannát várókat.

3. A bölcsek Jeruzsálembe való látogatásának harmadik mozzanata, amivel tévedésük révén találkoznak, a gonoszság és rosszindulat, amelyet felismernek. *„Hol van a zsidók királya, ki most született? Mert láttuk a csillagát, amikor feltűnt és eljöttünk, hogy imádjuk őt"* – kérdezték a bölcsek naiv tisztalelkűséggel. És a király, Heródes, és az egész udvar erre zavarba jött.

Az egyébként is paranoiás, nem zsidó Heródes, aki – mint azt Josephus Flavius *A zsidók történet*ének több fejezetében is megírta, a trónféltés miatt saját fiait, közvetlen rokonait is elpusztítja – nyilvánvalóan megretten, összehívja sürgősen saját bölcseit, asztrológusait, írástudóit, főpapjait, s azok megmondják a helyszínt, ahol meg kell születnie az írás tanúsága szerint a zsidók királyának, a Messiásnak: *„A júdeai Betlehemben, mert így írta a próféta"*. Ekkor Heródes titokban hívatta a bölcseket, és kikérdezte őket a csillag megjelenésének pontos idejéről, majd elküldte Betlehembe ezt mondva: *„menjetek el, szerezzetek pontos értesüléseket a gyermekről: mihelyt pedig megtaláljátok, adjátok tudtomra, hogy én is elmenjek és imádjam őt!"*

Ekkor már a bölcsek átláttak a szitán. A Heródessel való első, majd második találkozásuk és közben a Jeruzsálemben eltöltött idő is épp elégséges volt, hogy ezek a valóban bölcs emberek mindent megértsenek. Látták első alkalommal a beteges tekintetű királyt, aki nagyon meglepődött, valósággal megrettent a tudósok kérdésétől. Az ő országában csillag által is mutatott nagy király születik, és ő nem tud róla?! Király születik, aki nem is az ő vére! A bölcsek e találkozás után – pontosan nem tudjuk, hogy néhány óráig vagy napig, de Jeruzsálemben tartózkodnak. Ez idő alatt bizonyára szóba elegyedtek emberekkel, és tudták, hogy hogyan kérdezzenek úgy, hogy mindent megtudjanak Heródesről. A második találkozásukkor, amikor a király őket Betlehembe küldte, már bizonyára nagyon nyájas és készséges, az örömben részesülni vágyó királlyal beszéltek – akivel kapcsolatban megerősödött minden sejtésük, hogy gonosz és rosszindulatú.

Testvéreim, a gonoszság és rosszindulat, tudjuk, ezernyi ok miatt, határtalan tud lenni, és könnyen megtéveszthet. Hívő emberként kérjük imáinkban újra és újra a mindenség Atyját, hogy adjon nekünk bölcsességet a meglátáshoz, a kérdezéshez és a megértéshez is, hogy minden keresési vágyunk és a keresésre való koncentrálásunk közepette felismerjük azt, ami veszélyt jelenthet.

4. A bölcsek ezután elindultak ismét a csillagot követve, és megtalálták azt a helyet, ahol a gyermek volt. A Szentírás így írja: *„és íme, a csillag, amelyet láttak napkeleten, előttük ment mindaddig, amíg odaérve meg nem állt a hely fölött, ahol a gyermek volt. Amikor ezt látták, igen nagy volt az örömük.”*

Felismerésük öröme mellett a bölcsek bizonyára nagyot csalódtak is. Csalódtak önmagukban is, hiszen nagyot tévedtek, csalódtak a királyban is. Csalódottak voltak, fáradtak, kimerültek és mégis továbbmentek, hogy megtalálhassák a kisdedet. Mi is sokszor csalódtunk, és még sokszor csalódunk, mert hát ez is életünk része. De ilyenkor, akárcsak a bölcsek, tovább kell mennünk, nem szabad feladnunk egy pillanatra sem a keresésünket, csillagkövetésünket, amíg megérkezünk. A bölcsek megérkezését az mutatta, hogy a csillag *„megállt a felett a hely fölött, ahol a gyermek volt”*. Igen, ők nem adták fel, és meglátták a szép Tündérországot – ahogy mondja Juhász Gyula a versében, és igen nagy volt az örömük. Milyen szépen fejezi ki ez a vers az eddig elhangzottakat:

„Szép Tündérország támad föl szívemben
Ilyenkor decemberben.
A szeretetnek csillagára nézek,
Megszáll egy titkos gyönyörű igézet,
Ilyenkor decemberben.

Bizalmas szívvel járom a világot,
S amit az élet vágott,
Behegesztem a sebet szívemben,
És hiszek újra égi szeretetben,
Ilyenkor decemberben.

…És valahányszor csak kétkedő beszédet
hallok, szomorúan nézek,
A kis Jézuska itt van a közelben,
Legyünk hát jobbak, s higgyünk rendületlen
S ne csak így decemberben."

Valóban, Testvéreim, az adventi várakozásunkban és keresésünkben, minden emberi csalódásunkon túl ez a Tündérország támadt föl bennünk, és megszállt egy gyönyörű igézet, mert már nem a csalódásokra, a fájdalmainkra néztünk, hanem, akárcsak a bölcsek, a szeretet csillagára. Ez a csillagra való nézés és csillagkövetés határozta meg lépteinket, és, ugye, ahogy Juhász Gyula mondja, bizalmasabb szívvel jártuk a világot, s talán a sebeink is így behegedtek.

„Igen nagy" volt a bölcsek öröme, és érthető is, hiszen oly hosszú és veszélyes utat tettek meg a bölcsőig, amelynek során sok feszültség gyűlt fel bennünk. Nagyon sok feszültség, mert az út valóban tele volt veszélyekkel, mert hatalmasat tévedtek, és ez akár életükbe is kerülhetett volna, s mert mélyen csalódtak, és ezen is túl kellett tegyék magukat. De minden feszültség ellenére, amikor megérkeztek, tudtak szívből jövően, felszabadultan örülni. Már nem gondoltak semmivel, már nem létezett a hosszú út gyötrelme és nyugtalansága, és a visszautazás sem aggasztotta őket. Hanem az, hogy a „kis Jézuska" közelében lehetnek, igazi örömmel töltötte be, és gyógyította szívüket és lelküket.

Az elbeszélésből tudjuk, hogy ajándékot is adtak a kisdednek – aranyat, tömjént és mirhát. Az ajándékozni tudó lélek felszabadult lélek, az boldog lélek. Mi is, ugye, oly sokszor voltunk már ilyen örömteli, ajándékozó lelkek, és ezt tettük most karácsonykor is. Ilyenkor mindig úgy éreztük, mintha a szeretet csillaga ragyogott volna fel felettünk, hogy megérkeztünk a kis Jézushoz, hogy igazi örömünk van.

Azt kívánom mindannyiunknak és szeretteinknek és az egész kereszténységnek, hogy Ady Endre gondolatával élve, a karácsonyi rege váljon valóra, hogy legyen igazi bölcsességünk emberi életünkben, kereséseinkben, csillagkövetéseinkben, és hogy Jézushoz megérkezve nagy örömünk legyen. Adja a jó Isten, hogy ezáltal igazi boldogság szálljon életünkre és a világra. Ámen.

Szabó Előd

A jel[1]

„A jel pedig ez lesz számotokra: találtok egy kisgyermeket, aki bepólyálva fekszik a jászolban."

(Lk 2,12)

Angyali karok énekelnek, dicsőítve Isten nevét. Pásztorok örvendeznek a hírnek, melyet a mennyei seregeken keresztül küld nekik az Úr. Soha nem látott fényű csillag ragyog fel az égen. Bölcsek indulnak lelkesedve útnak, hogy kövessék a sokat ígérő világosságot.

Ezek a karácsonyi történések arra indítanak, hogy feltegyük a kérdést: mi volt ennek a rendkívüli örömnek a forrása? Miért okozott ilyen fényességes, angyali örömöt a világban Jézus születése?

A válaszhoz ismernünk kell azt a történelmi kort, melyben a történet játszódik. A zsidó nép számára nehéz, súlyosan sötét korszak ez a római hódítók jelenléte miatt. A nagy birodalom uralmának nem örültek, hanem megalázónak tartották a betolakodók hatalmát. A rómaiak zsarnoksága mellett talán még megalázóbb és elkeserítőbb volt azoknak a zsidó vezetőknek a magatartása, akik kényelmük érdekében behódoltak a gyarmatosítóknak, kiszolgálták őket, és cserébe pénzt, hivatalt, viszonylagos hatalmat kaptak. E vezetők között szép számmal voltak a papság képviselői is, akik a húsos fazék mellé húzódtak, miközben azok, akiket igazán szolgálniuk kellett volna, honfitársaik és hitsorsosaik, nyomorogtak.

A papságon keresztül természetesen a vallásosság is beszennyeződött. A tisztátalanságot már nemcsak a római vallás többistenhite okozta, hanem leginkább a zsidó papság bűnei. A szó és a tettek közötti szakadék odavezetett, hogy a templomban már nem a nagy, általános törvényeket – a szeretetet, a becsületet, a megbocsátást, az alázatot – tanították, hanem az lett a legfontosabb, hogy mikor és mit egyen az ember, mikor és mennyit dolgozzon, hogyan tisztálkodjon.

[1] A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa által 2016-ra meghirdetett beszédpályázat megosztott harmadik helyezett beszéde. A beszédpályázatra egy karácsonyi és egy általános beszéddel lehetett jelentkezni.

Advent negyedik vasárnapján Ézsaiás próféta könyvéből idézve arról beszéltünk, hogy néha feje tetejére áll a világ: „*Jaj azoknak, akik azt mondják, hogy a rossz jó, és a jó rossz, és akik azt állítják, hogy a sötétség világosság, és a világosság sötétség; azt állítják, hogy a keserű édes, és az édes keserű.*" (Ézs 5,20). Az értéktelen került előtérbe, miközben az igazi értékek elkallódni látszottak. Az egyén és a közösség nem találta helyét az új világban, sokan elveszettnek érezték magukat. Az egyetlen vigasz az a reménység maradt, amit a próféták tápláltak: Isten küldöttei által majd gondoskodik arról, hogy a világ rendje helyre álljon.

Ezt a küldöttet látták meg kortársai Jézusban. A küldöttet, aki a világot a helyére teszi, aki visszaállítja az igaz értékeket teljes dicsőségükbe, s ki meri mondani az ítéletet az olcsó, formális, külsőségekben kimerülő vallásosság felett. Aki el meri mondani, hogy a legnagyobb törvény a szeretet, aki ráébreszti az embereket, hogy a megbocsátás nélkül nincs emberek közötti együttélés, aki boldognak nevezi a szelídeket és tiszta szívűeket, és aki a világot felrázza a biztatással: Isten, a mi Atyánk, gondoskodik rólunk, s nekünk kincseinket nem aranyba, ezüstbe kell fektetnünk, hanem szívünkbe, az a legnagyobb kincs.

És a világ megérezte, hogy ez nem új, nem különös, nem furcsa tanítás, hanem olyan egyszerű és igaz tanítás, amely a világ természetes rendje, de amit az ember elfelejtett.

Néha úgy érezzük: olyan az egész karácsony, mint egy álom. Pedig Jézus nem altatni jött a világot, hanem ellenkezőleg: fölébreszteni. Amikor álmodunk, meg vagyunk győződve az álom valóságáról. Mikor felébredünk, örömmel vagy éppen csalódással kell tudomásul vennünk, hogy a valóság más. Jézus korában az emberek egy rossz álomban, egy rémálomban éltek, s Jézus célja az volt, hogy az embereket felébressze.

A karácsonyi történet minden jelenete erről szól. Éjszaka van, csendes az éj, mindenek nyugta mély. És megszületik Jézus, és minden életre kel: felragyog a betlehemi csillag, a fény, oszlatja az álom sötétjét. A csillag útján jönnek a bölcsek az istállóhoz, angyalok szállnak le, s a pusztában bóbiskoló pásztorokat énekükkel rázzák fel. A pásztorok felébrednek és indulnak hálát adni az ébredésért, mennyei seregek énekelnek az angyallal: „*Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarat.*" Fény, hang, mozgás – ébrenlét, élet!

Mindez azonban csak eszköz. Sokszor figyelmeztetnek karácsonykor arra, hogy a fény, az énekhang, a mozgás csak eszköz. A jel: a gyermek! Az új világ reménysége. Annyi minden van, amit a felnőttek összekuszáltak, elrontottak, összetörtek, felkavartak, s úgy érzik, már nem tudják jóvátenni, de él a remény, s a remény jele: a gyermek! Ő majd bölcsességgel szétválasztja az összegabalyodott szálakat, gondosan megjavítja, ami elromlott, türelemmel összerakja, ami össze-

tört, szeretettel lecsendesíti azt, ami felkavarodott. A sokat tapasztalt és sok csalódást megért bölcsek, a kemény életet élő, de érző, s néha vérző szívű pásztorok felnőtt, néhány ábrázolás szerint ősz hajú felnőtt emberek. Csalódásaik és vérző szívük ellenére, de mégis lelkesednek, mert megszületett a remény, s a reménység jele Jézus, a jel a gyermek.

Tegnap gyermekeink álltak itt a karácsonyfa alatt. Könnyek jelentek meg sok felnőtt szemében az angyali szavak és dallamok felcsendülésekor. Örömkönnyek. Nemcsak akkor volt jel a gyermek, ma is az. Mert mi is sok mindent összekuszáltunk, elrontottunk, összetörtünk, felkavartunk. Néha olyan viharokat okoztunk, olyan pusztítást végeztünk magunk körül, hogy az az érzésünk: mi ezt már nem tudjuk helyrehozni. Reményért gyermekeinkhez fordulunk, mert ők jel számunkra. Jele a jövő, a holnap reménységének. Remény arra, hogy az általunk felfordított világot talán ők majd helyreállítják. Remény arra, hogy ők olyan világot teremtenek maguknak, amelyben békességben és szeretetben élhetnek majd egymás mellett azok, akiknek szülei és nagyszülei talán gyűlölték egymást, szeretet és türelem nélkül fordultak egymáshoz.

Karácsonykor jel számunkra a gyermek Jézus. Tanítása ma is ébresztő hatású azok számára, akik figyelemmel és nyitott lélekkel hallgatják, olvassák. Felébreszt, hogy képesek legyünk különbséget tenni az értékes és az értéktelen között. Felébreszt, hogy a külsőségekben megélt hamis vallásosság helyett életünkben mutatkozzanak meg hitünknek élő gyümölcsei. Felébreszt, hogy észrevegyük, a legnagyobb törvény még mindig a szeretet, hogy megbocsátás nélkül sorra kihunynak emberi kapcsolataink apró gyertyalángjai, s lassan teljesen elsötétül körülöttünk a világ. Felébreszt, és megérteti velünk, hogy csakis tiszta szívvel és szelíden lehetünk boldogok. Felébreszt arra a bátorító felismerésre, hogy az Atya létezik, tud rólunk, és gondot visel ránk.

Karácsonykor azonban jel számunkra minden gyermek. Ők a jobb világ megvalósulásának reménysége, s ezért drágák, értékesek, ezért kell rájuk vigyáznunk, lelkükre, érzelmeikre, életükre. Őket, és minket is annak idején az Úr küldött, hogy örömteli reménységek legyünk a világ számára. Feladatunk egyrészt az, hogy számot vessünk életünkről, és megvizsgáljuk: mennyire sikerült az isteni küldetést teljesíteni eddigi utunkon. Másrészt pedig vigyáznunk kell gyermekeink testi-lelki egészségére, hogy minél teljesebben tudják ők is megélni a magasabb értelem és akarat által rájuk bízott hivatást.

Az ébredés sokszor szorongással teljes, amikor aggódva nézünk az előttünk álló nap felé. A karácsonyi ébredés azonban örömteli, mennyei szózattól zengő, csillagfénnyel ragyogó, lelkesedéssel lángoló, mert Istennek azon akaratára ébredünk, hogy a világ bennünk, általunk és körülöttünk jobbá váljon.

Az öröm megtapasztalásához csak egyre van szükség: légy te a jel! Ámen.

Andrási Benedek

Őrhelyemre állok…[1]

„Őrhelyemre állok, odaállok a bástyára, figyelek,
várva, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra.”
(Hab 2,1)

Ünneplő Gyülekezet! Kedves Testvéreim!
Van egy olyan vers, mely életem egy adott pontjától kezdődően végigkísérte/végigkísértette életem alakulását. A verset középiskolai tanulmányaim befejezésekor néhai magyartanárom és igazgatóm adta kezembe, és arra kért, hogy a ballagási ünnepély alkalmával azt szavaljam el a székelyudvarhelyi református templomban. Szilágyi Domokosnak a *Hétmérföldes csizma* című verséről van szó, mely így hangzik:

„Jócskán stilizált világgal:
éles kontúrokkal és
éles fény-árnyékkal kellett
megküzdenem – érdekeltek
bölcs kínjaid, megismerés!
Érdekeltek – s fájni kezdtek.
Hát erre nem számítottam.
(Komolyan végződött ez is,
mint minden, amibe könnyű
kaland-kedvvel belefogtam).
Külön szem kellett minden színre,
külön fül minden neszre-zajra,
s kellett a Kunst der Fuge,
hogy szívemet beiktassa
a világ összefüggéseibe,

[1] Elhangzott Brassóban, 2016. október 2-án a beiktató istentiszteleten.

s kellett a hétmérföldes-csizma-
hit, kellett a suhanás
kábulata, szédülete,
hogy felrúgjak mindent, ami
– úgy vélem – hét mérfölddel hátra-
maradt, tisztuljon – tűzzel is! –
végre az ember szép világa;
– igen: kellett a lobogás,
mely minden „semmiségen" túlvisz –,
míg – vigyázat, hohó,
hogy meg ne perzseljük magunkat is! –
Naggyá nőttem erényeimben,
hibáimban is nagy vagyok.
Ha lassabban is, mint szeretném,
de csak előre haladok,
s minden fájást muszáj megfájnom,
ha szívem leég is tövig –
mert ez a föld a szívem földje.
És hát dolgozom, addig is,
amíg lábam beletörik
a negyvenkettes félcipőbe."

Amint említettem, e verssel kapcsolatban az az érzésem, hogy végigkísérte/végigkísértette egész életemet. Mert a megismerés „bölcs kínjai" már gyermekkoromban elkezdtek érdekelni, Alsósófalván, a szülői házban, ahol tanár szüleim minden segítséget megadtak ahhoz, hogy megküzdhessek a jócskán stilizált világgal, az éles fény-árnyékkal és az éles kontúrokkal. Tőlük tanulhattam meg, hogy külön szem kell minden színre és külön fül minden neszre-zajra, és ők nevelték belém a hétmérföldes csizma-hitet is.

A suhanás kábulatát és szédületét Székelyudvarhelyen és Kolozsvárott, középiskolai és egyetemi tanulmányaim alatt ismerhettem és élhettem meg, és 15 évvel ezelőtt úgy érkezhettem meg Székelykeresztúrra, hogy e suhanás szédületében és kábulatában igyekeztem felrúgni mindent, ami hét mérfölddel hátramaradt, és a költővel együtt vallhatom: *„Hát erre nem számítottam. / (Komolyan végződött ez is,/ mint minden, amibe könnyű / kaland-kedvvel belefogtam)."*

Alsósófalva – Székelyudvarhely – Kolozsvár – Székelykeresztúr, négy helység, mely meghatározó volt életemben. Négy helység, ahová gyönyörű emlékek fűznek, ahonnan számos rokon, barát, osztálytárs, évfolyamtárs, tanár, profesz-

szor és egyházi elöljáró segített munkámban, és ahonnan eljuthattam jelenlegi őrhelyemre, a brassói óvárosi unitárius gyülekezet lelkészi állásába.

És ugyancsak e négy helység az, mely önismeretemben segített, és az ott szerzett tapasztalatok, élmények, ismeretek alapján is elmondhatom:

„Naggyá nőttem erényeimben,
hibáimban is nagy vagyok.
Ha lassabban is, mint szeretném,
de csak előre haladok,
s minden fájást muszáj megfájnom,
ha szívem leég is tövig –
mert ez a föld a szívem földje."

Igen, Testvéreim, a négy előbb említett helység mellett Brassót is szívem földjének tekintem, és tudatában vagyok annak, hogy ahogyan életemben Alsósófalva nélkül nincsen Székelyudvarhely, Székelyudvarhely nélkül nincsen Kolozsvár, és Kolozsvár nélkül nincsen Székelykeresztúr, ugyanúgy mindezek nélkül nincsen Brassó sem. Mert ahogyan Bach Kunst der fuge-jében az egyszerű fúgákat az ellenfúgák, majd a többtémás fúgák és a tükörfúgák követik egy jól kidolgozott rendszerben; ugyanúgy életem meghatározó helységei a maguk egymást követő összefüggésrendszerében kellettek ahhoz, hogy én ma itt, Brassóban szolgálhassak.

Alapgondolatként az egyik legrövidebb bibliai könyv, Habakuk próféta könyve második fejezetének első versét választottam: *„Őrhelyemre állok, odaállok a bástyára, várva, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra."* A bibliakritikusok, többek közt Gerhard von Rad is megállapították e versről, hogy utólag volt beillesztve Habakuk próféta könyvébe, és, ahogyan felénk mondani szokták, szinte „kilóg a sorból", hiszen nem illeszkedik be a könyv szerkezetébe és annak üzenetébe. Az öt jajkiáltás elé tulajdonképpen azért van odahelyezve ez a vers, hogy biztosítsa a könyv egyensúlyát. Ugyanakkor az is igaz, hogy a *„várom, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra"* résznek megvan a párhuzama, hiszen a Habakuk könyve második részének második versétől kezdődően azt olvashatjuk, hogy az *„Úr válaszolt"* és a válaszának a tanulsága: *„Az elbizakodott ember nem őszinte lelkű, de az igaz ember a hite által él."*

Kedves Testvéreim! A kiválasztott bibliai vers kapcsán nem kívánok teológiai exegézisbe belebonyolódni, csupán a prófétai könyv számomra szóló üzenetét kívánom e lelkészbeiktatási istentisztelet keretein belül tolmácsolni.

„*Őrhelyemre állok, odaállok a bástyára*" – fogalmaz a szerző. Az egyik bibliai kommentár szerint ez a vers tulajdonképpen a prófétai funkció megerősítésének az igazolása. Az egyes szám első személyben fogalmazott őrhelyre való odaállást valóban prófétai nagyságú tettnek hiszem, ám jómagam ezt az itteni odaállást csak többes szám, első személyben tudom megfogalmazni, valahogy így: „Őrhelyünkre állunk, odaállunk a bástyára".

Mert ezt az odaállást – mivel nem vagyok képes prófétává válni – csak többes szám, első személyben vagyok/vagyunk képesek megvalósítani.

Ezért hálás vagyok mindazoknak, akik mellém álltak az ideállásban: feleségemnek és gyerekeimnek, akik vállalták a megszokottból való kilépést, a munkahely, az iskola, óvoda megváltozásával járó ismeretlen kihívásokat, és mellém álltak idejövetelemben; özvegy édesanyámnak, aki elfogadta döntésemet, és aggódva bár, de sikert kívánva biztatott; a brassói unitáriusoknak, akik meghívtak, és elfogadtak lelkészüknek; lelkész-kollégámnak, akivel együtt osztjuk meg az őrállói felelősséget, és akitől nagyon sokat tanulhattam ittlétem alatt; a brassói gyülekezetek gondnokainak, keblitanácsosainak és híveinek, akikkel együtt rövid ittlétem alatt már nagyon szép és látványos megvalósításokat vihettünk végbe; remélem, hogy az együtt megkezdett úton ugyanilyen lelkesedéssel tudunk a jövőben is mindvégig együtt dolgozni és szép eredményeket elérni; egyházi elöljáróimnak, akik segítettek döntésem meghozatalában, és megbíztak eme újabb, nemes feladattal, a brassói őrhelyre való állással; székelykeresztúri, kolozsvári, székelyudvarhelyi és alsósófalvi barátaimnak, ismerőseimnek, rokonaimnak, volt kollégáimnak, akik biztattak ez irányú döntésem meghozatala során, és akiknek őszinte segítőkészségére mindig is számíthattam, és ezután is számítani fogok; a San Diego-i testvérgyülekezetünk tagjainak, akik a nyáron, meglátva a Gyülekezeti Központunk renoválásáról a Facebookra feltett képeket, azonnal adományoztak annak javítására, és akik most is, lélekben együtt ünnepelnek velünk.

Az őrhelyen való megállásban pedig szükségem van, szükségünk van a testvérfelekezetek, a városvezetés, a magyarság képviselőinek a segítségére is, hisz nélkülük brassói tevékenységünk egyoldalúvá válna, öncélúvá válna; az ő mai jelenlétük azt példázza számomra/számunkra, hogy közösen tevékenykedhetünk magyarságunk megtartásáért, városunk életének szebbé tételéért.

Ezért az őrhelyen való megállást én együtt, közösen képzelem el családommal, lelkész-kollégámmal, brassói gyülekezeteink elöljáróival, minden egyes tagjával, testvérgyülekezetünk és testvérfelekezeteink elöljáróival és híveivel, egyházkörünk és egyházunk vezetőivel, magyarságunk képviselőivel és a városvezetés tagjaival.

„*Figyelek, várva, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra*" – írja a prófétai könyv szerzője. Itt, Brassóban, Salamon király elrejtett koronájának városában, a Cenk aljában, magyarságunk és unitárius hitünk eme őrhelyén, és mondjuk ki: végvárán az odafigyelést először is függőleges irányban képzelem el. Így Istenre figyelek, gondviselő Atyánkra, aki mindeddig irányította lépteimet, akinek mindent köszönhetek: családomat, szeretteimet, barátaimat, volt kollégáimat és nem utolsósorban brassói híveimet, akikkel közösen számos dolgot sikerült megvalósítanom életemben. És ugyanakkor horizontális irányban is figyelnem kell. Mert hiszem, hogy nemcsak függőleges irányban kell odafigyelnem, és nemcsak Isten válaszaira kell várnom, hanem vízszintes irányban, embertársaim hangját is meg kell hallanom. Mert nemcsak arra szeretnék odafigyelni, hogy miként szól hozzám Isten, akinek mindent köszönhetek; hanem szeretném meghallani az általa rám bízottak hangját, panaszát, kérdéseimre adott válaszait is. E függőleges és horizontális irány van megjelölve templomunk belsejének feliratán is: „*Szeresd az Urat… Szeresd felebarátodat.*" És ezt nemcsak a magam, hanem mindannyiunk számára kötelező felhívásnak tartom.

Így hát, Kedves Testvéreim, az alapgondolatként kiválasztott vers értelmében „*Őrhelyemre állok, odaállok a bástyára, várva, hogy mit szól hozzám és mit felel panaszomra.*"

Teszem ezt abban a tudatban, hogy

„Naggyá nőttem erényeimben,
hibáimban is nagy vagyok.
Ha lassabban is, mint szeretném,
de csak előre haladok,
s minden fájást muszáj megfájnom,
ha szívem leég is tövig –
mert ez a föld a szívem földje.
És hát dolgozom, addig is,
amíg lábam beletörik
a negyvenkettes félcipőbe."

A gyülekezet tagjaitól pedig azt kérem, hogy Albrecht Dürer szavaival imádkozzanak közös munkánk sikeréért:

„Urunk, adj jó papokat nekünk, ne olyanokat, amilyeneket megérdemlünk.
Akik hivatásuk fenségét átérzik és azt nem saját fényüknek tekintik.
Akik Neked szolgálni szeretnének és nem uralkodni akarnak Helyetted.

Akik a Te igazságodat hirdetik és a saját igazságukat terjesztik.

Aki a Te akaratodat kutatják és nem a sajátjukat erőltetik ránk.

Akik nem szégyellnek Rólad mindenütt beszélni, de tudnak tapintatosan magukról hallgatni.

Akik nem akkor nyugtalanok, ha Miattad őket éri bántás,

hanem mikor miattuk Téged ér ócsárlás.

Akik hiszik mindazt, amit tanítottál és azt nemcsak velünk elhitetni akarják.

Akik nem velünk együtt versengve gyűjtik az anyagiakat, hanem járják a göröngyös utakat.

Végül, Urunk engedd megérteni, hogy ők is csak emberek,

és ők is minél jobban megértsék:

mi bennük keressük jóságos arcod fényét."

Ámen.

Pap Mária

Nunc dimittis…

„Mostan bocsátod el, Uram, a te szolgádat, a te beszéded szerint, békességben:
Mert látták az én szemeim a te üdvösségedet"
(Lk 2,29–30)

Az Ószövetség zsoltárainak hagyományát az Újszövetségben három, a keresztény liturgia számára kiemelkedően fontosnak tartott ének folytatja. Ezek Mária dicsőítő éneke, a *Magnificat*, Zakariás hálaadó éneke, a *Benedictus* és az agg Simeon imája, a *Nunc dimittis*.

A karácsonyi történet utóéletének két mellékszereplője van, az agg Simeon és Anna, a prófétanő, akik a csecsemő Jézus templomban való bemutatásakor bizonyságot tesznek az üdvözítőről.

Simeonról a Biblia annyit ír, hogy igaz és istenfélő ember, aki várja Izrael szabadulását, és aki az isteni lélek ígérete szerint nem halhat meg, amíg szemei meg nem látják az üdvözítőt. A templomban érkező Máriától agg Simeon karjába veszi a gyermeket, és hálaadó imát mond az Úrnak. Ennek az imának, szent éneknek az első két sorát olvastam fel.

Joggal kérdezhetitek, hogy karácsony előtt miért beszélek a születés utáni eseményekről. Válaszom az, hogy Simeon megvilágosodása örök emberi tapasztalat, és elősegítheti a mi ünnepre való készülésünket, saját megvilágosodásunkat.

„Látták az én szemeim a te üdvösségedet" – olvassuk a Károli-fordításban. A görög eredeti sokkal árnyaltabban fogalmaz: *„látták szemeim azt, aki elhozza az üdvösséget"*.

25 éve annak, hogy 1989 karácsonya előtt egyéni és közösségi életünkben felvillant az üdvösség lehetősége. 25 éve annak, hogy mi is, akik, mint Simeon vártuk a szabadulást, úgy éreztük, hogy látják szemeink a szabadságnak, a békességnek, a testvériségnek az emberhez és Isten gyermekéhez méltó életnek a lehetőségét. Egy rövid időre megláttuk önmagunkban és egymásban az üdvözítőt, a

bennünk lakozó isteni lelket. Aztán megtört a varázs, és a fényből visszazuhantunk a sötétségbe, mert az isteni lelket legyőzte az emberi gyengeség.

A külvilágban keresztényi mivoltunk elfogadásának legnagyobb akadálya a Jézusról vallott felfogásunk, ez az a teológiai alapkő, melyre unitárius hitvallásunk épül. Ez számunkra természetes, és megvallása és vállalása is az, de e teológiai kérdésnek van egy vonzata, melyet mindennapi életünkben sokkal nehezebb elfogadni és megélni. Hívő unitárius emberként, egyházam tanításai közül számomra a legnehezebb nem az Istenről vagy Jézusról vallott felfogásunk, hanem a teológiai antropológiánk, az, amit az emberről mondunk.

Unitárius hitünk szerint az ember Isten gyermeke, aki lelki tehetségeivel, Jézus tanítását követve, Isten munkatársaként Istenországa megvalósulásán, és ezáltal önmaga üdvözülésén munkálkodik. Hisszük azt, hogy az ember jónak születik, hogy az értelem fényével és a hit erejével képes eligazodni a világban, hogy lelkiismerete tükrében, akaratának szabad érvényesítésében képes egy, a szeretetben kiteljesedő, teljes értékű emberi életet élni egyénként és a közösség tagjaként.

És akkor körülnézünk saját életünkben, közösségeink életében, a nagyvilágban, és a hitünk meginog. Látjuk személyes életünk szégyenteljes pillanatait, látjuk önmagunkat kivetkőzni emberségünkből, látjuk a félelmet, a hazugságot, az irigységet, a haragot, a bosszút, a nagyravágyást. Látjuk közösségeinkben az érdektelenséget, a széthúzást, a törtetést. Látjuk a világban az erőszakot, az alapvető emberi jogok lábbal tiprását, a szenvedést, az igazságtalanságot, és úgy érezzük, hogy tehetetlenek vagyunk, nincs, nem volt és nem lesz üdvösség, sem nekünk, sem közösségeinknek.

Simeon boldog megnyugvással kérte Istentől az elbocsátást, mert hitte, hogy az üdvösség pillanata elérkezett. Mi tudjuk, hogy az üdvösség nem egyszeri és befejezett tény. Hitünk fényében mi nem kérhetjük Istentől az elbocsátásunkat, mert látták ugyan szemeink felvillanni az üdvösség lehetőségét, de azt el is veszítettük. Mi nem kérhetjük Istentől elbocsátásunkat, mert hisszük azt, hogy ezt a fényt, ezt a lehetőséget, üdvösségünket és megtartásunkat életünk minden napján munkáljuk. Nem vagyunk tehetetlenek, és nem vagyunk elveszettek, ha mi is úgy akarjuk. Hitünknek nem kell meginognia, ha a körülöttünk és néha a bennünk lakozó sötétség és reménytelenség árnyaival való küzdelmünkben erőt merítünk az üdvösség megtapasztalt pillanataiból. Mert ezek az alkalmak, mint a búvópatak, fel-feltörnek életünkben, megelégítik szomjazó lelkünket, fényt árasztanak, és mutatják a követendő utat. Ezek az alkalmak, amikor nemcsak emberekként, de Isten gyermekeiként és egymás testvéreiként törekedünk élni, amikor látjuk, hogy szavaink, cselekedeteink elhozzák önmagunknak és egy-

másnak, ha csak egy rövid időre is, az üdvösséget. Ezek az alkalmak, amikor megbocsátunk önmagunknak és egymásnak, ezek az alkalmak, amikor az önös érdeket felülírja a közösség szolgálata, amikor minden megpróbáltatás és megaláztatás ellenére újra hinni és bízni tudunk önmagunkban és egymásban. Ezek az alkalmak, amikor az emberről vallott felfogásunk nem keserűséget és csalódást szül, nem üres szólamot jelent, hanem megélt valóságot. Az üdvösség áldott pillanatai ezek, melyeket néha nehéz küzdelmek és szenvedések árán, máskor meglepetésként kapunk ajándékba Istentől és egymástól. Ezek azok a pillanatok, amikor tudjuk, hogy érdemes élni, amikor a betegágyon, a gyász vagy magány terhe alatt, a családban vagy a gyülekezeti közösségben hirtelen megvilágosodunk: életünk, küzdelmeink, reményeink újra értelmet nyernek. Már látjuk nemcsak a sötétséget, de a fényt is, nemcsak a szenvedést, de a boldogságot is, nemcsak önmagunkat, hanem önmagunkat szeretteink, közösségeink és a teremtett világ összefüggésében. Látjuk magunkat az üdvözítés soha meg nem szűnő munkájának folyamatában, és felismerjük Jézus tanításának és az emberbe vetett hitének igazság voltát.

A léleknek, az istengyermeki mivoltunknak, emberségünknek ezek a felfokozott pillanatai talán soha nem érhetők jobban tetten, mint az ünnepek idején. Ezekből az áldott pillanatokból kell erőt merítenünk, mert a felismert igazságért, az üdvösségünkért harcolnunk kell. Sokan voltak és vannak, akik hitték és hiszik, hogy ezt a harcot fegyverrel és erőszakkal kell megvívni. Keresztes hadjáratok, üldözések, máglyák, erőszakos térítések – mind az üdvösség elérésének reményében történtek. Mások azt vallják, hogy az üdvösség kijár nekik, hogy semmit nem kell tenni érte. Én emlékeztetlek Jézus szavaira, amikor Zákeus házában a bűneit és gyengeségeit megvalló, az új élet lehetőségét kereső embert ezzel biztatta:

„*Ma lett üdvössége ennek a háznak…*"

Harcolni kell üdvösségünkért, de nem az erőszak, hanem a hit, a szeretet, a szolgálat fegyverével.

Harcolnunk kell gyengeségeink ellen, hogy mindennapi életünkben hitünk kiteljesedjen, és hiteles emberi életet éljünk, harcolnunk kell családunkért és közösségünkért, hogy a megmaradás és jövendő útját építsük, harcolnunk kell jogainkért, az igazságért és békességért, hogy a teremtett világ Isten jóságának és megtartó szeretetének helyszíne legyen. Harcolnunk kell, mert a magunk üdvösségét munkálva mások üdvözülését is elősegítjük.

Karácsonyra készülve, valljuk meg mi is Simeonnal, hogy a születendő Jézusban, de Isten minden gyermekében és önmagunkban is látjuk az üdvösség útját és lehetőségét.

Kérjük Istentől, gondviselő Atyánktól, hogy bocsásson el – nem az életből, hanem ki az életbe, hogy a karácsonyi ünnepre készülve megtapasztaljuk, megvalljuk és megéljük üdvözítő szerepünket, önmagunk és közösségi ünneplésünk kiteljesedésére, Istenországa rendületlen szolgálatában most és mindenkor. Mert az apostol szavaival valljuk, hogy a mi Istenünk azt akarja, hogy minden ember üdvözüljön, és az igazság ismeretére eljusson.

Ebben segítsen minket az Isten.

Ámen.

Lakatos Sándor

Tökéletes család

„Amikor azonban ezt végiggondolta magában, íme, az Úr angyala megjelent neki álmában, és ezt mondta: József, Dávid fia, ne félj feleségül venni Máriát, mert ami benne fogant, az a Szentlélektől van.
Fiút fog szülni, te pedig majd Jézusnak nevezed, mert ő fogja megszabadítani népét bűneiből.
Mindez pedig azért történt, hogy beteljesedjék, amit az Úr mondott a próféta által:
»Íme, a szűz fogan méhében, és fiút szül, és Immánuélnak nevezik majd« – ami azt jelenti: Velünk az Isten.
József pedig, amikor felébredt álmából, úgy tett, ahogyan az Úr angyala parancsolta neki, és feleségül vette őt.”

(Mt 1,20–24)

Ha az ókori politeista kultúrák mítoszait tanulmányozzuk, azt látjuk, hogy az istenek is családba rendeződnek. Házasodnak egymással, gyermeket nemzenek, és családi kötelék köti össze őket. A családi kötelék felbonthatatlan, annak ellenére is, hogy gyakran konfliktus támad a családtagok között. Az ókori kultúrák tanulmányozói rég megállapították, hogy a politeizmus isteneinek társadalma tulajdonképpen a földi társadalom tükörképe. Amikor ókori emberek az istenek születését, a világ teremtését, az égi hatalmasságok szerelmi történeteit vagy háborúskodásait mesélték, lényegében a földi társadalom alakjait és sajátosságait mutatták be.

A görögök, a rómaiak, a germánok, és minden bizonnyal a mi kereszténység előtti magyar őseink is a többihez hasonlóan az isteneket halhatatlan emberek alakjában rajzolták meg. Az emberség fő jellemzője ilyenként nem a jellembeli esendőség volt, nem a „tévedni emberi dolog” jelmondat adta vissza az emberi lét lényegét, hanem sokkal inkább a halandóság megmásíthatatlan valósága, a múlandóság tényének a felismerése. A teremtett Ember halandó, ideje végesre

van szabva, és halálának órája az istenek jóindulatától függ. A születés és az elhalálozás határai közé szorított Ember állandó nyomás alatt van, mert kinek rövidre, kinek pedig rövidebbre szabott az ideje, hogy életét kiteljesítse, hogy életének értelmet, és ha lehet, halhatatlanságot szerezzen, így gondolkodtak a régiek. De a régiek hitték azt is, hogy a halandó teremtmény megtapasztalhatja a halhatatlanságot gyermeke, gyermekei születésében. Léte értelme, élete elsődleges küldetése ez: gyermeket nemzeni a világra, aki az elmúlással dacolva folytathatja a földbe hulló szülő életének munkáját és álmait.

A mítoszokban tehát halhatatlan emberekkel találkozunk, idealizált földi alakokkal, akik a tökéletesség látszata ellenére tele vannak hibákkal és gyengeségekkel. A görög mítoszokban például az erős családfő, az apa, az uralkodó mintaképe, Zeusz főisten, aki kérlelhetetlenül uralkodik, irányítja a teremtett világot és megkérdőjelezhetetlen döntéseiben. De mindeközben titokban kicsapongó, rejtőzködő, mert halmozza az élvezeteket hol a mennyben, hol pedig a földön. A feleség mivolt és az anyaság mintaképe Héra királyné, Zeusz felesége, aki kellően szigorú, tekintélyes és rendíthetetlen jelleműnek látszik. Mindeközben kicsit szeszélyes, kicsit kiszámíthatatlan, sokat bosszankodik és bizony, okkal, végtelenül féltékeny a kicsapongó férjére, aki, ha teheti, igyekszik elkerülni az asszonyság haragját.

Az ókori történetekben a szereplők tele vannak vágyakkal és titkokkal. Mindegyikük egy kicsit Adonisz vagy egy kicsit Aphrodité is szeretne lenni, akik ifjak és tökéletes külsejűek, és nem köti őket a házasság, a család iránti kötelesség, nem vonzza őket a családalapítás, mert tele vannak szabadságszomjjal. Gyermekük csakis a vágy és vonzalom lehet. A különböző mítoszokban azt látjuk, hogy minden szereplő harciasnak is kíván időnként látszani, mint amilyennek Árészt látjuk, a háború istenét, akinek nincs ideje családi drámákra, mert folyton a véres harcmezőkön, tüzes csatatereken viaskodik valakik ellenében vagy valakik társaságában. Gyermeke csakis a háború, a békétlenség és a konfliktus lehet. És minden szereplő kicsit tudósnak is szeretne látszani, olyannak, mint Pallasz Athéné, a mesterségbeli tudás óvója, a mindentudó, aki életét az írások, a törvények és a tudomány világának szentelte. Gyermeke csakis a száraz, tényszerű okosság lehet.

Az ókori istenek óta eltelt évezredekben a kereszténység új jelképekkel, új tanulságokkal igyekezett meghódítani a világot. Az istenről alkotott képünk Jézus tanítása és az evangéliumok óta lényegeset változott ugyan, de az emberi jellem, ami a politeizmus isteneinek tükréből ma is kiolvasható, aligha változott valamit. Gondolom, magunkra ismertünk kicsit a felsorakoztatott görög isteni jellemekben. De vajon a kereszténység, a kiábrázolhatatlan egy Isten tanításával

végleg száműzte volna az emberek közül az Istent? Vajon végérvényesen leépítette volna az Isten emberi vonásait, tulajdonságait? Vajon teljesen nyoma veszett mindannak, amit az ókoriaknál láthattunk? Azt gondolom, hogy nem, mert a karácsonyi témakör éppen ezt a gondolatot szólaltatja meg igen hangsúlyosan.

A keresztény karácsonyunk a családot, a betlehemi jászolban fekvő kisgyermeket helyezi az ünnep középpontjába. Ebben a történetben saját magunkat, családi és emberi kapcsolatainkat keressük, legalábbis ezt a lehetőséget kínálja fel számunkra ez az ünnep. Kirajzolódik számunkra a szentírásból a szülőpárosideál, a szent szülepár és a gyermekszületés ideálja, a jászolban fekvő kisded Jézus, aki egyben a létezés legelemibb forrásának jelképévé nemesedik. Karácsonykor a születés csodáját mint isteni csodát, mint isteni ajándékot ünnepeljük. Nem egyszerűen egy születést, hanem az elemi isteni szeretet testet öltését ünnepeljük. Isten, a véghetetlen szeretet, közel hajol az emberhez, és önmagát adja azoknak, akik képesek a befogadásra. Törékenyen, esendően, végtelenül kiszolgáltatottan, amilyen törékeny és kiszolgáltatott egy ma született, pólyába takart kicsi gyermek lehet. A család, a szent szülepár pedig ennek a legfőbb értékeknek a bölcsője, ahol az elemi szeretet valóságos otthonra talál. Ez a tudás, ez a meggyőződés van felkínálva számunkra a bibliai karácsonyi történetben mint követendő példa, mint életünk alapértéke, amiből élet, öröm, megbékülés és jövő származhat. Alapérték, mint ami megkérdőjelezhetetlen és szétrombolhatatlan kötelék minden kereső és esendő ember számára.

A kereszténység a Jézus-történetben rajzolja meg az idealizált család képét. A család a bölcső köré rendeződik, ahol Mária és József párkapcsolata a gyermek Jézus születésével válik teljes értékűvé azon a csillagfényes éjszakán a betlehemi istállóban. Az ókori történetekben is sokszor találkozunk azzal a gondolattal, hogy egy gyermek születése alapjaiban rengeti meg a kiüresedett és túl gyarló-emberivé züllött világot. Egy rendkívüli születés egy új világ kezdetét jelentheti, és a változás szele már a születéskor, sőt a fogantatáskor érezteti hatását. Ezért nem ritka, hogy rendkívüli születések kapcsán féltékenységről és akár a kisgyermek elleni támadásról olvasunk. Hiszem azt, hogy minden születés lehet rendkívüli, és hiszem azt, hogy minden születés egyben beteljesedés is. A messiás megszületését megjövendölték a régi próféciák, és a koldusherceg eljövetelét hírül adták a tündöklő csillagok és az örvendező angyalok.

Fontos, hogy ma se tévesszük szem elől az evangéliumi üzenetet, mely szerint Józseftől a látomásában megjelenő angyal elköteleződést kért rögtön a fogantatást követően, Máriától pedig a látomásszerű angyal elfogadást kért, a születendő gyermek szeretetteljes elfogadását, befogadását mint Istentől jövő személyes ajándékot és megbízatást. Ők pedig mindketten, Mária és József is

engedelmesen elköteleződtek, és elfogadták az ajándékot, így lettek ők hárman a tökéletes család mintája számunkra, ezt az alapértéket képviselik ma is.

Kicsit olyan ez a betlehemesben megformázott kép, mint egy esküvői beállított fotó, vagy inkább egy keresztelőkor beállított családi fotó, amin ott vannak mindazok, akik vérségileg és érzelmileg a legfontosabbak az ünnepelt kisgyermek számára. Ezek a fotók mindig azt próbálják modellezni, hogy micsoda lehetőség rejlik egy új család indulásában, micsoda lehetőség kínálkozik arra, hogy megvalósítsák minden álmukat, minden reményüket. Azt mutatják, hogy minden megszületett kisgyermekben – az isteni akarat szerint – a megváltás lehetősége születik meg a világra. Ebben bízik minden anya és minden apa, és ha remél Ő egyáltalán, akkor azt hiszem, ezt reméli a Jóisten is tőlünk.

Társadalmi felmérések számszerűsítve mutatják, hogy az európai társadalom 95%-a az ideális élethelyzetet, társadalmi státust családban, gyermekkel képzeli el. Ez a 95% nyugtatóan hat a fülünknek, mert rengeteg ennek ellentmondó tényt látunk és hallunk a világban. A tökéletes család képe tehát bennünk él. Kiolthatatlanul bennünk él a tökéletes családi állapotok iránti vágyódás, az idilli házasság iránti vágyódás, az ideális gyermekekkel körülrajongva.

De mi van, ha így a karácsonyi ünnep környékén azzal kell szembesüljünk, hogy valamelyik családtagunk tökéletlen, vagy esetleg teljesen hiányzik? Mi történik akkor, ha kiderül, így, a karácsony árnyékában, hogy a családi fotó nem szimmetrikus, itt-ott csorbát ejtett rajta az élet, az idő, az emberi gyarlóság? Mi van, ha anya nem kifogástalan házi tündér, és nem tökéletesen önfeláldozó, mint Mária? Mi van, ha apa nem tökéletes az elköteleződésben és a felelősségvállalásban? És mi van, ha a gyermek nem a megálmodott angyali tündér, és nem teljesíti be a szülők álmait úgy, ahogy azt a szülők megálmodták?

Karácsony ünnepén a feltett kérdésekre a válasz csak ez lehet: Ember, mindezek ellenére karácsony van! Karácsony itt van, megérkezett hozzánk hibáink és esendőségünk ellenére! Rút csorbák és szégyenteljes gyarlóságok dacára a karácsony bekopog hozzánk idén is és jövőre is! Ez a karácsonyi evangélium: a karácsony feltétel nélkül érkezik meg otthonainkba és templomainkba! A tökéletességre való vágy benne él az emberekben, és nem igaz, hogy a mai ember mást akar, vagy mást remél, mint az ókori ember. A mai ember is szeretetre éhes, ölelésre és odafigyelésre szomjas. Mindezeket pedig elsősorban attól az „olyan, amilyen" családjától várja el mint örökölendő, neki kijáró jussot, mint feltétlen ajándékot, örökséget, amit továbbadhat ma és holnap gyermekeinek és maradékainak.

Igaz ugyan, hogy a számok azt mutatják, hogy minden második házasság felbomlik ebben az országban, és igaz az is, hogy a társadalmunk csak alig minden második magzatot enged megszületni erre a világra, különböző okokra és

indokokra való hivatkozással. A karácsony előtti időszakban megsokszorozódnak a terápiás kabinetekben a jelentkezők, a kapcsolati gondokkal küszködő családok, akik az ünnep előtt rendezni akarják a megsokasodott problémákat, külső segítséget kérnek, mert veszélyeztetve érzik lelki életük egészségét, családi életük egységét és biztonságát. Valahogy végidőként élik meg a karácsony közeledtét, mert a karácsonyi ünnepkör felerősíti az emésztő problémákat, és nagyon fájó tud lenni rendezetlen lélekkel állni meg a betlehemi csillag alatt. Karácsony küldetése felmutatni a tökéletes családi képet, amiért érdemes harcolni és dolgozni, amire érdemes törekedni. Felmutatja az irányt, amerre igyekeznünk kell, de megmutatja azt is, hogy ez nem egy háromnapos igyekezet, hanem örökösen megújuló lendület kell legyen. Meg kell értenünk azt is, hogy nem lehet pár nap alatt rendbe hozni azt, amit 365 nap alatt elrontottunk, vagy elhanyagoltunk. Megláthatjuk azonban azt, hogy karácsonykor lehetőséget kapunk megerősödni szándékunkban, ragaszkodásunkban és elköteleződésünkben, ami elvisz bennünket legalább a következő karácsonyig, ahol ismét elővesz bennünket a tökéletesség iránti vágyakozás.

Ha figyelmesek vagyunk, könnyen megláthatjuk, hogy a család olyan, mint a légnemű vagy a víznemű anyag, ami azonnal kitölti a megüresedett teret. Ha a család valamelyik alkotórésze hiányzik, a meglévő családtagok, ha kell, több szerepet is vállalnak. Sok esetben anya egyben apa is lesz, mert apa jó esetben a kenyeret keresi idegenben. Mama újfent anyává lépik elő, mert neki már van tapasztalata, tudja, hogy kell gyermeket nevelni, a szülőknek pedig menni kell, mert „fúj a gyár". A nagyobb testvér szülővé lép elő, mert ő már nagy, és felelősségvállalást követelnek meg tőle a felnőttek. A család tehát önmagát pótolja, önmagát gyógyítja, önmagát segíti, jó esetben úgy, ahogy tudja. Rosszabb esetben a megüresedett teret betöltik a függőségek, a magány és a depresszió. Karácsony azt hirdeti, hogy nem kell ennek így lenni! Azt hirdeti, hogy van megbocsátás és van megjobbulás, és van esélye annak, hogy az isteni jóság megfogan, és újra megszületik.

Nem tagadhatjuk, hogy rengeteg a probléma idelenn a csillagok alatt. Végletek között csapongunk, és könnyű szavakkal állítjuk, hogy emberek ma úgy nőnek fel, hogy nem látják a szüleiket elmenni dolgozni, és ez nem szolgálja a társadalom fejlődését, másfelől az is igaz, hogy a mai gyermekek jelentős része úgy nő fel, hogy nem látja a szüleit, azért, mert azok hajnaltól éjfélig dolgoznak valahol, és nincs idejük a családra. Tény, hogy a megélhetésért szülők és szülőpárok hónapokra vállalják az idegenben való távollétet, és a pedagógusok és a nagyszülők és a fizetett dadusok képtelenek teljes értékűen pótolni azt az űrt, ami az itthon maradottakban keletkezik. És vajon van-e joga bárkinek ítélkezni más fe-

lett? Ítélkezni nincs joga senkinek, de biztatni és hirdetni kell, hogy lehet ez másként is. Mert ahol a szeretet otthonra talál, ott minden más szükséglet ráadásként adatik meg azoknak, akik jó szívvel igyekeznek hódolni a betlehemi jászol előtt, és azoknak, akik nyitott szemmel követni tudják az égen megjelenő csillagot.

Karácsonykor hamar rájövünk arra, hogy egy kiegyensúlyozott család pótolhatatlan békesziget, erőforrás és támasz mindenki számára. Csoda-e, ha olyan erősen bennünk él a tökéletes családkép utáni vágyódás, a tökéletes szülepár tisztelete, a tökéletes kisgyermek születéséről szóló öröm igénye? A karácsony újra és újra felkavarja bennünk a hiányérzetet, a vágyakat, és mi indulunk megbizonyosodni mint a pásztorok, ajándékot vinni és hódolni mint a napkeleti bölcsek a szívünkben újra és újra megszülető betlehemi kis Jézusunk jászlához. És várjuk a csillag megjelenését, és dalolva és dicsőítve baktatunk karácsonyi havas utakon, hogy le ne maradjunk az örömről, a beteljesülésről, a csodáról. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Molnár Dávid: *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…" Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648).* Kolozsvár, 2016, Magyar Unitárius Egyház. 504 p.

Az elfogult recenziók mindig gyanakvást keltenek. Ha a későbbiekben a recenzens gyanúsnak tűnik, az betudható annak, hogy több szempontból úttörő munkával van dolgunk. Önmagában a vizsgált időszak is izgalmas; az erdélyi antitrinitarizmus történeteneke korszakáról kialakult homályos képünket Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István 18. század végi *Egyháztörténet*e nagyban befolyásolhatta. Molnár Dávid előszavában az időszak levéltári alapkutatásainak hiányát hangsúlyozza – teljes joggal –, mivel azok eredményei sokban árnyalhatják az *Egyháztörténet* által felvázolt képet, amely műfajából adódóan néhol (a recenzenshez hasonlóan) törvényszerűen elfogult. A szerző ezt távolságtartással kezeli: „*Célom […] az volt, hogy csakis azon dokumentumok alapján tekintsem át a címben kijelölt négy évtizedet, amelyek szisztematikus kutatások során kerültek az én és nálam érdemesebb kutatók kezébe, s csak akkor vegyem figyelembe az eddig megfogalmazott megállapításokat, közöttük Kénosi Tőzsérék állításait is, ha azokat a meglévő források megerősítik.*" (14.)

Úttörő munka abból a szempontból is, hogy a vonatkozó levéltári dokumentumokat és nyomtatványokat nemcsak tárgyalja és kontextusba helyezi, hanem a kötet nagyobbik része ezek átiratait, fényképeit is tartalmazza, megágyazva ezzel további kutatásoknak. Megbecsülendő az efféle hozzáállás, mivel így Molnár bevezető tanulmányát és annak referenciáit összeolvasva egy átlátható rendszert kapunk, amely megengedi, hogy a későbbi kutató vitatkozhasson. A forrásalapú kutatás azért is elengedhetetlen, mivel a 16–17. századi Erdély több szempontból sajátos valláspolitikai helyzetének alakulása eddig sem volt egyértelmű. A kötet jelentős eredményeivel vázolja az unitárius felekezetek, irányzatok erőviszonyait, érdekeit, és azok találkozásait.

A vizsgált időszak kezdetét Molnár Dávid Bethlen hatalomra jutására helyezi, amelynek hatása az unitárius egyházat jelentősen befolyásolta. Bethlen fejedelemsége kezdetétől a református püspökség folyamatosan erősödött, így a radikálisabb unitárius irányzatok szabadsága fenyegetve volt, és előtérbe kerülhettek a sociniánus ér-

dekek. Ezért fordulhatott elő 1615-ben, hogy Valentin Radecke, a lengyel testvérek sociniánus küldötte foglalhatta el az unitárius püspöki széket. Tehette ezt annak ellenére, hogy az egyházvezetés többsége nonadorantista volt, akik a sociniánusokkal szemben úgy gondolták, hogy Jézust emberi mivolta miatt nem illetheti isteni tisztelet. A nonadorantisták radikalitása miatt érhette a korábbi, Toroczkai Máté regnálása alatti unitárius egyházat a szombatosság vádja is. Ebből a feszült egyházpolitikai helyzetből eredeztethető a század közepéig eltartó hatalmi harc az unitárius egyház püspöki címéért és Kolozsvár plébánosi posztjáért, közben pedig folyt a felsőbb vezetéssel a diplomáciai lavírozás. Molnár ezt a nagyon összetett helyzetet vizsgálja a fennmaradt források fényében, és könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy a szűkös adathalmazból épít egy átláthatóbb, átfogó, alternatív egyháztörténetet.

A helyzet eredményeképp a radikális irányzatok írásbelisége is visszaszorult, nonadorantista és szombatos szövegek Bethlen uralmának évtizedeiből csak csekély számban találhatók. A kizárólag kéziratos forrásokban hagyományozódott radikális művek pedig általában korábbi teológiai munkák másolatai, ám ezek közt is talál hierarchiát Molnár. Az első generációs nonadorantista irodalom (Palaeologus, Dávid Ferenc) hagyományozódása időszakosan megszakad, szemben Enyedi György műveinek másolásával. Ezt Enyedi az erdélyi unitarizmust sokfélesége ellenére egységesen reprezentáló magatartása magyarázhatja, amely lehetővé tette, hogy teológiájában helyt kapjanak mind a radikális, mind a mérsékelt elvek, és így nem került tiltólistára. A nonadorantista irodalom a szombatos írásbeliséghez hasonlóan tehát csak titokban terjedhetett, lappangott.

Molnár Dávid következtetése szerint Radecke püspöksége alatt az egyházi vezetésben kialakult érdekellentéteket szükségszerűen orvosolni kellett. A szombatosok hatása egyre erősödött, annál is inkább, mert az unitáriusok védelmét állami szinten szombatos főurak nyújtották. Ezzel párhuzamosan egyre több egyházi szolga ment szembe a püspöki intézkedésekkel, mivel a gyülekezetek maguk választhatták lelkészüket. Így jöhetett létre Molnár szerint egy „labilis egység", amelynek elsősorban politikai funkciója volt.

A meglehetősen problematikus kiindulópont után Molnár messzemenő következtetések sorozatát állítja fel. Alaposan tárgyalja az egyházi tisztségekért folyó versengést, amelynek központjába a sociniánusokat és Radecke hatását állítja, emellett az egyes tisztségeket betöltő egyházfik krisztológiáját is tárgyalja. Ez azért is fontos, mert az *Egyháztörténet* által kissé leegyszerűsített képet árnyalni tudja; a forrásokra alapozva rámutat az egy-egy életműben is előforduló dogmatikai ellentmondásokra.

Az átfogó, elsősorban forrásokra hagyatkozó dolgozatok sajátossága, hogy általában marad bennük feltételezés, amelyet bizonyos források hiánya szül. Molnár Dávid tanulmányában is találkozunk efféle sejtésekkel, ugyanakkor ilyenkor mindig hangsúlyozza állításainak esetleges ingatagságát.

A bevezető tanulmány után a könyv a források szövegkiadásával folytatódik, amely a kötet tekintélyesebb részét képezi. Elsőre a kiadással járó hatalmas munka szúr szemet. Egyszerre félelmetes és irigylésre méltó az a munkabírás és -tempó, amellyel Molnár rendelkezik. A nagy mennyiségű forrásanyagot két részre osztja, ebből az első a kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok átiratait és fényképeit tartalmazza (hogy a munka mértékét jobban érezhessük: 91 tételről van szó).

Az összegyűjtött dokumentumok nagy része a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában található (többek közt a Lengyel Unitárius Egyházközség Kolozsvári Levéltárának anyaga is). Emellett két dokumentum származik Kelemen Lajos hagyatékából, valamint egy a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságáról. Forrásait Molnár alaposan összeveti a korábbi kutatásokkal, ezeket minden esetben hivatkozza, és ha az adott dokumentumnak volt megelőző fordítása/kiadása/ismertetése/fényképe, összekapcsolja azokkal.

Külön fel kell hívnom a figyelmet az átiratok pontosságára. Átírási elveikben hangsúlyozott modernizált helyesírás és következetes ejtéstükröztetés lehetővé teszik, hogy Molnár szövegkiadásai közérthetők legyenek, mégis a lehető legkevésbé térjenek el forrásaiktól. A dokumentumok egy része – a Radeckéhez címzett levelek – latin nyelven íródott, amelyek eredeti szövege mellett tartalmát magyarul is közli Molnár. Ezt is csak méltatni lehet; itt is közérthetőségre törekszik, és nem várja el a latin nyelv feltétlen ismeretét. Ugyanakkor pontos kivonatot ad forrásairól anélkül, hogy fordítási problémák feszegetésébe bocsátkozna. Átiratait szövegkritikai jegyzetekkel látja el, a vendégszövegeket, a bibliai korrespondenciajegyzeteket éles szemmel veszi észre.

Átiratai mellé Molnár a levéltári dokumentumok fényképeit is mellékeli. Szövege ettől lehetne igazán ellenőrizhető – és sok esetben az is –, ám a könyvformátum nem teszi lehetővé, hogy a fotóközlések teljes értékű forrásként szolgálhassanak. De el kell ismerni, a képek minősége illusztrációnak több mint kielégítő, ám, szó, mi szó, nagyító használata mindenképpen ajánlott vizsgálatukkor.

A levéltári dokumentumok kiadása után a szerző a korszak unitárius krisztológiai, felekezeti szempontból fontos nyomdai munkákról ad leltárt. Saját meghatározása szerint: *„Csak azokat a nyomdatermékeket sorolom fel, amelyek az unitáriusok vallási önmeghatározását, hitvédelmét és -terjesztését szolgálták, illetőleg e felekezet*

agendái, egyházkormányzati kiadványai voltak. Ezek közül pedig csak azokat közlöm, amelyek vagy magyar nyelvűek[,] vagy lefordították őket magyarra. Egyéb egyházi-vallásos, iskolai, alkalmi, az állam életével kapcsolatos stb. nyomtatványok nem kerültek be az összeállításba." (275.) Hasonlóan a levéltári anyag leltárához, csak az eddig kiadatlan szövegek átiratát közli Molnár; a nyomtatványok címeit, RMNy-számukat (ha van ilyen), datálásukat, és persze a korábbi kiadások, kutatások hivatkozásait is összesíti listájában. És nem akármilyen hiánypótló szövegkiadásokat tartalmaz a kötet: köztük van Toroczkai Máté 1632-es katekézise, amelynek kiadástörténete eddig is kérdéseket vetett fel, mivel ugyanez évben jelenik meg egy rakówi sociniánus káté magyar fordítása is. A Toroczkaiféle a palaeologusi teológiát foglalja össze, ezzel folytatja a korai nonadorantista hagyományt, míg a rakówi – amelynek fordítása megrövidül a kiadáskor – sociniánus alapelveken nyugszik. Balázs Mihály korábban már összevetette a két katekézist, és következtetése szerint Toroczkai megjelentetése volt magától értetődőbb, mivel Kolozsvár nonadorantista hagyománya nem kopott meg a harmincas évekig.[1] A sociniánus nyomtatvány kiadása mögött pedig egy mérsékeltebb, polémiákba nem bocsátkozó törekvés feltételezhető, elsődleges célja a sociniánus dogmatika szolid lefektetése lehetett. Egymás mellett szerepeltetve őket Molnár nemcsak igazolja a korábbi kutatásokat, hanem a szövegek együttes olvasásával az unitáriusok felekezeti különbözőségeihez közelíti olvasóját.

Az átírt nyomtatványok közt szerepel Fausto Sozzini, Johann Crell és Valentin Schmaltz egyes munkáinak 17. századi fordítása is, amelyek forrásait a szerző tisztázza, és össze is veti velük a magyar változatokat. A sociniánus törekvésnek köszönhetően jelentek meg nyomtatásban ezek a művek, amelyek fordításait is egészen pontosnak tartja Molnár. Az unitárius kátéirodalom folyatatása is szerepet kap az átírt művek közt, és itt szerepel Radecke úrvacsorát taglaló ágendája is.

A korszak erdélyi unitarizmusáról így nemcsak pontos, átfogó képet kaphatunk Molnár Dávid kötete által, hanem forráskiadásaival egy olyasfajta űrt tölt ki, amellyel az *Egyháztörténet* után a kutató eddig nem boldogult. Ha egy mondatban kellene összegeznem elfogultnak tűnő recenzióm elfogulatlan ítéletét, bajban lennék, de valami hasonló lenne: a feltárt anyag nagysága, pontossága, és a szerző egyedi, ám koncepciózus rálátása teszi megkerülhetetlenné munkáját.

Etlinger Mihály

[1] Balázs Mihály: Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom, Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsikomplanációig. In *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2006, Balassi (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8.), 72.

Tibori Szabó Zoltán–Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948).* Kolozsvár–Cluj, 2015, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója – Editura Asociaţiei Culturale Minerva. 436 p.

1918. december 24-én Kolozsvárra bevonultak a román királyi csapatok. A nemzetközi jog szerint a város megszállás alá került, s ez a megszállás rövidesen egészen Budapestig terjedt. Sokáig reménykedtek a kolozsváriak, hogy a háború után meghúzandó határok a várostól keletre fekszenek majd. 1919 vége felé azonban már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Kolozsvárt be fogja kebelezni a megszületendő Nagyrománia. A kolozsvári és az egész erdélyi magyarság magára marad, új keretek közt kell életterét kialakítania. Harcolnia kell százados intézményei megtartásáért és új intézményeket kell teremtenie, amelyek a kisebbségi létfeltételekhez igazodjanak. Még az 1920-as trianoni békediktátum aláírása után is bizonytalan volt jó ideig, hogy az új hatalom milyen kereteket engedélyez a kisebbségeknek. Sok mindent megígértek, de az ígéretekből csak kevés valósult meg, s azokért is harcolni kellett. A fennmaradás, a túlélés egyik eszköze volt az önszerveződés, a saját erők felhasználása.

Az önszervezés terén különösen fontos szerep hárult a kolozsvári Társadalom elnevezésű klubra. Még 1872-ben létesítették a Bel-Magyar utcában teketársaságként, amely aztán a század végén kiköltözött a Majális utca egyik kertjébe, s ott már a nagypolgárság, tanártársadalom tavasztól őszig működő találkozóhelyévé vált. Társadalmi és politikai kérdéseket tárgyaltak meg a városban élő különböző felekezetű és beállítottságú értelmiségiek. Az 1920-as években a romániai magyarság égető kérdéseit is itt tárgyalták meg, s nem egy indítvány itt született, nem egy intézmény csírái itt jelentek meg. 1922-ben Gyallay Domokos hozta létre a Társadalmon belül a híres „csütörtöki társaságot", mely a konzervatívabb erdélyi értelmiségiek tanácsának számított.

Valószínűnek tekinthető, hogy 1919 vége felé a Társadalomban fogalmazták meg azt az igényt, hogy a tankönyvkiadás, a szépirodalom és a napisajtó támogatására Kolozsvárt egy részvénytársasági alapon működő tőkeerős nyomdaipari vállalatot kell létesíteni. Ez lett a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Ennek történetéről eddig alig írtak. Mindössze néhány évfordulós cikk jelent meg róla. A kommunizmus idején konzervatív érdekeket kiszolgáló ipari vállalatként tartották számon, s ezért nem volt tanácsos múltját kutatni. A műintézet egykori munkatársa, Krizsó Kálmán ugyan az 1960-as évek végén megírta a „Kolozsvár tartományi" nyomdászat és hírlapirodalom történetét, de ez a munka nem láthatott

nyomdafestéket, mindmáig csak gépiratos példányait forgathatják. Miután 1991-ben megalakult a kolozsvári Minerva Művelődési Egyesület, s felvállalta az egykori részvénytársaság hagyományait, sőt egykori ingatlanjai visszaszerzéséért is harcot indított, természetszerűnek tűnt az igény, hogy meg kell írni a régi Minerva történetét, össze kell gyűjteni a rá vonatkozó adatokat. Erre maga a jó tollú újságíró, az egyesület elnöke, Tibori Szabó Zoltán vállalkozott.

A 2015 decemberében bemutatott kötet valóságos album és adattár is egyben. Jóformán mindent egybegyűjt, amit a Minerváról fel lehetett deríteni, s amit érdemes tudni. Az Előszót Dávid Gyula irodalomtörténész, a kolozsvári könyvkiadók-szerkesztők doyenje jegyzi. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a Minerva is hozzájárult ahhoz, hogy némi ingadozás után Kolozsvár váljék az erdélyi szellemi-irodalmi élet központjává. A Minerva nemcsak nyomdavállalat, hanem valóságos szellemi műhely volt, aminek történetéről eddig csak nagyon keveset tudtunk.

Tibori Szabó Zoltán százoldalas, rengeteg fényképpel, reprodukcióval illusztrált tanulmánya tizennégy fejezetben és négy táblázatban mutatja be a Minerva történetét és munkásságának eredményeit. Mint a bevezetőben elmondja, nagyon kevés forrás állt a rendelkezésére. Van ugyan a Kolozsvári Állami Levéltárban egy *Minerva nyomda* elnevezésű fond, de ez csak a gazdasági tevékenységre vonatkozó iratokat tartalmazza. Szerencsére itt megőrződött az egykori alapító részvényesek névsora. A legtöbb adatot az évente a közgyűlés elé terjesztett és 8–10 oldalon ki is nyomtatott Jelentések tartalmazzák. Huszonkét év üzleti jelentését sikerült megtalálni, így tehát hét év jelentései hiányoznak, de ezekből az 1945–1948 közötti évekre vonatkozóak bizonyára nem kerülhettek sajtó alá.

Az első fejezet a Minerva megalapítási körülményeit és anyagi alapjának előteremtését vizsgálja. Valószínűnek tűnik, hogy 1919 decemberében tették közzé azt a felhívást, amely a nyomdaipari vállalat részvényesi alapon történő megalapítására szólított fel. A részvénytársaság 1920. augusztus 16-án alakult meg 553 részvényessel, 1,5 millió lej alaptőkével. „*Az alapító tagok között olyan nevekkel találkozunk, mint például a Bethlen, a Bánffy, a Betegh, a Kemény, a Teleki és a Wass főnemesi családok különböző tagjai, Gyergyai Árpád, György Lajos, Grandpierre Emil, Kristóf György, Makkai Sándor, Mikó Imre, Pusztai Kálmán, Tavaszy Sándor, Vásárhelyi János és Vékás Lajos. A lista sok neves orvos és tanár nevét is tartalmazza. Az alapítók Erdély, a Bánság és a Partium különböző részein éltek, és közöttük zömében magyarok, de magyar zsidók, magyar örmények és magyar kultúrájú románok egyaránt szerepeltek*” – állapítja

meg Tibori. Nincs oldalszám. A teljes névsort különben a függelékben közli. A szerző helyesbíti azt az eddig elterjedt megállapítást, hogy „az erdélyi magyar egyházak támogatásával" alapították volna a nyomdát, ugyanis az egyházak testületileg csak később léptek be a részvényesek közé. Véleményünk szerint itt az egyházak erkölcsi támogatásáról is lehet szó. Az egyházak belső – szigorúan megszabott – gazdasági ügyrendje nem tette lehetővé, hogy egy még bizonytalan jövőjű részvénytársaságba befektessenek. Viszont számos egyházi vezető neve szerepel a jegyzékben. A cégbejegyzést követően a Minerva 1920. szeptember 27-én kezdte meg működését.

A második, de talán legfontosabb fejezet a műintézet irányítóit, vezetőit és szakembereit veszi számba. Kiderül, hogy nagyon kevés személy nevét ismerjük. A részvénytársaság elnöke kétéves megszakítással az 1944 őszén meggyilkolt Óvári Elemér ügyvéd volt. Ama két év alatt, 1942-ben és 1943-ban Papp József ügyvéd, Kolozsvár 1917 júliusa és 1918 novembere közti főispánja viselte e tisztséget. Az operatív vezetés a 40 éves Vékás Lajos vezérigazgatóra hárult, aki 1919-ig törvényszéki bíróként dolgozott, s a román király iránti hűségeskü megtagadása miatt elbocsátották. 1940 decemberében a kolozsvári Királyi Ítélőtábla elnökéül nevezte ki a magyar államhatalom. Vékás kiváló szervezőkészségét, gazdasági érzékét dicséri, hogy a rendkívül nehéz politikai és gazdasági viszonyok közt is fenn tudta tartani az intézményt, sőt az ország egyik legfontosabb nyomdaipari vállalatává tette. Legfontosabb munkatársai a nyomdaigazgatók voltak: Imre Kálmán, Lengyel Albert, Major József. A döntéseket azonban egy igazgatótanács hozta, melynek elnöke a részvénytársasági elnök volt (Óvári, illetve Papp), s tíz-tizenöt tagja között a támogató egyházak püspökei, a magyarság politikai vezetői is szerepeltek. Még a román főtanfelügyelőt is bevették, talán hogy megkönnyítse a tankönyvkiadást. A részvénytársaság részéről egy felügyelőbizottság ugyancsak ellenőrizte az ügymenetet. Az ügyvezető igazgatói, majd 1940 után a helyettes vezérigazgatói tisztséget Moldován Pál töltötte be. Róla nem derül ki, hogy az egyetem egykori professzorának, Moldován Gergelynek a fia, 1892–1947 között élt, és azonos a kötetben is idézett Jász Pállal, ez volt ugyanis írói álneve. Még néhány részlegvezető nevét sorolja fel a tanulmány, néhol dátumokkal. (Az adatok nélkül említett cinkográfus Keresztes József sírja a Házsongárdi temetőben található, csak mesterségét és 1979-es halálozási dátumát írták fel rá.) A nyomda kiemelkedő értelmiségi alkalmazottjai Görög Ferenc és Gyallay Pap Domokos voltak. Mindketten diplomás történelemtanárok. Görög Ferenc a szászvárosi Kún Kollégium felszámolása után annak igazgatói székéből került a nyomdához. Gyallay vi-

szont egy ideig Unitárius kollégiumi állásával párhuzamosan végezte szerkesztői munkáját, majd 1927-től vált a Minerva főállású alkalmazottjává.

A következő fejezetek a gazdasági élet alakulásának és a politikai változásoknak függvényében korszakokat állapítanak meg az intézmény életében, s ezek teljesítményét vizsgálják, főleg az évi jelentések tükrében. Az 1920–1923 közötti évek alapozzák meg a nyomda hírnevét. Indulásként Stief Jenőnek az egyetem kiadványait sokszorosító nyomdáját és könyvkötészetét vásárolják meg, a következő évben Stein János főtéri könyvkereskedését is hozzávásárolják. Felállítják a cinkográfiai műhelyt, hogy illusztrációkat nyomtathassanak. 1920-ban egyetlen tankönyv és az Erdélyi Orvosi Lap kiadása veti meg az alapot. A következő évben már megalapítják két saját folyóiratukat, a Reményik Sándor szerkesztette *Pásztortüz*et a műveltebb olvasók részére, valamint a Gyallay Domokostól irányított *Magyar Nép* című hetilapot a vidéki, éppen csak olvasó közönség számára. Ezeknek az éveknek a terméséhez tartozik a később helikoni triászként emlegetett három erdélyi költő híres köteteinek a kinyomtatása: *Falusi elégia* (Áprily Lajos), *Vadvizek zúgása* (Reményik Sándor), *Erdély hegyei közt* (Tompa László). Számos tankönyv (26 cím), egyházi kiadvány és néhány tudományos munka ezen évek termése.

Az 1923–1929 közötti szakaszt a folyamatos megerősödés, a terjeszkedés és építkezések jellemzik. Már 1922-ben elhatározzák, de csak minisztériumi jóváhagyás után tudják a 2 millió lejre történő tőkeemelést végrehajtani. Ekkor lépnek be testületileg is a magyar egyházak a részvénytársaságba. Lényeges mozzanat, hogy 1923 októberében megvásárolják a Brassai Sámuel utcai ingatlant, ahová új, emeletes székházat építenek. Ezután ide összpontosítják a szétszórtan működő irodákat és műhelyeket. Ehhez a telekhez idővel még a szomszédos telkeket is hozzácsatolják. Újabbnál újabb gépeket szereznek be, sőt vonalzó intézetet is felállítanak. Részvényérdekeltséget biztosítanak egy marosvásárhelyi és egy dicsőszentmártoni nyomdában, ezeket utóbb felvásárolják. Ekkor már saját kiadványaik sokszorosítása mellett egyre több bérmunkát vállalnak. Megindítják az *Erdélyi Almanach*ot és az *Erdélyi Irodalmi Szemlé*t, az első romániai magyar tudományos folyóiratot. Ebből nő ki az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozat. Kós Károly, Gulácsy Irén történelmi regényeit is ők hozzák ki. Kristóf Györgynek a román művelődési minisztérium megbízásából írt, s Bitay Árpádtól románra fordított centenáriumi Jókai-monográfiáját szintén ők sokszorosítják. 1927-ben a sajtójuk alól kikerült művek példányszáma meghaladja az egymilliót.

A nagy gazdasági válság éveiként mutatja be a szerző az 1929–1933 közötti korszakot. 1930-ban a részvénytársaság 45 helyiségben működik, 115

szakmunkást, valamint 52 tisztviselőt, szerkesztőségi és kiadóhivatali alkalmazottat foglalkoztat. A külső tisztviselőkkel együtt összesen 182 személy áll szolgálatában. Ebben az évben az Erdélyben megjelent magyar könyvtermelés egynegyed része a Minerva nyomdájából kerül ki. 1929 végén a nyereségesség megőrzésére beindítják az Erdélyi Magyar Népkönyvtár-akciót. Igyekeznek minden magyar faluban könyvtárat létesíteni. 1931-ben már nagyon érinti a Minervát is a gazdasági csődhelyzet. Elmaradnak a megrendelések. A tanterveket a minisztérium olyan gyorsan változtatja, hogy mire a tankönyv elkészül, már használhatatlan. Kénytelenek a két lap, a *Pásztortűz* és a *Magyar Nép* példányszámát csökkenteni, az alkalmazottak egy részétől megválnak, mások fizetését átmenetileg lefaragják.

A válság utáni lendület esztendeiként olvashatunk az 1934–1940 közötti korszakról. A kiadásukban megjelenő két lap példányszáma fokozatos növekedésnek indul. Egyre több megrendelést kapnak. Úgyhogy 1935 végén már újabb alaptőke-emelést kezdeményeznek. Az újabb részvények eladásával hatmillió lejre nő tőkéjük. 1935-ben átveszik az addig Szatmáron megjelenő *Új Cimbora* című képes gyermeklap kiadását. Bánffy Miklós, Bárd Oszkár, Karácsony Benő, Kós Károly, Nyírő József, Szabédi László, Tamási Áron irodalomtörténeti szempontból jelentős munkáit adják ki. A jól menő üzem újabb építkezéseket tesz szükségessé: emeletet húznak a főépületre, az udvari épületeket is bővítik 1938-ban. Ebben az évben megvásárolják egy új cinkográfiai eljárás szabadalmát, úgyhogy még jobb minőségű illusztrációkat nyomtathatnak. 1937-ben a Kolozsvárt megjelent összes munkák összívszámának 60%-át a Minerva nyomtatta. A romániai magyar könyvek 37,93%-át tette ki e nyomda termése. Számos folyóirat mellett olyan sorozatokkal büszkélkedhettek, mint *A Magyar Nép Könyvtára* (1939-ig 62 füzet), *Minerva Könyvtár* (15 füzet), *Magyar Ifjúság Könyvtára* (12 füzet), *Pásztortűz Könyvtára* (18 füzet), *Erdélyi Tudományos Füzetek, Erdélyi Ritkaságok, Minerva Népkönyvtár*. Ezek füzetenként négy-hatezer példányban jelentek meg.

A szerző itt beiktat egy rövid fejezetet *Román kiadványok a Minervánál* címmel. Mert a Minerva tankönyv-kiadóként is kénytelen volt magyaroknak szánt román nyelvkönyveket kiadni. A már említett románra fordított Kristóf-kötet mellett megjelentette 1929-ben a *Minerva – Enciclopedie Română* című csaknem ezer oldalas, 50 műmellékletet tartalmazó lexikont. Ez az erdélyi román művelődés történetének első ilyenszerű összefoglalása, mindmáig használt kútfője.

A bécsi döntés utáni évek (1940–1944) visszaesést okoznak a részvénytársasági alapon nyugvó vállalat történetében. Kolozsvár is beilleszkedik az

összmagyar kultúra körforgásába, a Minerva elveszti addigi kulcsszerepét. A fővárosi lapok és kiadványok elárasztják az itteni piacot. Ráadásul a húszesztendei tapasztalattal rendelkező jó kereskedelmi érzékű vezérigazgatótól is meg kell válniuk. A *Pásztortűz* és a *Magyar Nép* terjesztése a Romániánál maradt dél-erdélyi megyékben lehetetlenné válik, s ez is visszaveti példányszámukat. Az *Új Cimbora* iránti kereslet annyira csökken, hogy 1940 végén kénytelenek kiadását beszüntetni. 1941-ben újabb tőkeemelést követően átveszik az *Ellenzék*, az *Esti Lap*, a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság*, vagyis valamennyi helybéli napilap nyomtatását. A Minerva tankönyvkiadása lényegesen lecsökkent, hiszen az ekkori tankönyvek többsége összmagyar jellegű volt, s a fővárosi nyomdákból került ki. 1942 végén, 1943-ban valamelyes javulás állt be az üzleti helyzetben, de a háborús viszonyok, a katonai behívások újabb nehézségeket okoztak. Az 1944 októberében bekövetkezett hatalomváltozás után a három magyar egyház lemondott Minerva-részvényeiről, melyek 52%-ot tettek ki, s azokat átengedte a vállalat személyzetének. Az első negyedszázada alatt a Minerva 4 milliónál több könyvet nyomtatott ki, amelyeknek közel fele saját kiadású volt, ezeknek a felét pedig 265 tankönyv példányai tették ki.

A Minerva sorsa a második világháború után c. fejezet jóformán négy év zavaros utójáték a sikeres negyedszázadhoz. Miközben tulajdonjoga körül vita alakult ki, a nyomda végezte a maga munkáját. Tankönyvek és brosúrák mellett az ekkor induló lapokat, folyóiratokat (*Dolgozó Nő, Egység, Erdélyi Szikra, Falvak Népe, Lupta Ardealului, Népvédelem lapja, Plugarii, Utunk, Világosság*) sokszorosította. 1945-ben az ellenséges vagyonok közé sorolták a nyomdát, felvéve a CASBI-jegyzékbe. 1946 végén a *Hivatalos Közlönyben* közzétett határozattal törölték erről a listáról. 1948-ban viszont a Minerva Rt. teljes vagyonát államosították, s a Román Munkáspárt Kiadójának tulajdonába juttatták. Törvényileg azonban csak 1979-ben került az állam birtokába. Akkor teljes felszerelését új telephelyre szállították, az ingatlanokat pedig különböző vállalatok közt szétosztották. Egy részük felett még mindig folyik a per.

A Minerva tevékenységének négy vonatkozását külön-külön fejezetben is elemzi a szerző. Az első a tankönyvkiadás. Ennek volt a legnehezebb eleget tenni. Tanárembert lehetett találni, aki megírja őket. De engedélyeztetésük külön procedúrát igényelt. „Az engedélyezés szempontjai és feltételei, a tankönyvekkel szemben felállított követelményrendszer pedig szinte évente változott, sok esetben olyan helyzetet teremtve, hogy mire a legutóbbi hatályos normáknak megfelelő tankönyv megjelent, már nem lehetett belőle tanítani, mert új előírás született" – összegez Tibori. Mégis kihoztak összesen 274 tankönyvet a 29 évi működés alatt.

1940-ben, 1943-ban és a következő évben egyet sem, 1920-ban és 1942-ben 1–1-et. A csúcsév 1946 volt 29 tankönyvvel, ezt 1922 (26 cím) és 1923 (23 cím) követi.

A második és a harmadik külön fejezet a *Magyar Nép*, illetve a *Pásztortűz* című lapokra vonatkozik. A *Magyar Nép* magát politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilapként határozta meg, a falusi lakosság részére íródott. Első száma 1921. november 25-én jelent meg, az utolsó 1944. szeptember 9-én. Szerkesztője, Gyallay Domokos tudott a nép nyelvén írni. A legjobb tollforgatókat nyerte meg lapja munkatársaiul, s elérte, hogy azok is közérthetően fogalmazzanak. A lap az 1930-as években az Országos Magyar Párt nézeteit hirdette és magyarázta. 1940 után, amikor már Dávid Iván lett a főszerkesztő, az Erdélyi Párt nézeteit tükrözte a lap, néha antiszemita hangot is megütve. Sajnálkozva kell megállapítanunk, hogy a szerző egyetlen szóval sem utal e fejezetnél arra, hogy egy Gyallay Domokos műveiből összeállított kötet jelent meg a *Romániai Magyar Írók* sorozatban (*Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés*. Bukarest, 1996). Ennek félszáz oldalas – még 1986-ban írt, de akkor a cenzúrától félresöpört – bevezető tanulmánya külön fejezetben dolgozza fel a *Magyar Nép* történetét. A *Pásztortűz* irodalmi, művészeti és társadalompolitikai képes folyóiratként indult 1921. január 9-én. Eleinte hetente, majd kéthetente, végül 1938-tól havonta jelent meg. Az utolsó szám 1944. február 15-én került ki a nyomdából. Felelős és főszerkesztői közt volt Reményik Sándoron kívül Nyírő József, Walter Gyula, György Lajos, Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Dsida Jenő, Császár Károly, Vásárhelyi Ziegler Emil. 1927-es üzleti jelentésükben azt írták, hogy „*Erdély csaknem valamennyi jelesebb íróját sikerült megnyerni*". Ez azonban csak a konzervatív álláspontot elfogadók vonatkozásában igaz. A kommunista időkben, amikor Gaál Gábor szemüvegén át illett az irodalmat megítélni, a Pásztortűz mindig negatív minősítést kapott. Értékítéleteire nem illett hivatkozni. A lap művészeti és kritikai rovata meglehetősen széles skálán mozgott.

A szerző a negyedik kiemelt fejezetben a Minerva művészetpártoló tevékenységét mutatja be. Itt olvashatunk arról, hogy a részvénytársaság Brassai utcai székházának manzárdját 1933/34-ben egy évre átengedték Szolnay Sándornak és Szervátiusz Jenőnek, hogy ott szabadiskolát vezessenek. A 30-as években művészeti tárlatokat rendeztek a Minerva központi helyiségeiben. Vágó Gábor szobrászművésznek pedig megengedték, hogy a 20-as évek végétől a nyomda udvarán külön műtermet tartson. A kiadványokban a modern művészeti irányzatok csak lassanként leltek otthonra, de idővel szinte valamennyi Kolozsvárt élő művész illusztrációkkal járulhatott hozzá a könyvek díszesebbé tételéhez.

Ács Ferenctől Kós Károlyon át Pap Domokosig és Tóth Istvánig jelen voltak a kiadványokban. Gy. Szabó Bélának albumát adták ki. Sokuk kiállítási plakátját, katalógusát is a Minerva nyomtatta. A kötet albumjellegét biztosítja a 28 oldalnyi fehér-fekete és színes műmelléklet.

A tanulmányt statisztikai kimutatások zárják az évi könyvkiadásról és könyvnyomtatásról, a Minerva népkönyvtár-akciójáról, a Minerva üzleti eredményeiről, a kinyomtatott sajtótermékek példányszámáról. A néha milliós tételeket feltüntető számsorok igen hatásosak, de igazán csak úgy lehetne őket értékelni, ha a kor más nyomdáinak eredményei nyújtanának valamelyes összehasonlítási alapot.

A történeti tanulmány függelékét képezik a részvénytársaság alapítóinak már említett névsora mellett Vékás Lajosnak és Jász Pálnak az első tíz év tevékenységét összefoglaló írásai, Nyírő József 1940-ben közölt Vékás Lajos-portréja, valamint Murádin Jenő 1980-ban az *Igazságban* közzétett írása, amelyben elsőként kezdi ébresztgetni az akkor éppen széthordott Minerva nyomda emlékezetét.

A kötet központi részét az Újvári Mária összeállította hatalmas bibliográfia teszi ki. Mint említi, Monoki Istvánnak az 1919–1940 közötti évekre vonatkozó bibliográfiája szolgáltatta munkájához az alapot, s annak könyvészeti leírásához igazodott az utóbb felkutatott kiadványok esetében is. A bibliográfia méreteit jellemzi, hogy 217 oldalra terjed, s 2832 tételt sorol fel. Ezeken belül külön csoportosítja az (1) iskolai tankönyveket, (2) könyveket, brosúrákat, aprónyomtatványokat, (3) almanachokat, évkönyveket, (4) kalendáriumokat, naptárakat, (5) kiállítási katalógusokat, (6) sorozatokat, valamint az (7) időszaki kiadványokat. De még az 1991-ben újjáalakult Minerva kiadványai is belefférnek e könyvészetbe. Roppant kitartás, rengeteg türelem kellett ennyi cím összegyűjtéséhez, szakszerű leírásához. S még azt sem mondhatja a bibliográfus, hogy munkája teljes. Nagyobb kiadvány már aligha bukkan fel, de 5–10 oldalas, a szerző rendelésére pár tucat példányban készült különlenyomatok, meghívók bizonyára még kallódnak egyikmásik könyvtárban, írói hagyatékban.

Névmutatók – külön a tanulmányhoz, külön a bibliográfiához – és idegen nyelvű ismertetések zárják a kötetet. Ez utóbbiakat nemcsak a manapság szokásos román és angol nyelven, hanem németül, franciául és oroszul is olvashatjuk. Így e kötet a világ számos pontján segítheti majd a bibliográfusi munkát, megkönnyíti a benne leírt kötetek azonosítását.

A könyv számos unitárius vonatkozása közül az alapítók névsorából a már említettek mellett még kiemelhetjük néhány közismert személyiség nevét: Abrudbányai Ede, Abrudbányai Géza, Borbély István, br. Daniel Lajos és Ferenc (Vargyas), Elekes Domokos

(Székelykeresztúr), Ferencz József, Ferenczy Géza (Nagyajta), Hadházy Sándor, br. Petrichevich Horváth Arthur (Magyarpéterlaka), br. Petrichevich Horváth Kálmán (Felsőzsuk), Kisgyörgy Sándor (Vargyas), Kiss Elek, Lőrinczy Dénes (Lupény), Mikó Lőrinc, Szent-Iványi József (Farnas), Zsakó Kálmán (Marosvásárhely), Zsakó Lenke. Testületileg jelentkezett a Székelyszentmihályi Unitárius Egyházközség.

Az unitárius szerzők és műveik kiválogatása a könyvészetből több oldalas listát eredményezne. Itt csak Gál Kelemen két alapvető munkájára utalunk: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* 1935-ben megjelent két kötete több mint ezer oldalt, a *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élte és kora* (1936) 436 oldalt tesz ki. Az időszaki kiadványok között a következő unitárius vonatkozású címeket találjuk: *Keresztény Magvető* (1922–1927 között), *Kévekötés* (1931), *Unitárius Közlöny* (1920–1921, 1933–1935).

Gaal György

ABSTRACTS

Mark Morrison-Reed: ***Ménage á Trois: The UUA, GAUFCC and IARF and the Birth of the ICUU.*** **III. (Translated and revised by Dávid Gyerő)**

This is the 3rd and final part of the paper presenting the relationship between ICUU and other Unitarian and Universalist organizations – but mainly the UUA. It focuses on the more recent past: how ICUU officers were elected and how financial funding worked and works. Since 1995, the founding year of the ICUU, its membership increased, from 14 to 22 full and provisional member groups, and so too did the number and kind of programs it offers.

The events from the recent past show how the ICUU began to consciously serve the needs of non-American Unitarian Universalist and Unitarian associations.

The major geo-political changes left their imprint on the ICUU too: for example the overthrow of Romanian dictator Ceauşescu led to a less hierarchical church structure. Hungary joined the European Union in 2004 and Romania in 2007, which led to the birth of a common Hungarian Unitarian Church. Countries where previously Unitarianism did not exist at all, like Uganda, Burundi and Cuba, demanded the ICUU's support.

The many culturally different ICUU members prominently raised the question of how to nurture right relations. The ICUU tries to realize the principle put down in words by Rebecca Sienes from the Philippines: "When strangers meet, endless possibilities emerge."

Keywords: ICUU, UUA, Burundi, Cuba, Hungarian Unitarian Church, intercultural relations, members, Philippines, programs, Rebecca Sienes, Romania, Uganda

Sándor Lakatos: ***Historic and Demographic Information from Homoród-szentmárton, with Special Emphasis on the 19th Century***

The Hungarian Government declared 2016 a memorial year in remembrance of St. Martin of Tours, one of the patron saints of Hungary, who was born in 316

or 336 AD in Savaria (today Szombathely, Hungary). This article contributes to the jubilee year a historical overview of Homoródszentmárton a representative settlement with a Transylvanian Unitarian community.

The study presents some of the relevant church records and a few special moments of the local history. It also includes information about the church buildings and the graveyards of the village based on the family registers and the archival record from the local church. Lastly it also includes some specifics about the local denominations.

Beside the protestant (Unitarian and Calvinist) majority we focus on the data and archival records of the Greek Catholic minority too, which was always considered a foreign-origin community by the local majority. In this context the study includes important facts which make possible a brief overview of the connections between some of the local noble personalities and the denominational rivalries.

This article is a product of an ongoing Family Reconstitution research study which focuses on Homoródszentmárton village records. The article summarizes the basic demographic data gathered from the nominal church records (Unitarian, Calvinist and Greek Catholic) which preceded the existence of Transylvanian official state records, which were introduced officially in October 1895. Furthermore, the article highlights a few memorable moments from the period between the second half of the 18th century up to the first quarter of the 20th century.

Keywords: family reconstitution, Homoródszentmárton, St. Martin of Tours

Csaba Gidó: ***Letters from Shrapnel Village, from the Bomb Craters or Letters from the Front. WW I Letters from Székelyderzs (Dârjiu) Soldiers to their Minister András Ébert***

In the Kolozsvár (Cluj) State Archives they keep hundreds of letters and postcards from the WW I, amongst them sixty-four from forty-eight soldiers from Székelyderzs (Dârjiu). They were written between 1914–1916 to their minister, András Ébert. Since February 1915 this minister took a personal initiative by sending a letter and an issueof the Unitarian Monitor to all of his congregants (or believers) who were serving on the front lines. This was the starting point of a correspondence between a minister and the soldiers from all over the front lines of the WW I. These letters show how these soldiers were longing for peace, how they worried about their beloved ones, the remorse they

felt for being part of a war, of such cruelty. These letters also show that these soldiers were hoping for the war to come to an end soon. They were so grateful for those letters coming from their minister. These letters provide insights into the spiritual world of the soldiers, and the events of the First World War.

Keywords: Ébert, András; correspondence, front line, letters, minister, soldiers, World War I, Kolozsvár, Cluj; Székelyderzs, Dârjiu

Réka Újlaki-Nagy: ***Judaizing and Identity in the Earliest Sabbatarian Writings (1588? – 1621)***

The denominational and national identity of the Transylvanian Sabbatarians ('Judaizers') has been constantly debated since the mid-19th century discovery of Sabbatarian literature. The question has always been haunted by mythologizing tendencies. The absence of something that was a given in the cases of other denominations – that is, the reflection on their native land and their nationality – has been explained in terms of denominationally and nationally biased viewpoints. Although most scholars had their own opinions about this question, no one has heretofore undertaken a detailed inquiry into the subject based on the texts themselves, and within the context of the Sabbatarians' attitude to Jews.

This study addresses this deficiency. It employs a relevant set of keywords to identify the signs of identity-creation in the earliest extant texts, and explores the Sabbatarian perception of the Jews. It reinforces the hypothesis that the absence of a patriotic voice is rooted in the theological advance towards Judaism. Although the perception of the Jews is not entirely positive in Sabbatarian texts, their role is unique, making them essential for salvation. This indicates the later direction of the formation of Sabbatarian national and denominational identity, which was a gradual movement towards Jewishness, leading to eventual 'assimilation'.

Keywords: denominational identity, identity-creation, Jews, Jewishness, Judaizers, mythologizing, national identity, Transylvanian Sabbatarians

Réka Varga: ***Who Are the Sons of God? The Second Psalm in the*** **Dispute of Pécs**

In the sixteenth century there were antitrinitarian centers in Ottoman Hungary. This paper explores the situation and the credo of the antitrinitarians in Baranya, Pécs, using relevant information from the 1588 Pécsi Disputa (Dispute of Pécs), a polemic written by the antitrinitarian preacher, György Válaszúti.

The second psalm is a very difficult point in the Unitarian-antitrinitarian polemic writings and confessions. This paper identifies the parts of the Dispute which are connected with this psalm, and compares them with the Transylvanian Bishop György Enyedi's Explicationes.This comparison makes evident that the Unitarians in Pécs were more extremist than Enyedi's. While Enyedi tried to connect with all the other Christian religions, György Válaszúti was an unapologetic nonadorantist. Perhaps this was due to the almost unique situation for the antitrinitarians in Pécs, where it was somewhat less complex then in Transylvania, where the politics and the religion were so tightly connected. In Baranya the Lutherans were forbidden by the ottoman leadership which was more permissive with the Unitarians, and the Roman Catholics had a good relationship with the antitrinitarians, so it is not a coincidence that other non-adorantists like Miklós Bogáti Fazakas showed up and hid in the city of Pécs.

Keywords: 16th century, antitrinitarianism, Dispute of Pécs, György Enyedi, György Válaszúti, Miklós, Bogáti Fazakas; nonadorantism, Pécs, Psalm 2

Studii

Mark D. Morrison-Reed
Cooperare internaţională în înfiinţarea Consiliului Unitarian Universalist. Partea a III-a. (Tradus şi revizuit de Dávid Gyerő) 367

Sándor Lakatos
Date istorice şi demografice din secolul al 19-lea referitoare la satul Mărtiniş (judeţul Harghita). 390

Csaba Gidó
Scrisorile soldaţilor din Dârjiu din timpul primului război mondial către preotul András Ébert 409

Réka Újlaki-Nagy
Iudaism şi identitate în documentele timpurii ale sâmbătaşilor (1588? – 1621). 420

Réka Varga
Cine sunt fii Domnului? Al doilea psalm în Disputa de la Pécs 441

Atelier

Lehel Molnár
Matricolele Colegiului Unitarian din Cluj în Arhivele Bisericii Unitariene . . . 453

Amvon – Masa Domnului – Liturghii

Béla Botond Jakabházi
Parabola încarnării. 458

Kinga Réka Székely
Crăciun în familie. 464

Tibor Rüsz-Fogarasi
Bucuria noastră de crăciun 468

Előd Szabó
Semnul 473

Benedek Andrási
Voi sta la locul meu de strajă… 476

Mária Pap
Nunc dimittis… 482

Sándor Lakatos
Familia perfectă 486

Recenzii

Dávid Molnár: „*…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…” Documente şi imprimate din Arhivele Biserici Unitariene Maghiare din timpul principilor Gábor Bethlen şi György Rákóczi I (1613–1648).* Cluj-Napoca, 2016, Biserica Unitariană Maghiară. 504 p. (Mihály Etlinger) 492

Zoltán Tibori Szabó–Mária Újvári: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948).* Cluj-Napoca, 2015, Editura Asociaţiei Culturale Minerva. 436 p. (György Gaal) 496

Rezumate 505

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Mark D. Morrison-Reed
Ménage á Trois: The UUA, GAUFCC and IARF and the Birth of the ICUU. III. (Translated and revised by Dávid Gyerő) 367

Sándor Lakatos
Historic and Demographic Information of Homoródszentmárton, with Special Emphasis on the 19th Century 390

Csaba Gidó
Letters from Shrapnel Village, from the Bomb Craters or Letters from the Front. WW I Letters from Székelyderzs (Dârjiu) Soldiers to their Minister András Ébert 409

Réka Újlaki-Nagy
Judaizing and Identity in the Earliest Sabbatarian Writings (1588? – 1621) . . . 420

Réka Varga
Who are the Sons of God? The Second Psalm in the *Dispute of Pécs* 441

Workshop

Lehel Molnár
The Matriculas of the Unitarian College, Kolozsvár (Cluj) in the Archives of the Hungarian Unitarian Church 453

Sermons

Béla Botond Jakabházi
The Parable of God Incarnated 458

Kinga Réka Székely
Christmas in the Family 464

Tibor Rüsz-Fogarasi
Our Christmas Joy 468

Előd Szabó
The Sign 473

Benedek Andrási
I will stand upon my Watch… 476

Mária Pap
Nunc dimittis… (Now you dismiss…) 482

Sándor Lakatos
Perfect Family 486

Book Reviews

Dávid Molnár: *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…" Unitarian Archive Documents and Editions from Kolozsvár (Cluj) from the Era of Gábor Bethlen and György Rákóczi I (1613–1648).* Kolozsvár (Cluj), 2016, Hungarian Unitarian Church. 504. p. (Mihály Etlinger) 492

Zoltán Tibori Szabó – Mária Újvári: *The History and Bibliography of the Minerva Cultural Association (1920–1948).* Kolozsvár (Cluj), 2015, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója. 436 p. (György Gaal) 496

Abstracts 505

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi**, **Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.